

3

Sociologický časopis

Ročník 29 (1993)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Jiří Večerník, šéfredaktor

Miloš Havelka, zástupce šéfredaktora

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bútor, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Ústav sociálních a politických věd FSV UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Ústav sociálních a politických věd FSV UK, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Bradley Abrams, redaktor anglických textů

Jiří Voženílek, technický redaktor

Simona Perušičová, sekretariát redakce

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku a předplatitelské středisko. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci.....	291

STATI

<i>Georges Mink, Jean-Charles Szurek: Strategie adaptace a konverze bývalých komunistických elit</i>	295
<i>Petr Matějů, Blanka Řeháková: Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992</i>	309
<i>Joseph Hrabá, Allan L. McCutcheon, Betty Dobratz, Jiří Večerník: Třídní zdroje a participace na československé reformě</i>	326
<i>Petr Matějů: Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992</i>	341
<i>Milan Tuček, Pavel Machonin: Prestiž povolání v České republice v roce 1992</i>	367

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Milena Lenderová, Tomáš Jiránek: Vývoj českého regionalismu v období mezi světovými válkami</i>	383

RECENZE

<i>A. Sen: Inequality Reexamined (S. Ringen)</i>	399
<i>A. Scott: Ideology and the New Social Movements (F. Znebežánek)</i>	400
<i>E. Sullerot: Quels peres? Quels fils? (P. Horská)</i>	402
<i>Le nouveau comportement demographique. Le 4 eme colloque demographique (L. Fialová)</i>	404

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Územní přestavby na prahu rychlých proměn (A. Andrlé)</i>	409
<i>Konference o transformaci politických kultur středovýchodní Evropy (J. Fibich)</i>	411
<i>Demokracie v politickém systému Spolkové republiky Německo (R. Kipke)</i>	413
<i>Sofstat '93 (J. Řehák)</i>	417

DOKUMENT

<i>Aféra "výzkum stratifikace"</i>	419

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.0 nebo 5.5 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu abstrakt (20 řádků), summary (80 řádků) a název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and summaries of articles in English. The **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The *Czech Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.0, or 5.5. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AVČR
JILSKÁ 1
110 00 PRAHA 1
REDAKCE SOCIOLOGICKÉHO ČASOPISU

*Věnujte prosím pozornost oznámení o změně
telefonního a faxového čísla do redakce
Sociologického časopisu:*

Staré číslo:
tel: 235 87 77
fax: 235 78 88

Nové číslo:
tel: 242 208 42
fax: 242 202 78

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci

Na závěr úvodního slova k prvnímu číslu Sociologického časopisu věnovanému sociální stratifikaci (3/1991) jsme vyjádřili naději, že výzkum sociální struktury, po desetiletích živoření na okraji ideologicky přípustných témat, u nás opět zapustí kořeny a že autorů přispívajících k tomuto velkému tématu světové sociologie bude přibývat. Poněkud naivně jsme předpokládali, že probíhající transformace naší společnosti bude pro řadu domácích sociologů výzvou a neodolatelným pokušením využít toho, že žijí v ohnisku dramatického zvratu. Očekávali jsme, že se pokusí konfrontovat vlastní koncepce či hypotézy o vývoji nerovností a transformaci stratifikačního systému buď s domácími empirickými daty, nebo s teoretickými koncepcemi a hypotézami nabízenými autory ze zahraničí. Pro ně totiž vývoj ve střední a východní Evropě byl a stále je ohromným experimentem, na němž lze testovat řadu sociologicky i politicky atraktivních hypotéz.

Do doby, než vyšlo další číslo Sociologického časopisu věnované převážně sociální stratifikaci (5/1992), zajímavých a provokujících impulsů značně přibýlo. Časopis se snažil reagovat překlady dalších zahraničních statí. Domácí scéna se však nenechala příliš znepokojit, a tak se i v tomto směru hrálo téměř ve stejném obsazení jako předtím. Řada vyzrálých českých sociologů se rozhodla studovat spíše "sebe-sama" než dramaticky se měnící společnost, někteří studují jiná témata, mnozí se však věnují lukrativnějším výzkumným aktivitám, než je psaní odborných statí.

Přesto se opět pokoušíme české sociologické obci a jejím příznivcům předložit další "stratifikační" číslo Sociologického časopisu, tentokrát snad s ještě provokativnějšími tématy. Ve snaze vyvolat podněty pro diskusi k otázkám vývoje nerovností a sociální stratifikace v období postkomunistické transformace a s ohledem na to, že domácí zdroje jsou stále značně omezené, jsme opět sáhli po dvou statích zahraničních autorů. Navíc se snažíme ukázat, že studium sociálních nerovností není jen nekonečnou debatou o statistických tricích, kterým často rozumí jen pár zasvěcenců, nebo prezentací nekonečných tabulek obsahující skoro stejná čísla, ze kterých autor činí závěry o "signifikantních rozdílech".

Snad právě z tohoto důvodu zahajujeme toto číslo statí George Minka a Jeana-Charlese Szureka *"Strategie adaptace a konverze komunistických elit"*, která na jednu z dominantních otázek znepokojujících sociology zabývající se střední a východní Evropou, tj. "komu vlastně transformace otevírá cestu vzhůru?", odpovídá výzkumem opírajícím se o kvalitativní metody a pozorování vývoje v postkomunistických zemích. Pohybuje se na rozhraní dvou velkých témat přitahujících pozornost významných světových sociologů k dění ve střední a východní Evropě: tím prvním je cirkulace elit, což je téma převážně pro politické vědy, tím druhým jsou zdroje sociálního vzestupu a ekonomického úspěchu, tedy jedno z dominantních témat výzkumu sociální stratifikace.

Nepochybně v téže době, kdy Mink a Szurek sbírali materiál pro svoji studii o "rekonverzních" strategiích příslušníků bývalých elit, probíhalo u nás opakované

šetření dospělých jedinců z panelu "Rodina 1989". Vzhledem k tomu, že první šetření provedené na tomto panelu proběhlo šest měsíců před kolapsem komunistického režimu v Československu (květen-červen 1989), bylo by neodpustitelnou chybou, kdyby se opakované šetření, které se uskutečnilo na jaře roku 1992 (opět květen-červen), nepokusilo zachytit "strategie" životního úspěchu typické pro postkomunistickou transformaci, a to tím spíše, že respondenti již nemohli své "předrevoluční" životní situace, ani své tehdejší postoje přizpůsobit či přizdobit s ohledem na změněnou sociální a politickou situaci. Dvojice autorů Petr Matějů a Blanka Řeháková využila tento unikátní empirický materiál a jejich stať "*Revoluce pro koho?*" je pokusem o alternativní pohled na šance privilegovaných skupin minulého režimu znovu se objevit na špici sociální hierarchie, tentokrát v roli příslušníků rodící se třídy podnikatelů. Stať uvedené dvojice autorů je sice teoreticky i metodologicky mnohem více svázána s tradicemi stratifikačního než politologického výzkumu, nicméně - pokud jde o závěry - je neobyčejně kompatibilní s výše uvedeným pokusem francouzských autorů.

Druhou statí otevírající další velké téma sociální stratifikace, tj. úlohu třídních zdrojů v determinaci sklonů k různým formám tržní participace v postkomunistické Evropě, je příspěvek sociologů ze Státní univerzity v Iowě (Joseph Hraba, Allan McCutcheon, Betty Dobratz), kteří spolupracují s Jiřím Večerníkem a využívají dat výzkumů jeho týmu. Stať "*Třídní zdroje a participace na československé reformě*" je pokusem o nalezení specifických vlivů bohatství a vzdělání (které, jak víme z minulosti, ukazovaly minimální vzájemnou souvislost) na účast ve dvou odlišných formách tržní orientace: aktivní, tj. zahájení vlastního podnikání v rámci malé privatizace, a pasivní, tj. investování kupónů ve velké privatizaci. V takové analýze je samozřejmě třeba počítat s řadou zprostředkujících mechanismů, což autoři tuší a ve své analýze se pokoušejí vzít je v úvahu. Analýza samotná je zajímavá jak metodou, které se u nás většina sociologů stále ještě obává (konfirmační faktorová analýza a strukturní modelování), tak svými výsledky a závěry. Tato stať je i zajímavou výzvou, neboť data, na kterých je analýza provedena, pocházejí z podzimu roku 1990 a týkají se pouze intencí respondentů. Nyní však již známe výsledky uvedených projektů a také výzkumy "Ekonomických očekávání a postojů" pokračovaly. Nedošlo mezitím u analyzovaných třídních zdrojů k proměně jejich vlivů, či alespoň k modifikaci síly jejich efektů? To je otázka, která - doufejme - nezůstane bez odpovědi.

Další stať "*Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace*" je odpovědí na dvě výzvy. Autor Petr Matějů kriticky reaguje na všeobecně přijímanou teoretickou koncepci "tržního přechodu", kterou ve svých pracích postupně buduje americký sociolog čínského původu Viktor Nee, a současně navazuje na analytickou stať autorské dvojice T. Kolosi a A. Rona-Tas "Poslední bude první?", jejíž překlad jsme uveřejnili v čísle 5/1992. Otázka je poměrně prostá: Je možné proces sociální stratifikace ve východní Evropě vysvětlit proměnami ekonomického postavení určitých sociálních skupin (redistributoři, producenti atd.), jak se o to pokouší Nee, nebo je nezbytné uvažovat i specifické mobilitní vzorce, ve kterých se zhodnocují různé "kapitály" (lidský, politický, kulturní, sociální, ekonomický), jimiž jedinci disponují (nebo nedisponují), a které

"investují" či "konvertují" jeden na druhý v zájmu dosažení co nejvýhodnější pozice v období transformace? Na tuto otázku však stěží existuje jednoduchá odpověď. Autor se opírá o konceptuální aparát navržený Pierrem Bourdieuem (koncept různých forem kapitálu a jejich vzájemné konvertibility) a o data z již zmíněného opakovaného šetření na panelu "Rodina 1989", které proběhlo v roce 1992. Analýza jasně ukazuje, že hlavní (tj. relativně účinné) strategie ekonomického úspěchu v období postkomunistické transformace lze jen stěží vysvětlit, aniž uvažujeme konverze kapitálů, zejména konverzi politického a sociálního kapitálu v kapitál ekonomický. Jistým zklamáním může být závěr, že totiž očekávaná role kulturního kapitálu se zatím nepotvrdila. Optimisticky však vyznívá závěr, že lidský kapitál, tradičně reprezentovaný vzděláním, je - pokud jde o jeho vliv na příjem - na vzestupu.

Poslední stať ze série příspěvků do "stratifikační" části tohoto čísla jako jediná míří do subjektivních dimenzí sociální stratifikace. Její titul je přímočarý, stejně jako její obsah: *"Prestiž povolání v roce 1992 v České republice"*. Autoři stať Milan Tuček a Pavel Machonin využívají dat o prestiži povolání z výzkumu provedeného na podzim roku 1992 k tomu, aby odpověděli na dvě hlavní otázky: k jakým specifickým změnám v prestiži u nás dochází v souvislosti s transformací politického, ekonomického a zaměstnaneckého systému a jak mnoho či jak málo se systém sociální prestiže povolání, výrazně poznamenaný dlouhodobým působením socialistické ideologie a distribuční praxe, přibližuje určitému "univerzálnímu" systému, který je reprezentován tzv. Mezinárodní standardní škálou prestiže povolání vyvinutou D. Treimanem. Je to stať podávající základní informaci, to však neznamená, že - podobně jako všechny ostatní staťi v tomto čísle - nemůže být zdrojem pro diskusi, výzvou k hlubšímu pohledu na určitý jev, či k prezentování výsledků vlastních analýz vedoucích k závěrům odlišným od těch, které formulují autoři staťi vybraných do tohoto čísla.

Sociální stratifikaci je vlastně věnován i náš *Dokument*. Kdo ale bude mít dojem, že není ani tak o stratifikaci jako o něčem úplně jiném, z hlediska budoucnosti české sociologie mnohem důležitějším, bude mít pravdu.

Stejně jako minule vyjadřujeme naději, že při výběru staťi pro příští číslo Sociologického časopisu věnované sociální stratifikaci, které plánujeme na příští rok, bude mít redakce spíše starosti se spravedlivým výběrem z mnoha došlých příspěvků než se sháněním staťi, aby takové číslo vůbec mohlo vyjít. To se ostatně týká i jiných tematických okruhů.

Petr Matějů, Jiří Večerník

Strategie adaptace a konverze bývalých komunistických elit

GEORGES MINK*
JEAN-CHARLES SZUREK

Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes

Adaptation and Conversion Strategies of Former Communist Elites

Abstract: This paper presents the first results of an empirical study conducted in Poland, Hungary and Czechoslovakia about the present and future positions of former communist elites, focusing in particular on conversion strategies in the private sector of the economy. It seems that the old economic cadre (nomenklatura) of the post-communist countries prepared its own transformation during the pre-transition period (1988-1989). The authors test the hypothesis of the emerging structural function of this group in the new elite.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 295-308)

Které společenské třídy revoluce posloužila?

Kdybychom chtěli vysvětlovat revoluce roku 1989 pomocí marxistické argumentace, měli bychom se zeptat: které společenské třídy revoluce posloužila? Nebo jednodušeji, kdo zhroucením komunistických režimů získal? Byli to noví podnikatelé? Zatím stále ještě téměř neexistují. Je to "dělnická třída", která prostřednictvím Solidarity zasadila režimu rozhodující ránu? Zdá se, že ta je odsouzena k nejistému životu a v důsledku zastaralosti bývalé průmyslové bašty, která ji zplodila, bude muset prodělat zásadní restrukturalaci. Kromě toho v ideologickém ovzduší, jemuž dominují "tržní" principy, je málo pravděpodobné, že základní mýty, které dnes již zavrhl, ještě někdy spatří světlo světa. Získali tedy bývalí řídící pracovníci? Jistě ne, nejde totiž o společenskou třídu a nejrůznější problémy, které jim brání, aby si přišli na své, je staví do velmi nevýhodného postavení. A konečně, což je nejparadoxnější, nejsou to ani včerejší disidenti, kteří ještě donedávna stáli v čele vlád ustavených po roce 1989, neboť ti jsou zmatenými voliči stále častěji žádání, aby se vrátili do anonymity civilního života.

Kdo má tedy naději, že revolucí získá? Nezbyvá než konstatovat, že revoluce se uskutečnila pro třídu, která neexistuje, přestože je už jasné, že mnoho nových vítězů ve společnosti je silných, dokonce ekonomicky dominantních. Ty, kdo dnes nepopíratelně z nových postrevolučních svobod profitují, tak představuje několik kapitalistů disponujících akumulovaným kapitálem, jenž uvedli v život, ať už jde o kapitál spekulativní či výrobní. Toto tvrzení platí stále více, protože právě oni mají

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Georges Mink, Jean-Charles Szurek, CRESPO, IRESCO, 59 rue Pouchet, 73017 Paris.

v ruce tři trumfy, jichž se tak bolestně ve východní Evropě nedostává: kapitál, know-how a předpoklady zaměstnávat druhé.

Je všeobecně známo, že v řadách těchto nových kapitalistů a ostatních soukromých podnikatelů figuruje velká skupina příslušníků bývalé politické elity. Různými metodami se jim podařilo získat politickou a ekonomickou moc a vzdor tomu, že ztrácejí moc politickou, ekonomickou moc se jim daří držet. Dostáváme se tak k další paradoxní situaci: je docela dobře možné, že exnomenklatura by mohla hrát v rámci budoucí struktury třídy vlastníků a čelných představitelů vedoucí roli a v důsledku toho se změnit z třídy, kterou dějiny odvrhly, v elitu, která znovu dosáhla dominantního postavení, byť tím, že se přizpůsobila novým normám.¹

Tento typ úvah má i svou politickou dimenzi: nejde snad náhodou o strategii rekonverze bývalých komunistických stran, které uvedly do chodu hospodářskou sféru a také ji řídí, což jim umožňuje posilovat vzájemnou politickou provázanost na národní i mezinárodní úrovni a na základě toho pak udržet nebo dokonce znovu dobýt moc?

Bariéra "dekomunizace"

Provéřit uvedené hypotézy není vůbec snadné. Nejdříve je třeba nalézt vhodnou metodu.

Chceme-li proniknout do nutně utajovaných a často nekalých metod lidí, jejichž reputace se v zemích východní Evropy spolu s rostoucím tlakem politických kampaní za radikální "dekomunizaci" nových demokracií zhoršuje, nemělo by jistě žádný smysl volit "frontální" přístup. Nikdo zatím neví, jak budoucnost tyto pokusy o dekomunizaci zhodnotí, a je docela dobře možné, že nebudou považovány za nic víc než za hon na čarodějnice. Nicméně, tato hypotéza nemůže ve výzkumu zůstat stranou našich úvah.

Zkoumanou nomenklaturu musíme také jasně definovat, protože jde o širokou kategorii, kterou lze podle potřeby vztáhnout jen k nejvyšší vrstvě bývalého státu/strany, nebo k vyšším vrstvám plus některé z nižších příček politického žebříčku nebo dokonce k celé stranické struktuře. Protože se zde zabýváme povahou a formami strategie rekonverze, soustředíme se na nomenklaturu, která si na základě svých privilegií a mocenského postavení ve starém režimu uměla vytvořit základ pro své vlastní soukromé, dokonce kapitalistické hospodaření.

Jednotlivé národní nomenklatury se navíc od sebe navzájem liší, přičemž kořeny této heterogenity tkví v dějinách a v politické kultuře jednotlivých zemí. Je zjevné, že navzdory společnému či stejnému původu, bude jejich další vývoj, počínaje událostmi roku 1989, divergentní. Strategie politické a ekonomické adaptace se od těchto historických rozdílů přímo odvíjejí. Přístupy jednotlivých nomenklatur ke změně režimu rovněž ovlivňují strategie konverze, možnosti změny statusu a poté jeho upevnění.

---

¹) Hypotézu, že exnomenklatura tvoří jednu z opor budoucího kapitalismu, zformuloval T. Bauer [1991] a převzal ji E. Hankis. Viz též J. Staniszkis [1989].

Je proto třeba rozlišovat několik typů nomenklatury:

- "Racionální" nomenklatura, která předala moc společnosti víceméně záměrně a již se podařilo dosáhnout přeměny ekonomického prostoru tak, aby byl příznivější pro ty, kdo byli připraveni - nebo se alespoň být připraveni zdáli. Do této kategorie spadá Polsko a Maďarsko. Uvidíme, že tento typ nomenklatury úzce souvisí se dvěma faktory: a) s existencí již poměrně dlouho zavedeného soukromého sektoru (který se 20 let nepřetržitě rozvíjel), b) s dlouhodobou tradiční otevřeností vůči Západu (politická a ekonomická migrace). V důsledku působení těchto dvou faktorů zde už lidé měli pravidla fungování liberálních systémů osvojena.
- "Reakční" nomenklatura, kterou náhlé zhroucení komunismu zaskočilo a která byla politicky i ekonomicky bezmocná. Perfektním příkladem tohoto typu struktury je Československo. Z ekonomického hlediska je zrod vlastnické třídy z řad nomenklatury tím méně pravděpodobný, čím důsledněji bylo hospodářství řízeno státem. Ve většině těchto zemí může vést nedostatek kapitálu k praní špinavých peněz. I z tohoto hlediska se Polsko a Maďarsko od ostatních bývalých komunistických zemí značně liší, neboť soukromý sektor zde byl legalizován dříve a politická moc byla propojena se soukromým sektorem tak dlouho, že toto spojení bylo považováno za žádoucí, ne-li dokonce užitečné. Můžeme očekávat, že stejná situace vznikne i tam, kde bude uzákonění soukromého kapitálu zjevným výsledkem akvizice celospolečenského majetku (Československo, Ukrajina, Bulharsko)? Za povšimnutí stojí výsledky výzkumu veřejného mínění, v jehož rámci byly ve třech zemích střední a východní Evropy (Polsko, Maďarsko a Československo) položeny stejné otázky. Ukázalo se, že veřejné mínění nevnímá jednotlivé typy nomenklatury stejně. V odpověď na otázku, zda "by měli být příslušníci nomenklatury z hlavních vládních pozic odstraněni", bylo v Československu pro radikální čistku 80 % dotázaných, zatímco v Polsku pouze 40 % a v Maďarsku 35 %.²

Neviditelný přesun

V Maďarsku a Polsku se proces přivlastňování uskutečnil ve více méně stejném rámci předem připraveného, pro tyto země typického procesu, jehož grandiózní vyvrcholení časově spadá v jedno s rozbitím režimu. Retrospektivně lze snadno odhalit strukturní rysy, které jsou sotva kompatibilní se společnostmi sovětského typu let předcházejících implozi roku 1989, které se však v jejích dozvucích rozbujely. Poslední desetiletí bylo poznamenáno především posunem k ekonomické autonomii soukromých aktérů. Došlo k progresivnímu růstu počtu soukromých škol, rozvíjelo se (někdy nelegální) soukromé zdravotnictví, množily se soukromé autoopravny a restaurace, nemluvě o rozmachu soukromého zemědělství. Právě v tomto kontextu prosazovala poslední garnitura minulého režimu ty nástroje privatizace státních podniků, které zřetelně zvýhodňovaly jejich ředitele, vedení nebo obecněji ty, kdo byli zodpovědní za státní sektor. I když by

---

²) viz Gazeta, 27. XII. 1991.

bylo přehnané tvrdit, že bývalé elity uvážlivě schválily sérii zákonů zformulovaných na zakázku, jistě na této situaci výrazně profitovaly.

Koncem roku 1988 (konkrétně 23. prosince) odhlasovala v Polsku Rakowského vláda zákon, který v procesu přivlastňování státního majetku v zásadě zvýhodnil nomenklaturu a byl jako takový ostře kritizován. Princip tohoto zákona spočíval v tom, že založit soukromý podnik bylo možné jen za podmínky partnerství státních průmyslových podniků, které měly být revitalizovány. Podle tohoto zákona mohl státní resort prodat či pronajmout své jmění soukromé společnosti nebo do nich převést svůj řídicí aparát. Tyto nové podniky si mohly samy určovat ceny (na rozdíl od socialistického sektoru, který byl nucen dodržovat systém pevných cen). Členové řídicích aparátů tak mohli státní majetek, strojní zařízení i vybavení podniků rozprodávat soukromým společnostem, které s největší pravděpodobností vlastnili nebo v nich měli rozhodující vlastnický podíl, a to za výrazně nižší ceny. Tak například ředitel státního podniku mohl na sebe nebo na skupinu, s níž byl ve spojení, převést celé tovární dílny či výrobní provozy. Bral stále objednávky z téhož výrobního sektoru jako původní společnost a začal poskytovat služby orientující se na maximalizaci zisku. Na druhé straně, žádný ředitel-spolumajitel neměl zájem zvyšovat výrobní náklady podniku, který řídil, protože je využil ve prospěch svého soukromého podniku. Minimalizoval prostě energetické náklady, ekologické výdaje, nájem, náklady na dopravu a služby telekomunikací. Jakožto ředitel státního podniku mohl také legálně vyvolat ztráty a zároveň si připravit půdu pro svůj soukromý zájem.

O tyto soukromé podniky se začaly zajímat zahraniční firmy, v nemalé míře proto, že ačkoli stát podniky vybavoval (budovami, stroji, nástroji a vozovým parkem), nebyl na nich finančně zainteresován. Hodnota tohoto materiálního příspěvku tak byla podceněna, což vedlo k růstu relativní hodnoty zahraničních investic a výsledkem byl větší podíl na zisku pro zahraniční kapitál.

I když údajným záměrem byla revitalizace státního sektoru, jistě by se ukázalo, že negativní důsledky tohoto zákona převažovaly nad aspekty pozitivními, zejména vezmeme-li v úvahu, že v této oblasti nebyla včas vymýcena účelová kriminalita. Namísto toho bylo umožněno, aby se rozšířila, a k tomu se alespoň zpočátku přidal fakt, že počet řídicích pozic ve státním resortu nebyl nijak omezen. Takže:

- ze směny mezi státními společnostmi a novými společnostmi s ručením omezeným neměl státní sektor nikdy prospěch.
- soukromé podniky, v rozporu s původním tvrzením řídicího aparátu, téměř nikdy nepůsobily ve výrobní sféře. Většina jejich činností byla čistě komerční.
- řídicí aparát, tj. příslušníci hospodářské nomenklatury, dovedli využívat finančních operací, ať už přímo či nepřímo pomocí nastrčených figur, na jejichž základě bohatli.

Přesun státního majetku do soukromých rukou vedl k tomu, že velká část bývalé nomenklatury konvertovala k soukromým kapitalistům. V důsledku toho řada z nich během několika měsíců transformace (od konce starého režimu do zahájení nového) realizovala prvotní akumulaci kapitálu, která mohla mít na prahu tržního

hospodářství rozhodující význam. Měli bychom teď samozřejmě prozkoumat, jakou roli v tomto procesu hraje spontánní aktivita (každý sám pro sebe) a jakou organické vztahy (sociální sítě).

Skutečný nápor privatizace zažilo Maďarsko. Druhá ekonomika vzkvétající již od počátku osmdesátých let si vyžádala zákon, který legalizoval podnikovou autonomii. Dva po sobě následující zákony v letech 1988 a 1989 pak vymezily pravidla pro státní podniky, které měly zájem o privatizaci, a tím vytvořily skutečné soukromé ekonomické aktéry.³

Maďarský zákon především uložil, že dříve než dojde k transformaci, musí se zvětšit podnikový kapitál. Byly podporovány výprodeje, aby podniky, které se v případě prodeje staly spoluvlastníkem, dostaly kapitálovou injekci. Podnik si také mohl sám vybrat kupce a stanovit vlastní ceny.⁴ Řídící aparát tak byl neustále veden k tomu, aby na těchto legálních "nástrojích" profitoval. Existuje například podezření, že vedení jedné hotelové společnosti (Hungarhotel) prodalo asi padesát hotelů, včetně známých hotelů Forum a Intercontinental, výrazně pod cenou. Měli bychom se také zmínit o tom, že stát až do roku 1989 podnikatele při prodeji podporoval daňovým zvýhodněním.

V maďarském případě tak mezi rokem 1988 a březnem 1990 - kdy byl schválen zákon na "ochranu národního majetku vlastněného podniky" - byly možnosti prvotní akumulace podobné možnostem v Polsku, přičemž zisk z toho měla maďarská hospodářská nomenklatura. Má smysl si tak položit otázku, jak se této nomenklatuře - nejen v Maďarsku, ale také v ostatních postkomunistických zemích - podařilo v nové sociální konfiguraci rozptýlit, vzdor tomu, že veřejné mínění si po celou dobu bylo vědomo souvislosti mezi růstem jejich zámožnosti, jejich činností a původním politickým statutem. Maďarský tisk zaujal k tomuto zneužívání zákonů ze strany nomenklatury určitě mírnější postoj než polský. Výjimkou byly pouze nemovitosti, které měla v užívání komunistická strana a přidružené organizace. Vede nás to k hypotéze, že v kontextu zesilující se privatizace národního hospodářství se maďarská nomenklatura "vypařila" a skryla za legální ekonomickou mašinérii šikovnější než její kolegové v Polsku. Ještě

3) "Zákon VI z roku 1988 o hospodářských organizacích" schválený v srpnu 1988, tj. před změnou režimu, a "Zákon XIII z roku 1989 o transformaci podniků v celospolečenském vlastnictví, družstev atd. na soukromé podniky".

4) Aby se podnik mohl stát soukromou firmou, musel zvětšit svůj kapitál tím, že získal externí podílníky vlastníci alespoň 20 %. Toto pravidlo ilustrují dva následující příklady:

Příklad 1: Stát vlastní 20 % akcií podniku. Zbývajících 80 % může podnik prodat. Nejsou-li prodány během 3 let, stát si své akcie vezme zpět. Je-li podnik prodán, vrací se 80 % hodnoty státu a 20 % podniku (státu původních 20 % akcií zůstává). Zákon opravňuje vedení podnik prodat, souhlasí-li s prodejem představenstvo.

Příklad 2: V případě zadlužení může podnik své dluhy převést na akcie zřízením úvěrové banky, přičemž se stane jejím akcionářem. Tento krok umožňuje různé strategie na národní i mezinárodní úrovni. O zmíněných 80 % se v tomto případě dělí podnik a banka. Podle výše dluhu může banka kupovat další akcie. O to větší je pak důvod k prodeji, protože podnik a věřitelé spoluvlastní 80 % hodnoty podniku (zbývajících 20 % je stále v rukou státu) a stát ze svého vlastnictví nemá žádný zisk.

musíme zjistit, který z těchto nástrojů, maďarský či polský, byl pro rozvoj "kapitalismu" obecně a pro zbohatnutí nomenklatury nejefektivnější. Je třeba také vzít v úvahu fakt, že od konce roku 1991 byla prodána jen 4 % národního majetku: kupci se nehnali jeden přes druhého; rozprodej státem vlastněných podniků umožňuje řídicímu aparátu stát se jejich spoluvlastníky. K akumulaci kapitálu docházelo také před rokem 1989 v souvislosti s uzákoněním druhé ekonomiky, kdy byly v rámci státních podniků zřizovány soukromé podniky podobným způsobem, do něž vyústil polský zákon z roku 1989.

V úvahách stoupenců plošné "dekomunizace" a ve stereotypch prosazovaných částí veřejného mínění se setkáváme s přesvědčením, že příslušníci exnomenklatury figurující v soukromém sektoru si své jednání předem důkladně rozvážili a chytře se zaměřili na rozkrádání celospolečenského majetku v přechodném hnutí "každý sám sobě". Ve skutečnosti však cílem zákonů z let 1988-89 nebyla záměrná "politická kapitalizace", ale snaha nalézt racionální ekonomické východisko z uzavřeného systému. Rozhovory, které jsme uskutečnili, jasně ukazují, že manažeři státních podniků, kteří se nakonec zkusili vydat soukromou cestou, o ní v době zveřejnění zákonů neuvažovali. Jejich původní motivace byly spíše výrazem konjunkturálního myšlení než využitím příležitosti změnit status.

Na prvním místě mezi důvody zakládat společnosti s ručením omezeným byla nutnost narušit rigidní bariéry hospodářské politiky tehdejší komunistické vlády (například reforma zavedená polským předsedou vlády Z. Messnerem). Hospodářská politika byla již v roce 1979 projektována jakožto deflační, v odezvu na doporučení MMF byla pokusem zastavit inflaci řízením cen a mezd. To však znemožnilo stimulovat produktivitu uvolněním rukou podnikům v oblasti cen a mzdové politiky. Vedení podniků mohlo zákon z roku 1988 v zásadě považovat za dar z nebes. Aby bylo konkurenceschopné, muselo naroubovat výrobu či dělníky na soukromý podnik. Pokud bezprostřední výhody takového kroku nevidělo samo vedení, chopili se toho dělníci a ukázali mu, jak v sousedním podniku dokáží díky nové právní struktuře vycházející ze zákona o soukromém obchodování zvednout mzdy. Vedle těchto motivací můžeme uvést spíše existenční důvody týkající se profesionální budoucnosti řídicích pracovníků. Komunistické autority ve snaze vyvolat mezi manažery mobilitu učinily "modernistické" rozhodnutí organizovat pro obsazování vrcholných řídicích míst konkursy, což byla myšlenka, kterou převzali od Solidarity. Toto opatření vyvolalo okamžitě v řadách bývalého vedení sebeobraný reflex. Šance udržet si svá místa chtěli vedoucí pracovníci zvětšit formulací zákona o soukromých podnicích a vytvořením nezávislé struktury, v jejímž rámci byli odpovědní pouze svým akcionářům a nebyli tak vystaveni jen nejistému verdiktu otevřené konkurence, v níž spolu s meritokratickými kritérii začínal hrát svoji roli i tlak odborů. Kumulativní působení těchto tří motivací a chování, které z nich vyplynulo, autoři zákonů určitě nevnímali jako předem promyšlenou akci s cílem antcipovat historické události...

Kdo vlastně jsou noví kapitalisté?⁵

Na základě asi třiceti rozhovorů uskutečněných v Polsku jsme se pokusili trochu osvětlit ekonomické cesty, jichž využili členové nového podnikového vedení, kteří před událostmi roku 1989 zaujímalí důležitá místa. Rozhodli jsme se pro přístup, jímž bychom se účinně vyhnuli spontánní nedůvěře uvažované skupiny, a výzkum jsme uskutečnili pod pláštěm studia nových ekonomických elit. Z jediného rozhovoru jsme dokázali rekonstruovat bývalé neformální sítě a vystopovat nové solidární vazby. Pokusili jsme se vyhnout velkoměstům a soustředit se na města menší.

Zmíněné rozhovory bylo daleko snazší uskutečnit s bývalými reformními komunisty, kteří tak jsou v našem vzorku nadreprezentováni. Potvrzují a dokreslují skutečnost, že o procesu legálního přivlastňování celospolečenského majetku rozhodla část nomenklatury. Konkrétně v Polsku a Maďarsku byl tento proces umožněn díky zákonům schváleným ještě před pádem komunistického režimu.

a) Vzdělanci a modernisté

Jde o dotázané našeho - nikoli ovšem reprezentativního - souboru vykazující několik shodných rysů, což nám dovoluje hovořit o relativně koncizním profilu.

V řadách komunistické strany představovali modernistický, kvalifikovaný a reformní trend. Jsou zhruba ve věku od 35 do 50 let a do strany vstoupili za Gierka, v době ovlivněné jeho hospodářským programem. Jsou v řadě případů dělnického původu a dosáhli dvou společenských met: vysokoškolského vzdělání a stranické kariéry. Příznačné také je, že jejich profesní vybava spojuje školení řídicích kádrů s vysokoškolským diplomem technika.

Fakt, že se příslušníci této skupiny stali v postkomunistickém Polsku soukromými podnikateli, by nás neměl překvapit. Pro budování struktury podniku již měli kvalifikaci, neboť byli novými kapitány průmyslu, jejichž pole působnosti byl státní podnik; vlastnictví podniku jim samozřejmě umožnilo se lépe realizovat.

Gierkova politika byla pro kompetentní funkcionáře velice výhodná a ideologické riziko plynoucí z propojení kompetence se spotřebou by podle zastánců této politiky vedlo ke společnosti uspokojující potřeby všech. A skutečně, právě pod tímto "deštníkem" mohla nomenklatura rozvinout dříve nevídanou míru čachrářství. Za Gierka se peníze vydělávaly legálně. Je zřejmé, že když začal první tajemník hovořit jejich řečí, bylo pro tuto "hospodářskou" nomenklaturu daleko snazší udělat si ze strany nástroj uspokojení vlastních zájmů. Nakolik vyhovovaly vládou implementované strategie jejich aspiracím, jistě vysvětlí budoucí historikové, nás však zajímá vzájemný vztah mezi skupinou modernistů a jejich ideologií na jedné straně a skutečným vývojem systému, v němž si soukromý podnik našel svou cestu, na straně druhé.

---

⁵) V rámci této stati můžeme podat pouze shrnutí výsledků sociologického výzkumu, který dosud probíhá. Podrobný popis bude publikován jinde.

Soukromý sektor, jehož nitky vedly k nomenklatuře - jev, který již v Maďarsku zaznamenali Szelenyi⁶ a Szelenyi⁶ - se totiž začal rozvíjet za Gierka a dále v osmdesátých letech, kdy se také zrodily podmínky akumulace. Víme, že v sedmdesátých letech už zde existovaly regionální informační buňky, jejichž cílem bylo usnadnit jednotlivcům budování "agentur" (jak byly soukromé komerční podniky pokřtěny). Máme tak před sebou určitou formu podpory zakládání podniku - tento jev se začal široce rozmáhat v roce 1991. Kdo asi věděl, jak tohoto nástroje využít? Byla to "hospodářská nomenklatura" která to věděla, byli to lidé jako níže citovaný vlastník obchodu v Katowicích, který si na vrcholu krize v osmdesátých letech přibral k řízení státního podniku vlastní obchod, aniž by se mohl chlubit nějakou konkrétní politickou rolí.

"Řadu návodů, jak založit vlastní podnik, jsem získal v Krakově ve vojvodském informačním úřadě. Tahle instituce tenkrát (1979) byla skutečnou revolucí. Byla to anarchie bez náznaku řízení. Díky této síti jsem byl schopen importovat zahraniční zboží do celého Polska. Obchod měl smíšený status: budovu vlastnil stát, ale zboží bylo soukromé. Vojvodský úřad mě skontaktoval s dodavateli i kupci, včetně zahraničních (Jugoslávie, východní Německo). Řídil jsem ten obchod od roku 1979 do roku 1986 a pak jsem byl jmenován do vedení státního podniku a obchod, aby přežil, jsem přenechal manželce. Po šesti měsících jsem zaplatil auto a přívěs. Takové byly na přelomu roku 1979 a 1980 ceny: maximální ziskovost! Tři čtvrtiny svého domu jsem postavil v letech 1980 - 1983."

b) Reformátoři

Budoucí kapitalistická nomenklatura, hnána spíše instinktem než skutečnou strategií, si stejně jako kdokoli jiný nedokázala představit, k čemu může dojít. Považovali se za reformátory bojující s konzervativci, i když stále v monokratické zemi s pouze částečným tržním hospodářstvím. Čím více reforem strana skutečnými, tím bude její další rozkvět jistější.

Spontánně se cítili být blíže elitě Solidarity a nenáviděli "beton" (polská metafora pro konzervativní členy KS), proti nimž tehdy vedli rozhodující válku.

"Solidarita byla nebezpečím pro 'beton', ale ne pro nás."

"Tady byla většina členů Solidarity taky ve straně."

"Věřili jsme heslu strany 'obnowa' (obroda)".

Retrospektivně přepisovat dějiny je jistě snadné. Nicméně své roli, kterou v událostech sehráli, přisuzovali reformátoři velkou důležitost. Jako by byli slepí, potřebovali nějaký legitimní nástroj, který by jim dovolil udržet kontinuitu mezi "před" a "po".

"Nechtěli jsme takovou moc, jaká byla."

"To jsme byli my, kdo jsme to všechno udělali: opozici představovala v roce 1978 jen hrstka lidí."

"Od roku 1979 začalo být jasné, že se systém hroutí."

---

⁶) viz S. Szelenyi⁶ [1988]; S. a I. Szelenyi [1990].

"Předchozí vláda neměla odvalu: bylo potřeba uvolnit ceny. S lidmi se špatně zacházelo."

Změny v Polsku byly výsledkem několika vlivů, především však progresivního rozhodnutí PSDS. Bylo to rozhodnutí, jehož základem byla podpora reformy.

V myšlení Solidarity a strany nebyly v roce 1980 žádné zásadní rozdíly. Chtěli nás v roce 1980 vyhodit. Chtěli jsem ve straně zavést svobodné volby. Lidé už zapoměli, jakou jsme v těch změnách hráli roli. Jestli byla nějaká reforma, tak jen díky nám."

Hovoří-li o reformě, výslovně uvádějí, že oni zorganizovali tržní hospodářství, neboť od roku 1985 vedli kursy pro podnikatele a dosadili velký počet nestraníků do odpovědných míst jenom proto, že šlo o kompetentní lidi. Jednou větou: za otce neokapitalismu považují sebe.

"Největší kvalitativní krok vpřed jsme udělali v osmdesátých letech. Nová pravidla tu nejsou ode dneška, ale z doby Rakowského (poslední komunistický předseda vlády), který každého nechal, aby si založil soukromý podnik. Dneska to nikdo nepřizná, ale všechno to umožnila Rakowského vláda. Kdyby k tomu došlo o deset let dřív, měl by možná komunismus lepší šanci přežít, ať si o tom myslíme cokoli."

"Osmdesátá léta byla obdobím poklidného uvolňování moci a přechodu k tržnímu hospodářství."

c) Elity hledající vlastní identitu

Elitou byli a elitou jsou i nadále. Mrzí je však, že postkomunistické autority si toho nejsou vědomy. Předpokládali totiž, že až se soukromý sektor více otevře, budou propuštěni nebo prostě vyhozeni, a řada z nich si proto založila poradenské firmy (specializované obvykle na rekonverze) nebo obchodní firmy či podniky přímo související s jejich dovednostmi (včetně zapojení do užitečných sociálních sítí). Někteří z nich také začali pracovat v zastoupení velkých zahraničních firem (např. v bankovníctví nebo pojišťovnictví).

Kapitáni průmyslu přinášejícího jim zisk, kteří bez jakýchkoli zábran povolili uzdu duchu podnikání, se nyní nacházejí ve "schizoidní" situaci, neboť jim chybí jejich předešlá role politických představitelů a mrzí je, že ovládají jenom hospodářskou sféru.

"Vyhodili spoustu hodnotných lidí, kteří zakotvili v soukromém sektoru. Ve státním sektoru jsou dnes neodborníci. Manažeři si ve státním sektoru vydělají tolik jako dělníci v sektoru soukromém. Vyhnali spoustu ředitelů státních podniků. Takový přesun do soukromého sektoru je ale plýtvání lidskými zdroji, protože chlap, který umí řídit fabriku o 5 000 lidech, skončil jako nadřazený pěti."

"Jsme pronásledováni nespravedlivě. Polsku bude naše generace chybět a řadu let bude trvat, než za nás bude náhrada."

Od roku 1989 se tato skupina musí přizpůsobovat a musela také změnit svoji koncepci světa. Je to skupina šéfů, kteří vědí, jak využít a strukturovat staré sítě, zejména na regionální úrovni, ve prospěch hospodářské a politické aktivity. V tomto procesu budování vlastní identity se snaží odhalit hodnoty ekonomické a

národní elity. Mají chuť tvrdě pracovat a mohou se chlubit tím, že ochota riskovat patří k jejich způsobu života a že se umějí smířit s nestabilitou a stresy. Stres je jim důvěrně znám: dříve, když byli ve stranické mašinérii, byli udržováni v neustálém strachu ze změn, které povedou k jejich vyloučení, a nyní si zvykají na život v ovzduší dekomunizace.

S tím, že mají vysoký status pouze v hospodářské sféře, jsou nespokojeni a chtěli by hrát také nějakou roli v životě svých měst, regionů, země. Mít své reprezentanty a tvořit politickou lobby. Neustále však narážejí na bariéru, na odpor, jehož zdrojem je jejich původ: tradicí, zvyklostmi a pojetím reformy představují potenciální klientelu sociální demokracie. Protože jsou vlastníky podniků, uvažují už jinak (neboť mají ve svých továrnách odbory) a je jim blízký liberální postoj. Rádi by byli politickými vůdci, za něž se také považují. Ačkoli se svými hlasy a sympatiemi kloní k nové socialisticky orientované straně (bývalá komunistická strana), jsou pro ně také přitažliví "sociální liberálové": obdivují takové osobnosti jako je Kuroň, Kis a Geremek.

Upevnění politického statusu?

Procesy utváření nových tříd se mohou ubírat různými cestami. Je pravděpodobné, že určitá část bývalé komunistické elity opravdu chce celý proces zahájit, řídit a dát mu politický profil. K tomu by se mohly hodit politické organizace, které byly odnožemi komunismu. Na jedné straně je zde politická skupina, která potřebuje, aby ji někdo financoval, a na straně druhé ekonomická skupina, která potřebuje politickou reprezentaci nebo dokonce nátlakovou skupinu. Spojuje je sociálně demokratické zázemí.

V důsledku těchto logických konvergencí může k setkání politických a ekonomických aktérů starého režimu dojít zcela přirozeně. Zrovna tak by ovšem mohlo jít o dobře promyšlenou strategii. V listopadu 1991 odhalil sovětský tisk dokumenty vedoucí k hypotéze, že strategie ekonomické konverze jsou mezinárodně koordinovány a že před pučem v srpnu 1991 měla mít roli koordinátora KSSS. Proto také KSSS uspořádala v březnu 1991 ve Varšavě seminář, o němž jeden z účastníků, A. Postowalow, v soukromém dopise údajně napsal:

"...je dána priorita utváření struktur, které nemají žádný formální vztah ke straně, jako jsou akciové společnosti, nadace a společnosti s ručením omezeným. Jinými slovy, měly se vytvořit instituce, které by nebylo možné vyvlastnit z politických důvodů."⁷

Na základě návrhu L. Millera, předsedy polské Sociálně demokratické strany, předneseném na tomtéž shromáždění, měla být pro obchodní a výrobní aktivitu komunistických stran vytvořena databáze a koordinační centrum.⁸

V současné době vykazuje chování bývalé komunistické elity, zejména v zemích střední a východní Evropy, spíše adaptační než dobovatelské strategie. Nepochybný úžas nad všeobecným kolapsem systému, který komunističtí vůdcové

⁷) Kak ukrast miliard i spasti "um, čest' i sovest", Komsomolskaja pravda, 9. 11. 1991.

⁸) Viz Gazeta, 12. 11. 1991.

chtěli v rámci svého podílu na moci řídit do poslední minuty (kompromis "kulatého stolu" v Polsku a v Maďarsku), nepochybně zmařil rafinované konstrukce a místo nich vedl k reflexům přežití. Nicméně, žádný důsledný pozorovatel nemohl přehlédnout, že jak v Polsku, tak v Maďarsku se uprostřed nepokojů (prosinec 1989-leden 1990) odehrál skutečný rituál, teatrální ceremoniál uzavírající komunistickou minulost a zvěstující příchod sociálně demokratické éry (např. odstranění praporu na sjezdu PSDS). Manipulace symboly mohla znamenat, že zde existoval, když ne předem vypracovaný scénář vypoklonkování komunismu, tak alespoň přání odejít spořádaně.

Zveřejnění dokumentů týkajících se strategií koordinace ekonomické činnosti nezbytné k rekonstruování (nekomunistické) levice vede k hypotéze, že anticipační strategie po zlomu, jenž ve střední a východní Evropě nastal po tzv. "Gorbačovově efektu", předpokládaly několik fází. Politickou konverzi k sociálně demokratické receptuře prosadila reformistická trojka (Moskva-Varšava-Budapešť) před rokem 1989. Po revolučním vzednutí se konzervativci ve většině zemí postkomunistického bloku chopili iniciativy a chtěli koordinovat vzájemnou součinnost (stejně jako G. Janajev poskytl půjčku Polské sociálně demokratické straně, byla si řada představitelů tvrdé politické linie, jako L. Miller a další, dobře vědoma významu finančních přesunů). Přesto vedoucí roli Polska a Maďarska objasňuje (vedle již zmíněných aspektů) i řada historických důvodů:

- tradice soupeření s dynamickou opozicí, jejíž mírumilovné politické plány komunistická elita "bez začervenání" zahrнула do své morálky a chování;
- dlouhodobě pěstované reformní trendy a váha neviditelných sítí jednotlivých skupin za reformistické názory postupně vylučovaných komunistů;
- častá generační obměna a fakt, že v předvečer roku 1989 zde byla mladá vzdělaná generace, kterou přitahovaly nekonvenční hospodářské a politické aktivity;
- určitá míra politické otevřenosti vůči liberálním systémům Západu a tradiční kontakty s "eurokomunisty" či západní sociální demokracií. Obecně lze říci, že čím více se občanská společnost a její politická kultura probudily k životu, tím byly pokusy elity o řízenou změnu kultivovanější.

Skutečná strategie politické konverze spočívala v transformaci programů, struktur a názvů s cílem co možná nejvíce se přiblížit sociálně demokratickému modelu.

Ostatní receptury mají jen reziduální charakter a nejčastěji se točí kolem odmítání "sociálně demokratizačního" procesu. Někteří lidé jsou např. v pokušení nacionalisticko-komunistické ideologie, či dokonce čistého nacionalismu. Platí to zejména tam, kde vypluly na povrch etnické a národnostní antagonismy (např. otázka turecké menšiny v Bulharsku, Maďaři v Rumunsku, Němci v Polsku nebo přímo separatismus na Slovensku). Mimořádně silná je tato tendence tam, kde se minulé moci podařilo u některých vrstev vzbudit nacionalistické vášně, které jsou dnes živeny takovými organizacemi jako je Vatra Romanesca nebo Romania Mare v Rumunsku, využívající dřívější příslušníky Securitate, nebo dědicové "mozcarismu", jako je Grunwaldská skupina přitahovaná Stranou X S. Tyminského v Polsku. Separatistický tlak na Slovensku přivedl exkomunisty v osobě Vladimíra Mečiara k přijetí radikální nacionalistické doktríny.

Další metamorfózu restrukturalizace komunistické mašinérie představují ortodoxní komunisté. Převážně v menšině se odvolávají na původní komunistickou ideologii, o níž tvrdí, že byla zrazena (např. Svaz polských "proletářských" komunistů), nebo na legendární vzory, jako byla (kádárovská) Maďarská dělnická socialistická strana K. Grosze či Sdružení dobrovolníků Envera Hodži v Albánii a opatrují kontinuitu komunistického dědictví.

Většina exkomunistů se rozhodla pro cestu sociální demokracie a v této ideologické inspiraci jistě hledá novou legalizaci umožňující jim navázat na některé aspekty minulosti, ovšem bez rizika negativních důsledků dědictví, na něž je veřejné mínění stále velmi citlivé a které by mohlo ovlivnit reakci voličstva. Sociální demokratizace jakožto strategie, jak opět zaujmout místo na politické šachovnici, jim ovšem komplikuje možnost vypomoci si populistickou sociální demagogií. Tito noví sociální demokraté totiž hledají evropskou identitu a mezinárodní uznání (viz opakované pokusy o členství v Socialistické internacionále), což by jim dalo legální identitu, která je doma zpochybňována daleko slabšími historickými sociálně demokratickými stranami.

Ponecháme-li stranou skupinu nových podnikatelů v řadách staré nomenklatury, kteří se rozhodli radikálně přestříhnout pupeční šňůru ideologie a instituce anebo se ji snaží, jak nejlépe dovedou zakrýt banalizací svého původu, je zde stále tvrdé jádro réformátorů, kteří ze své minulosti nezavrhnou nic. Spíše naopak, protože nadále uplatňují "autorská práva" na demontáž komunismu a na otcovství urychleného přechodu režimu, který považovali za odepsaný a reakční, ke kapitalismu. Mezi zmíněnými ekonomickými aktéry a jejich politickými neo-sociálně demokratickými partnery však záhy dojde k ideologickému konfliktu, jehož ingredience jsou již patrné ve vizi sociálně politického bojiště, kterou lze rekonstruovat na základě našich rozhovorů. Soužití navzájem si odporujících syndromů (sociálně demokratická vize společenských vztahů ve světovém měřítku a liberální vize pracovních vztahů na lokální úrovni, zejména v rovině podniku) musí logicky vést k politickému výběru sociálně liberální alternativy, tj. k ideologickému a institucionálnímu spříznění se sociálními liberály, jako je Demokratický svaz v Polsku, SZDSZ v Maďarsku, Svaz demokratických sil v Bulharsku, Občanská aliance v Rumunsku a některé trendy blízké Václavu Havlovi v Čechách. Tento jev by pak mohl zprostředkovaně ovlivnit sociálně demokratizované postkomunistické formace a logicky by tak posílil sociálně liberální pól.

Poslední otázkou je, zda se kongruence statusových atributů, nutně umístěná na rozhraní mezi novou třídou vlastníků a politickou skupinou ucházející se o moc, nedostane do konfliktu s tradicí a s ideologickými prvky, které bývalé komunistické strany tlačí na platformu služeb deprivilegovaným vrstvám. Jinými slovy, dříve než se stane sebestřednou skupinou, bude tato stále křehká exnomenklatura muset napnout plachty, aby se vzdálila co nejvíce od komunismu. První takovou možností je tzv. dekomunizace s nomenklaturou jakožto dokonalým obětí beránkem. Druhou eventualitou je kolísavá politická identita: původní strana je pak možná zavrhne pro přílišný liberalismus, ale také liberálové, vždyť jsou příliš zapleteni s minulým režimem. Tato potenciální odmítnutí jasně ukazují,

že jde o skupinu, která je velmi silná a která je připravena i schopna hrát na budoucím sociální poli dostředivou roli. V závodě o nová mocenská postavení stojí exnomenklatura v každém případě na nejlepším a nejvýhodnějším startovním bloku, a to nejen v soukromém sektoru, ale také v sektoru státním, kde se jednoho dne mohou její dovednosti ukázat jako nepostradatelné.

Přeložili Jadwiga Šanderová a Jiří Večerník

GEORGES MINK je ředitelem Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes (CRESPO) v Centre Nationale de Recherches Scientifique (Paříž). Zabývá se problematikou sociální struktury v postkomunistických zemích, politických elit a sociologie sociologie. Je jedním z editorů knihy *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, Paris, La Découverte-Presses du CNRS.

JEAN-CHARLES SZUREK je výzkumným pracovníkem Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes (CRESPO) v CNRS (Paříž). Zabývá se politickými elitami a podobami antisemitismu ve střední a východní Evropě. Je druhým z editorů knihy *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, Paris, La Découverte-Presses du CNRS.

Literatura

- Bauer, T. 1991. *Building Capitalism in Hungary*. Přednáška v Institutions et Régulations dans les Systemes a Economies post-Socialistes (Paříž) v listopadu 1991.
- Hankiss, E. 1990. *East European Alternatives*. Oxford University Press.
- Mink, G., J.-C. Szurek (eds.) 1992. *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*. Paris: La Découverte-Press du CNRS.
- Staniszkis, J. 1980. "Nowa karta konfliktów." Tygodnik Solidarnosc, 15. December, s. 1-7.
- Szelenyi, I. 1989. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisment in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyiová, S, I. Szelenyi 1990. *Classes and Parties in the Transition to Postcommunism: The Case of Hungary, 1989-1990*. University of California, Los Angeles and Stanford University Press.
- Szelenyi, I., S. Szelenyiová 1991. "The Vacuum in Hungarian Politics: Class and Parties." *New Left Reviews*, May-June 1991.

Summary

Members of the former nomenklatura have often well adapted themselves in the post-communist societies. If no decommunization campaign removes them from their new power position in the economy and politics, they could play a key role in the near future in the new democracies of the Central and Eastern Europe. This is the argument of authors who distinguish the rationalist nomenklatura of Poland and Hungary, which anticipated the historic movement that was being prepared, and the reactionary nomenklatura that, as in Czechoslovakia, only sustained it.

The article concerns itself mostly with the former elites of Poland and Hungary, where laws introduced in 1988 and 1989 favored the legal appropriation of state property by the former managers of the enterprises. The authors don't see in it intentional autoappropriation, but rather a movement towards a market economy of which the managers are a prehensile part. Using information from the experiences of about thirty privatized Polish enterprises, the authors create a sociological profile of that group, characterizing it as reformist, educated and

modernist. They also consider this group to be the bearers of a previously non-existent social schizophrenia because of the cleavage between an authentic entrepreneurial morale and ideology still loyal to the ancient regime. The authors ask how long this cleavage characteristic of the period of transition will endure and whether or not it is necessary for the establishment of a homogeneous ruling class. It is not by chance that these new capitalists can be found in the socially liberal parties rather than in the parties of their former comrades.

Revoluce pro koho?

Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992*

PETR MATĚJŮ**
BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

Revolution for Whom?

An Analysis of Selected Patterns of Intragenerational Mobility in the Czech Republic, 1989-1992

Abstract: The question *"Who gets ahead and why?"* is one of the most frequent in sociology. It takes on special significance during periods of deeper social change, which are expected to alter the criteria for the allocation of individuals to social positions and the distribution of rewards. Post-communist transformation undoubtedly is a process that evokes such expectations. While the long-term question of the "winners" and "losers" of post-communist transformation is more a question of the *character* of social change and its general direction, in the short-term a more concrete question becomes more important: Who are those who have taken the process of transformation into their own hands, and who are those who used this process to their advantage in the transformation of their life chances? This paper is an attempt to shed more light on this issue by the analysis of recent survey data. The analyzed data comes from the first (1989) and second (1992) wave of the longitudinal study, "Family '89". Our analysis confirms the assumption that the greatest circulation occurs in the group of higher professionals, especially among those who were members of the Communist Party in 1989 or were in positions qualifying them as "cadres." Both of these attributes, i.e. membership in the Communist Party as well as membership in the "cadres" group in 1989, significantly increased the chances for downward mobility, but these characteristics only very slightly affected chances for upward mobility. Despite this, it was precisely these two groups (especially the cadres) that had, in comparison with others, far higher chances to enter the group of entrepreneurs.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 309-325)

---

*) Výzkum, o jehož výsledky se opírá tato stať, byl podporován grantem od Grantové agentury AV ČR (grant č. 82801) a současně granty od U. S. National Science Foundation (USA) a nadace NWO (Holandsko) udělenými UCLA na projekt výzkumu "Sociální stratifikace a cirkulace elit ve východní Evropě po roce 1989", na kterém autoři této stati participují.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 252, 253, fax: (02) 2422 02 78, E-mail: mateju@cspgas11.bitnet, resp. RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 331, 333, fax: (02) 2422 02 78, E-mail: soc@cspgas11.bitnet.

1. Úvod

Otázka *"Revoluce pro koho?"*, kterou si kladou Mink a Szurek (1992)¹ v souvislosti interpretací výsledků jejich výzkumu formování nových elit v postkomunistických zemích, je otázkou, která irituje nejen politology zabývající se východní Evropou, ale i sociology studující vývoj nerovností a sociální stratifikace. Tato otázka je výzvou pro ty, kteří chtějí přispět k porozumění jednomu z dominantních fenoménů postkomunistické transformace: intragenerační mobilitě vyvolané proměnami politického a ekonomického systému. Z tohoto hlediska je zřejmé, že pro sociology zabývající se sociální stratifikací je v titulu položená otázka vlastně pouze přitažlivější formulací elementární otázky, která stojí za studiem mobility a sociální stratifikace obecně: *"Kdo míří vzhůru a proč?"*.

Otázka *"Kdo míří vzhůru a proč?"* je v sociologii jednou z nejfrekventovanějších, a to přinejmenším od doby, kdy ji jako otázku funkcí mobility a zákonitostí jejího vývoje formuloval Sorokin [Sorokin 1927]. Bez ohledu na to, zda jsme nebo nejsme ochotni akceptovat funkcionalistický výklad sociální stratifikace a mobility, můžeme - domníváme se - souhlasit se Sorokinem v tom, že význam "kanálů pro vertikální cirkulaci" ve společnosti je srovnatelný s významem "kanálů pro oběh krve v těle" [Sorokin 1927: 180].

Zvláštního významu nabývá otázka *"Kdo míří vzhůru a proč?"* zejména v obdobích hlubších společenských změn, o kterých se předpokládá, že přináší změnu kritérií alokace jedinců na společenské pozice a následně i proměnu stratifikačního systému. Postkomunistická transformace je procesem, se kterým jsou podobná očekávání spojována. Sociologové pohlíží na postkomunistickou transformaci v první řadě jako na proces, jehož cílem je obnova hluboce erodovaného souladu mezi schopnostmi, výkonem, pozicí a odměnou, souladu, který tvoří základ stratifikačních systémů moderních industriálních i postindustriálních společností a základ motivace sociálního jednání.

Otázka *"Kdo míří vzhůru v období postkomunistické transformace a proč?"* je tedy otázkou, jejíž legitimita spočívá jak v obecné sociologické teorii, tak v současné diskusi o povaze procesu sociální transformace probíhající v zemích střední a východní Evropy. Odpověď na tuto otázku zřejmě není ani univerzální, ani jednoduchá. Je sice pravda, že země, ve kterých tento proces probíhá, měly jednoho silného, ne-li dominantního společného jmenovatele, tj. totalitní politický režim spojený s rovnostářskou ideologií, ale současně je evidentní, že za tímto společným jmenovatelem se skrývaly značné ekonomické, kulturní i sociální rozdíly s hlubšími historickými kořeny, rozdíly, které se projevují právě v období posttotalitní transformace, kdy pouto společného jmenovatele povolilo. Současně je nepochybné, že jakýkoli pokus o jednoduchý výklad proměny stratifikačního systému ve východní Evropě a s ní spjaté mobility by byl v rozporu s povahou tohoto procesu. Pokušení některých sociologů zobecňovat výsledky pozorování posttotalitní transformace jednoho určitého sociálního systému na celý postkomunistický "východ", a přitom výklad tohoto procesu odvozovat

¹) Většina odkazů se vztahuje k překladu jedné kapitoly této práce publikované v tomto čísle Sociologického časopisu.

z makroekonomických teorií transformace, nemůže skončit jinak než neúspěchem (viz například [Nee 1989 1991]).²

Jedním z mnoha důvodů, proč výklad mobility a proměny stratifikačního systému ve východní Evropě není a nemůže být jednoduchý a "monoparadigmatický" a proč jej nelze jednoduše odvozovat z makroekonomických teorií (jakkoli se jedná o teorie nepochybně robustní a všeobecně akceptované), je zejména skutečnost, že se jedná o souhru mnoha - často i protichůdných - procesů s odlišnou temporalitou, přičemž všechny tyto procesy v každém daném okamžiku určují jak objektivní stav sociální struktury, tak zejména způsob, jakým je tato struktura a její proměna vnímána různými sociálními skupinami. Lze například předpokládat, že z dlouhodobého hlediska je postkomunistická transformace sociální změnou, ve které dochází k obnově *univerzalizmu* a k hlubšímu provázání stratifikačního procesu s *meritokratickými* principy alokace a distribuce (viz například [Machonin 1992; Matějů 1991, 1993]). V kontextu Sorokinovy teorie mobility by z tohoto hlediska postkomunistická transformace mohla být chápána a analyzována jako proces postupného *návratu* od situace sociálního *rozkladu*, indikovaného mimo jiné velmi nízkou statusovou konzistencí [Lenski 1988] a nízkou ekonomickou efektivitou, k ekonomicky efektivnímu a modernímu sociálnímu *řádu*, ve kterém procesy alokace, selekce a distribuce spočívají na meritokratických principech a na principu univerzalizmu. Současně ale lze postkomunistickou transformaci chápat a analyzovat jako proces *rozpadu* určitého relativně konzistentního systému (bez ohledu na to, že jeho legitimita byla téměř výhradně ideologické povahy), přičemž pokud jde o charakteristiku cílového stavu, dostatečný konsensus vládne pouze v tom, že to bude systém legitimovaný demokratičností a pluralitou *politického* systému a efektivností *hospodářského* systému. Vývoj nerovností, sociální mobility a proměny sociální struktury a stratifikačního systému jsou otázky buď zamlčené (a to zejména tehdy, jsou-li považovány za nepodstatné), nebo nadbytečné (což odpovídá představě, že odpověď na ně je obsažena v odpovědi na otázky týkající se vývoje politického a hospodářského systému). Oba tyto přístupy k problému vývoje mobility a sociální stratifikace v kritickém období postkomunistické transformace podceňují fakt, že proměna sociálního systému a zejména proměna charakteru sociální stratifikace jsou do určité míry autonomní procesy, jejichž temporalita je odlišná od temporality proměn v politickém a ekonomickém systému, kde čas mezi reglementací a očekávaným efektem je často mnohem kratší. Přitom jak teorie, tak historie dostatečně prokazují, že vztah mezi hospodářským systémem a jeho efektivností na jedné straně a charakterem stratifikačního systému na straně druhé je neobyčejně těsný.

Současně je ale pravda, že tři roky, které uplynuly od kolapsu totalitních režimů ve východní Evropě, je příliš krátká doba na to, aby výsledky sociologických výzkumů poskytly dostatečně spolehlivou evidenci ve prospěch jakékoli obecnější

² Pokud jde o ekonomické koncepty, máme zde na mysli v první řadě makroekonomické koncepty přechodu od centrálně plánovaného (redistributivního) ekonomického modelu (od ekonomiky nedostatku) směrem k tržnímu modelu (viz například [Kornai 1990]).

hypotézy o vývoji mobility či o proměně stratifikačního systému. Nicméně existuje určitá evidence ve prospěch hypotézy, že postkomunistická transformace je vnímána jako proces *růstu* nerovností spjatý s návratem od "*principu rovnosti ve výsledku*" (opřené o redistribuci) k principu "*rovnosti příležitostí*" (spjatého s principem otevřené soutěže) a s prohlubováním vazeb mezi schopnostmi a pozicí na jedné straně a výkonem, odměnou a prestiží na straně druhé (tedy s obnovou konzistence sociálně-ekonomického statusu). Výsledky analýzy několika výzkumů provedených v Československu na sklonku roku 1991 [Matějů a Řeháková 1992] ukázaly, že přes dosud značnou setrvačnost nízké úrovně příjmové diferenciace a určitou nepřehlednost rodících se kritérií diferenciace [Večerník 1992], bylo možné československou společností vést velmi zřetelnou dělící čáru mezi "vítězi" a "poraženými", přičemž jako "vítězové" se mnohem častěji kvalifikovali jedinci se sociálními charakteristikami, u nichž lze očekávat výrazně vyšší sociální a ekonomické zhodnocení pouze v případě, že se sociální systém bude vyvíjet směrem k univerzalizmu a meritokracii.

Jestliže z dlouhodobého hlediska je otázka "vítězů" a "poražených" postkomunistické transformace spíše otázkou po charakteru sociální změny a jejím obecném směru, z krátkodobého hlediska dostávají mnohem konkrétnější podobu otázky, kdo jsou ti, kteří proces transformace uchopili do svých rukou, a kdo jsou ti, kteří byli s to tento proces využít v proměnu svých životních šancí. Mink a Szurek [1992] kladou tuto otázku ve dvou polohách. Předně se ptají, ve jménu jaké třídy se revoluce konala, a dále, kdo na ní zatím vydělal? [Mink a Szurek 1992: 1-2]. Pokud jde o první otázku, odpověď je nasnadě: revoluce se konala ve jménu třídy, která v té době neexistovala [tamtéž, s. 2]. Odpověď na druhou otázku je pak konsekvantní: na revoluci vydělávají především ti, kteří tuto třídu postupně konstituují, či - lépe řečeno - ti, kteří mají největší šanci se do ní dostat.

Pokud jde o rekrutaci třídy podnikatelů, existuje řada odstínů jedné obecné a velmi rozšířené hypotézy, která predikuje tendenci bývalé politické elity projít "reinkarnací", tj. tendenci úspěšně proměnit ztělesnění politické moci za ztělesnění ekonomické moci. Jde dokonce o jednu z mála sociologických hypotéz, které se dostává žurnalistického zpracování, a tudíž i veřejné publicity. V zásadě přitom existují dva odlišné, nikoli však protikladné, způsoby operacionalizace této teze a z nich vyplývající přístupy k jejímu ověřování (testování). Lze očekávat, že politologové budou v zájmu ověření hypotézy o přítomnosti a úspěšnosti rekonverzní strategie zužovat elitu na samotnou špičku pyramidy totalitní politické moci. Tím se samozřejmě zvýší "kontrastnost" výsledků, ale současně se výrazně zúží prostor pro aplikaci kvantitativního přístupu k analýze tohoto fenoménu a pro případné zobecnění výsledků. Naopak sociologové orientovaní na studium sociální stratifikace a mobility budou v zájmu uplatnění tradičních statistických procedur méně rigidní v definici elity, což nepochybně zmenší kontrast získaných výsledků a jejich monografický potenciál, ale podstatně se posílí vazba hypotézy o rekonverzních strategiích na obecnější teoretické hypotézy o "konverzi kapitálů" [Bourdieu 1986, Treiman a Szelényi 1991, Matějů 1993].

Jak již bylo řečeno, tato stať vznikla jako reakce na studii Minka a Szureka. Není však ani kritikou, ani rozvíjením jejich přístupu. Je spíše pokusem o

alternativní pohled na stejnou otázku, pokusem stavějícím však na jiném typu empirického materiálu a jiné metodologii. Pokud jde o teoretická východiska, řadíme tuto stať mezi ty, které hledají odpověď spíše na obecnější otázky vývoje *stratifikačního systému*, než na otázky, které stojí v centru pozornosti politologů studujících cirkulaci elit. V souladu s hypotézami formulovanými Treimanem a Szelényim [1991] a s výsledky, ke kterým dospěl Matějů [1993], se pokoušíme hledat odpověď na otázku, do jaké míry je intragenerační mobilita charakteristická pro první fázi postkomunistické transformace spjata s politickým a zejména sociálním kapitálem akumulovaným v období komunistického režimu, zda a jakými mechanismy dochází ke konverzi kapitálů, a jak významně se liší specifické mobilitní šance těch, kteří určitými kapitály disponují od mobilitních šancí jedinců, kteří tyto kapitály v kritické době transformace postrádají.

Metodologicky však tato stať míří zhruba doprostřed dvou výše uvedených směrů. Nikoli proto, že bychom měli v úmyslu slevit z nároků, které "stratifikátoři" tradičně kladou na kvantitativní analýzu a způsoby testování hypotéz, ale spíše proto, že empirický materiál, který máme k dispozici, je specifický a v této oblasti výzkumu spíše ojedinělý. Tezi o konverzi kapitálů (politického a sociálního na ekonomický), převedenou do hypotézy o signifikantně vyšších šancích bývalých kádrů a nositelů politického kapitálu vstoupit do světa podnikání, ověřujeme na údajích z longitudinálního výzkumu, který byl zahájen na jaře roku 1989, tedy ještě před kolapsem komunistického režimu v Československu, a pokračoval na stejných jedincích na jaře roku 1992, tedy po dvou a půl letech postkomunistické transformace.³ Právě longitudinální povaha analyzovaných dat a rychlost probíhajících změn v období postkomunistické transformace posunuje tuto stať do specifické polohy spíše tradiční statistické analýzy individuálních biografii.

Pokud jde o koncepty, o něž se tato analýza opírá, je třeba ze zmínit o dvou z nich: pojetí *kapitálů* a jejich konverze a specifický přístup k pojetí vertikální *mobility*. Pojetí kapitálů, o které se opíráme, je v souladu s pokusem o zobecnění teorie kapitálu v sociologii [Bourdieu 1986], a zejména v souladu s jednou z jejích konstitutivních tezí týkajících se konvertibility jako jednoho ze základních atributů kapitálu. Toto pojetí je implicitně obsaženo i v hypotézách, které pro vývoj sociální stratifikace ve východní Evropě formulovali Szelényi a Treiman [1991]. Určitou evidenci ve prospěch této teorie přinesla i jiná analýza dat z longitudinálního výzkumu "Rodina 1989" [Matějů 1993], která ukázala, že pozice bývalých "kádrů" v příjmovém prostoru se v průběhu transformace nezhoršuje, resp. že příslušníkům této skupiny se daří relativně výhodnou pozici vybudovanou v minulosti udržet nebo dokonce zlepšit. Na otázku, jakými nástroji se bývalým kádrům socialistického režimu daří své výhodné postavení v příjmovém prostoru udržet, tato analýza dala odpověď, která rovněž byla v souladu s očekáváními: příslušníci skupiny bývalých kádrů redistributivního režimu častěji než ostatní vstupují do skupiny podnikatelů, což je strategie, ve které se výrazně zhodnocuje mimo jiné i sociální a politický kapitál akumulovaný v předchozím režimu.

³) Bližší charakteristika výzkumného projektu a datového souboru je uvedena v části "Data, proměnné a metoda".

Pokud jde o pojetí *vertikální mobility*, vycházíme z toho, že postkomunistická transformace je ve své podstatě procesem, který teprve tvoří či výrazně modifikuje vertikální osu sociální diferenciacce. Jedním z dědictví minulosti je, že odpověď na otázku, kdo je "nahore" a kdo "dole", se může výrazně lišit podle toho, kdo na ni odpovídá a z jakého úhlu tedy na společnost pohlíží, jaká kritéria úspěchu aplikuje atd. Tato "schizofrenie" ve vnímání úspěchu a sociální vertikály [Matějů 1991] bude slábnout teprve v souvislosti s posilováním hodnotového univerzalizmu, bez kterého si lze jen stěží představit efektivně fungující stratifikační systém. Z těchto důvodů jsme objektivní znaky vertikální mobility (pohyb mezi skupinami definovanými klasifikací EGP a pohybem po ose hierarchie řízení) doplnili o některé subjektivní dimenze mobility (vnímání změny pozice jako "významné", vlastní výpověď o funkčním vzestupu nebo sestupu atd.). Pro vlastní analýzu mobilitních šancí jsme pak volili pouze následujících pět relevantních kategorií: sestup, vzestup, stabilita (žádná změna), zahájení podnikatelské aktivity jako paralelního zdroje obživy, přechod do skupiny podnikatelů (samostatných). Volba těchto analytických kategorií reflektuje jak specifickou sociální situaci, kterou jejich prostřednictvím analyzujeme, tak omezení statistické povahy, o kterých se zmíníme později.

2. Data, proměnné, metoda

Analýzovaná data pochází z první a druhé vlny longitudinálního výzkumného projektu "Rodina '89". Analytický soubor činil 1 298 dotazovaných na jaře roku 1989 a na jaře roku 1992. Dotazovaní jsou příslušníky střední věkové generace (75 % souboru leží v intervalu 40-50 let). Podrobnější informace o tomto výzkumu je součástí jiné stati publikované v tomto čísle [Matějů 1993], proto se zde omezíme pouze na komentář k použitým proměnným.

Základem pro operacionální definici typů mobility byla třídní klasifikace blízká klasifikaci EGP [Erikson a Goldthorpe 1992]. Z věcných i statistických důvodů jsme přitom vycházeli z poněkud redukováného schématu (1. vyšší odborníci - profesionálové; 2. nižší odborníci - technici; 3. rutinní nemanuální pracovníci - úředníci; 4. kvalifikovaní dělníci; 5. nekvalifikovaní dělníci; 6. zemědělství dělníci). V prvním kroku jsme za mobilitu považovali jakoukoli změnu, ke které došlo mezi jarem 1989 a jarem 1992 v respondentově zařazení ve smyslu výše uvedených kategorií, pokud ovšem respondent kvalifikoval tuto změnu jako významnou. Vzhledem k tomu, že výše uvedené kategorie lze považovat za uspořádané (jak z hlediska sociálně-ekonomického statusu, tak z hlediska prestiže), vzestup, resp. sestup byl jednoznačně definován.

Ve druhém kroku byli do kategorií "vzestup", resp. "sestup" dále zařazeni i jedinci, kteří sice ve smyslu výše uvedených kategorií zůstali stabilní, ale uvedli, že v jejich zaměstnání došlo k významné změně, přičemž tuto změnu dále kvalifikovali jako *funkční vzestup* (jmenování do řídicí funkce, přechod do vyšší řídicí funkce, atd.) či *funkční sestup* (úplná ztráta řídicí pozice, sestup do nižší řídicí funkce atp.).

Ve třetím kroku byly definovány speciální dvě kategorie vyjadřující specifické formy mobility v období postkomunistické transformace: zahájení podnikatelské

aktivity "při zaměstnání" a vstup do skupiny podnikatelů (samostatných). Vzhledem k cílům analýzy měly tyto atributy jednoznačnou přednost před ostatními, což znamená, že byly použity k "extrakci" případů bez ohledu na to, zda byly nebo nebyly zařazeny do některé z kategorií v prvních dvou krocích.

Fakto definovaná proměnná "TYPMOB" s pěti hodnotami (1. sestup; 2. žádná změna; 3. vzestup; 4. paralelní podnikání; 5. podnikání) v naší analýze figurovala jako hlavní závisle proměnná.

Další proměnné, které vstoupily do analýzy, byly definovány následujícím způsobem:

KÁDR89: 1 = respondent nebyl v roce 1989 řídícím pracovníkem nebo byl řídícím pracovníkem na nejnižší úrovni; 2 = respondent byl v roce 1989 řídícím pracovníkem na střední nebo nejvyšší úrovni (tj. od řídící funkce na úrovni vedení menšího závodu či podniku výše, tj. včetně řídící funkce na úrovni obvodního nebo okresního národního výboru, na vysoké škole, v nemocnici, ve větším vědeckém pracovišti, na úrovni krajského národního výboru, ředitelství velkého státního podniku, na úrovni rektorátu vysoké školy či na úrovni jiných centrálních orgánů, atd.).

EGP89_3: "třída" - speciální proměnná vytvořená pro logitové modely: 1 = vyšší odborník; 2 = nižší odborník; 3 = ostatní.

KSC89: 1 = respondent nebyl v roce 1989 členem komunistické strany; 2 = respondent byl v roce 1989 členem komunistické strany.

S ohledem na cíle analýzy a na povahu dat byla aplikována logitová analýza. Protože závisle proměnná (TYPMOB) není dichotomická, byl aplikován obecný (multinomiální) logitový model. Šance na sestup, resp. vzestup, paralelní podnikání a podnikání byly určeny podílem četností sestupujících resp. vzestupujících atd. a těch, u kterých nedošlo ke změně. Výpočty byly provedeny procedurou LOGLINEAR (zobecněný logitový model s kontrasty SIMPLE(2) pro proměnnou TYPMOB a REPEATED pro proměnné KÁDR89, EGP89_3 a KSC89) v rámci programového balíku SPSS. Popis modelů, včetně příslušných rovnic, je uveden v příloze.

3. Výsledky analýz

Předně je třeba uvést, že ze 1 280 analyzovaných případů (mužů i žen) bylo 68 % stabilních, 8 % prošlo sestupnou mobilitou, 10 % zaznamenalo vzestup, 6 % deklarovalo paralelní podnikání a 8 % deklarovalo úplný přechod do skupiny podnikatelů (samostatných). Pokud jde o marginální struktury "strategických" nezávisle proměnných, údaje získané v roce 1989 v našem analytickém souboru identifikují 26 % členů komunistické strany a 10 % příslušníků skupiny pracovně označené "kádři" (jedinci v řídící funkci na střední a vysoké úrovni). Tyto relativně malé marginální četnosti kategorií identifikujících skupiny stojící v centru našeho zájmu kladly samozřejmě vážná omezení testování složitějších (vícedimenzionálních) logitových modelů. Z tohoto důvodu jsme byli nuceni se vzdát testování jednoho složitějšího modelu, který by však měl v řadě polí hypotetického třídění velmi nízké nebo dokonce nulové četnosti, a výsledný obraz

rozdílů v šancích na určité typy mobility jsme museli skládat z výsledků získaných interpretací několika jednodušších modelů.

Všechny z testovaných modelů vycházely z předpokladu, že pro první fázi postkomunistické transformace jsou charakteristické mobilitní pohyby zasahující spíše horní než střední a spodní statusové skupiny. Tento předpoklad se ukázal být oprávněný. Již první testovaný model (MODEL I), do kterého vstoupily dvě nezávisle proměnné: "třída" (EGP89_3) a členství v komunistické straně (KSČ89) potvrdil, že určitá "čára klidu", tedy hranice oddělující od sebe spíše mobilní a spíše stabilní část populace vede mezi vyššími odborníky a ostatními (tabulka 1).

Tabulka 1. Pravděpodobnost vybraných mobilitních vzorců podle příslušnosti ke skupině odborníků (1989) a členství v KSČ (1989). Procenta odhadnutá z platného modelu (TYPMOB * EGP89_3 * KSČ89)

EGP89_3	KSČ89	sestup	stabilní	Typ mobility		
				vzestup	paralelní podnikání	samostatný
vyšší odborníci	ne	12,36	56,97	8,70	8,69	13,28
	ano	26,55	42,76	6,53	14,20	9,97
nižší odborníci	ne	4,55	73,57	11,24	3,81	6,84
	ano	11,53*	65,13*	9,95	7,35	6,05
ostatní	ne	4,55	73,57	11,24	3,81	6,84
	ano	11,53*	65,13	9,95	7,35	6,05

*) U takto označených polí adjustovaná rezidua překročila hodnotu 1,96 (v absolutní hodnotě)

Statistika modelu: $\chi^2 = 15,791$, df = 15, p = 0,396

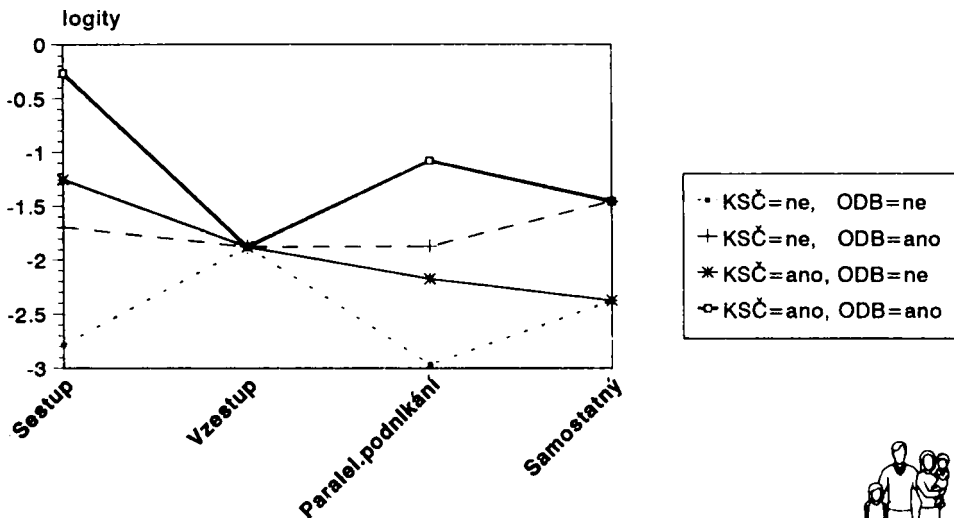
Výpočet: SPSS/PC+, procedura LOGLINEAR

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

Zatímco ve skupině odborníků daný model predikuje pouze 53 % stabilních, u nižších odborníků (stejně jako u "ostatních") predikovaný podíl stabilních přesahuje 71 %. V souladu s laickými očekáváními je i to, že bývalí členové strany jsou obecně mobilnější než nestraníci. Uvedený model například predikuje, že mezi vyššími odborníky - nestraníky bylo 57 % stabilních, zatímco mezi straníky bylo pouze 43 % stabilních. Nijak zřejmě nepřekvapí ani zjištění, že vyšší odborníci, zejména pokud byli současně členy strany, mají zvláště silnou tendenci k sestupu. Přijatý model predikuje ve skupině vyšších odborníků-straníků 27 % sestupujících a pouze 12 % sestupujících u vyšších odborníků-nestraníků. Šance na sestup byla 3,5 krát větší pro vyšší odborníky než pro ostatní skupiny a 2,9 krát větší pro straníky než pro nestraníky. V rozporu s obecným povědomím i s některými analýzami provedenými v jiných zemích [Kolosi a Róna-Tas 1992] je však zjištění, podle kterého členství v komunistické straně není bariérou vzestupu, a to ani ve skupině vyšších odborníků (kam - dle definice - patří nejen profesionálové, ale i manažeři, vedoucí pracovníci atd.). Tendence k vzestupu (u vyšších odborníků reprezentovaného pouze "funkčním" vzestupem) není signifikantně jiná pro bývalé

straníky a pro nestraníky - náš model tuto tendenci predikuje jako identickou pro všechny uvažované skupiny (viz graf 1).

Graf 1: Logaritmy šancí vybraných mobilních vzorců
Podle příslušnosti ke skupině "odborníků" a členství v KSČ

Šance jsou vztaženy ke kategorii "žádná změna"
Příslušný logitový model je popsán v textu

Rodina '89

Pokud jde o tendenci k podnikání, evidentně převládá u vyšších odborníků (obecně lze říci, že "přitažlivost" podnikání je pro tuto skupinu 2,5 krát silnější než pro jiné skupiny). Zajímavé je, že paralelní podnikání (tedy podnikání s "pojištěním" v podobě trvajících zaměstnaneckého vztahu) volí spíše bývalí straníci (šance na paralelní podnikání je zhruba 2,2 krát silnější pro bývalé straníky než pro nestraníky), zatímco podnikání bez této "pojišťovny" je pro obě skupiny stejně pravděpodobným mobilním vzorcem.

Panuje obecné přesvědčení, že členství ve straně samo o sobě fungovalo spíše jako určité "zajištění" než jako spolehlivý nástroj úspěchu, který byl v podstatě spjat buď přímo s obsazením pozice v mocenské struktuře, či pozice obdařené výraznými redistributivními pravomocemi. Nolik je síla příslušnosti k bývalé skupině "kádrů" (a to bez ohledu na členství ve straně) ještě dnes zdrojem rozdílů v mobilních šancích, ukázal náš druhý model (MODEL II), ve kterém v pozici závisle proměnné opět figurují šance na jednotlivé typy mobilních drah zatímco na straně nezávisle proměnných se vedle "třídy" objevuje příslušnost ke skupině "kádrů".⁴ Plausibilitu uvedeného předpokladu ověřil jak celkový test modelu, tak odhadnuté parametry (tabulka 2, graf 2).

⁴ Je třeba vysvětlit, jak je možné, že skupina "kádrů" není úplně obsažena ve skupině "vyšších odborníků". Definice proměnné KÁDR89 připouští, že jedinec zastával vedoucí postavení na

Tabulka 2. Pravděpodobnost vybraných mobilitních vzorců podle příslušnosti ke skupině odborníků (1989) a "kádřů" (1989). Procenta odhadnutá z platného modelu (TYPMOB * EGP89_3 * KÁDR89)

EGP89_3	KÁDR89	sestup	stabilní	Typ mobility		
				vzestup	paralelní podnikání	samostatný
vyšší odborníci	ne	15,86	56,67	8,00	9,56	9,91
	ano	20,93	30,11	9,63	14,68	24,65
nižší odborníci	ne	6,03	73,76	10,42	4,35	5,45
	ano	9,95	49,04	15,69	8,35	16,97
ostatní	ne	6,03*	73,76	10,42	4,35	5,45
	ano	9,95	49,04	15,69	8,35	16,97

* U takto označeného pole adjustované reziduum překročilo hodnotu -1,96

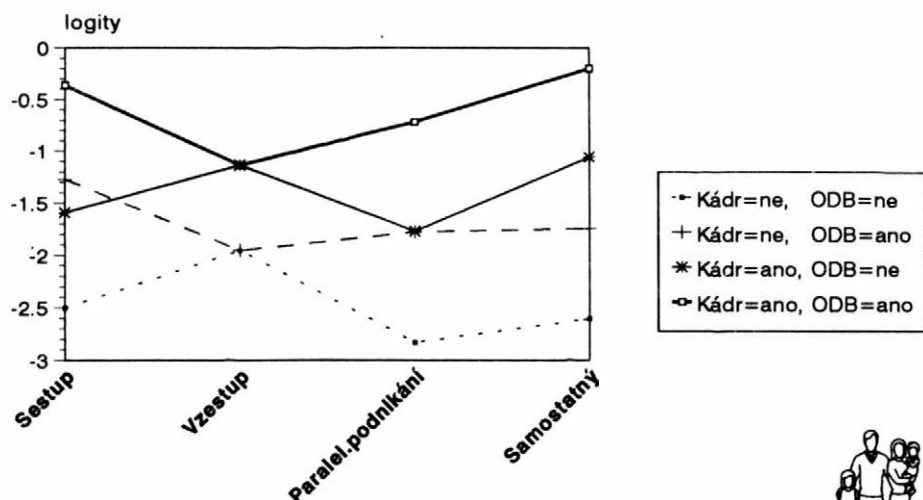
Statistika modelu: $\chi^2 = 10,823$, $df = 13$, $p = 0,626$

Výpočet: SPSS/PC+, procedura LOGLINEAR

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

Graf 2: Logaritmy šancí vybraných mobilitních vzorců

Podle příslušnosti ke skupině "odborníků" a "kádřů"

Šance jsou vztaženy ke kategorii "žádná změna"
Příslušný logitový model je popsán v textu

Rodina '89

nejvyšším stupni (tj. například na úrovni krajského národního výboru), ale přitom svým profesním zařazením nepatřil mezi špičkové odborníky ani mezi nejvyšší řídící pracovníky. Vycházeli jsme z předpokladu, že redistributivní moc a tudíž i sociální kapitál určitých referentů byly někdy větší než v případě některých špičkových profesionálů na vedoucích místech.

Opět je sice evidentní, že v šancích na sestup jednoznačně vedou vyšší odborníci klasifikovaní současně jako příslušníci skupiny kádrů (model predikuje v této speciální skupině pouze 30 % stabilních a více než 20 % sestupujících), stejně je ovšem prokazatelné, že bývalým kádrům nebyla cesta vzhůru zablokována více než jiným, ale právě naopak: šance na vzestup byla 2,3 krát větší pro bývalé kádry než pro ostatní, a to bez ohledu na příslušnost ke skupině vyšších odborníků nebo ostatních. Přitom, jak je patrné z výsledků uvedených v tabulce i v grafu, bývalý vyšší odborník má dnes 2,4 krát vyšší šanci objevit se ve skupině soukromých podnikatelů než někdo jiný. Připočteme-li k tomu fakt, že šance bývalého "kádra" je z tohoto hlediska téměř pětkrát větší (4,7) než "nekádra" bez ohledu na to, zda byl vyšším odborníkem nebo někým jiným, zjistíme, jak blízko skutečnosti je obecné povědomí o výrazné "flexibilitě" reprezentantů bývalého režimu a jejich schopnosti (i patřičné "výbavě") si obrazně i ve skutečnosti "osvojit" i systém vznikající na troskách toho, kterému původně vládli. Obecný sklon této skupiny k podnikání je evidentní i z šance na paralelní podnikání, která je pro kádry opět téměř třikrát větší než pro ostatní (příslušný poměr šancí činí 2,9).

Všeobecně větší význam příslušnosti ke skupině kádrů než prostého členství v komunistické straně pro mobilitu ve všech relevantních směrech je patrný i z posledního testovaného modelu (MODEL III), ve kterém jsme mezi nezávisle proměnné vedle sebe postavili členství v KSČ v roce 1989 a příslušnost ke skupině kádrů (tabulka 3, graf 3).

Tabulka 3. Pravděpodobnost vybraných mobilitních vzorců podle příslušnosti ke skupině "kádrů" (1989) a členství v KSČ (1989). Procenta odhadnutá z platného modelu (TYPMOB * KÁDR89 * KSČ89)

KSČ89	KÁDR89	sestup	stabilní	Typ mobility		
				vzestup	paralelní podnikání	samostatný
ne	ne	5,42	73,27	10,54	4,34	6,43
	ano	7,48	48,94	15,66	7,35	20,56
ano	ne	13,01	64,52	9,28	7,52	5,66
	ano	17,01	40,78	13,05	12,04	17,13

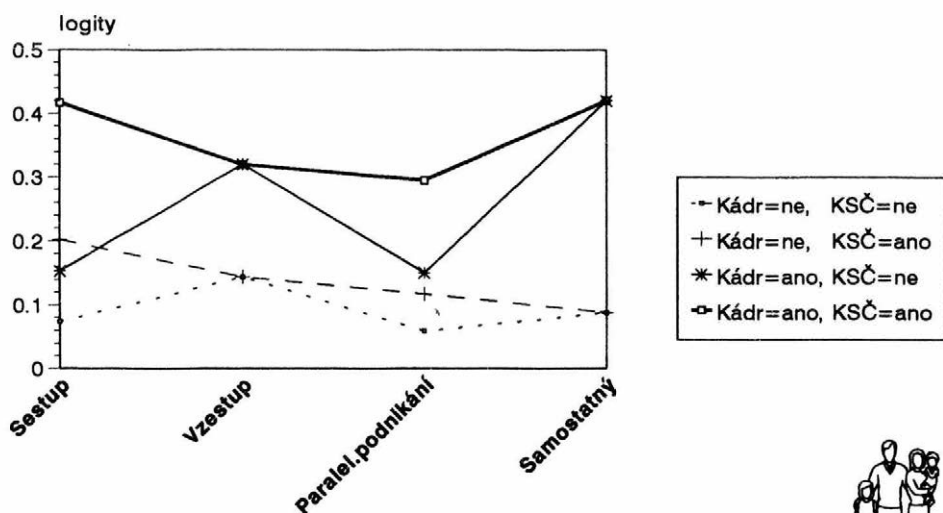
Statistika modelu: $\chi^2 = 3,756$, df = 6, p = 0,710

Výpočet: SPSS/PC+, procedura LOGLINEAR

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

Šance na sestup byla sice jak pro straníky, tak pro kádry zhruba stejná (2,7 resp. 2,1 krát vyšší než pro jedince bez těchto atributů), ale "vzestup" byl mnohem pravděpodobnější pro bývalé kádry (2,2 krát ve srovnání s ostatními) než pro "pouhé" straníky, kteří na tom z tohoto hlediska byli stejně jako nestraníci (viz graf 2). Pokud jde o podnikání, a to jak paralelní, tak "čisté", jeho pravděpodobnost je mnohem vyšší pro kádry než pro obyčejné straníky. Šance stát se samostatným (podnikatelem "na plný úvazek") byla zhruba stejná pro členy i nečleny strany, ale téměř pětkrát vyšší pro kádry než pro ostatní (příslušný poměr šancí činí 4,8).

Graf 3: Logaritmy šancí vybraných mobilních vzorců
Podle příslušnosti ke skupině "kádru" a členství v KSČ

Šance jsou vztaženy ke kategorii "žádná změna"
Příslušný logitový model je popsán v textu

Rodina '89

4. Diskuse

Naše analýza se soustředila na specifické mobilní vzorce, jejichž analýza podle našeho názoru tvoří určité pozadí pro studium proměn a rekrutace společenských elit v období postkomunistické transformace. Náš pohled na tyto mobilní vzorce se proto soustředil na rozdíly v mobilních šancích mezi skupinami, které bývají z tohoto hlediska v centru pozornosti. V první řadě jde o bývalé "nomenklaturní kádry", o řadové členy komunistické strany i o odborníky - profesionály (včetně řídicích pracovníků), což je skupina, ve které lze v průběhu postkomunistické transformace očekávat největší cirkulační mobilitu.

Naše analýza v první řadě potvrdila očekávání, podle kterého k největší cirkulaci vyvolané transformací společnosti skutečně dochází ve skupině vyšších odborníků, a to zejména u těch jejich příslušníků, kteří byli v roce 1989 členy komunistické strany nebo zastávali pozice, které je kvalifikovali jako příslušníky skupiny "kádru". Oba tyto atributy, tj. jak členství v komunistické straně, tak příslušnost ke skupině "kádru" v roce 1989 sice výrazně zvyšovaly šanci na mobilní sestup (a to prakticky bez ohledu na to, ke které skupině jedinec patřil), tyto charakteristiky však jen velmi nevýrazně ovlivňovaly šance na vzestup. Nelze tedy říci, že bývalým členům strany nebo bývalým kádřům byly na jejich "cestě vzhůru" univerzálně kladeny větší překážky než ostatním. Přesto právě tyto dvě skupiny (zejména však skupina kádru) dosahovaly ve srovnání s ostatními zdaleka nejvyšších šancí pokud jde o vstup do skupiny podnikatelů. Rozdíl mezi řadovými straníky a kádři přitom spočíval v tom, že řadoví straníci zřejmě v duchu své "zajišťovací" životní strategie volili spíše "paralelní podnikání", zatímco "kádři" přecházeli do nové třídy "naplno". Příslušnost ke skupině kádru (bez ohledu na členství ve straně) se tedy ukázala být mnohem významnějším faktorem této specifické cesty vzhůru než samotné členství v komunistické straně.

Otázkou samozřejmě zůstává, jak tato fakta interpretovat. Zdá se, jako by Djilasova "nová třída" starého režimu či třída "redistributorů" v pojetí Szelenyiho, skutečně disponovala akumulovaným kapitálem (ekonomickým, sociálním, kulturním atd.), který nyní promptně konvertuje ve výhodné pozice, které umožní rozšířenou reprodukci akumulovaného kapitálu. Z tohoto hlediska naše analýza podobně jako analýza strategií ekonomického úspěchu založená na stejných datech [Matějů 1993] poskytuje značnou podporu Treimanově a Szelenyiho teorii o postkomunistické konverzi kapitálů a poskytuje další argumenty ve prospěch odmítnutí Neeho teorie "tržního přechodu" [Nee 1989, 1991].

Vědomi si však značných rizik aplikace jednoduchých kauzálních výkladů na společenské jevy a procesy, kde vždy hrozí nebezpečí tzv. falešných korelací, musíme vždy uvažovat možnost existence nějaké třetí společné příčiny dvou fenoménů, jejichž silné vzájemné vazby svádí ke kauzálnímu výkladu. Zdá se, že jedna ze stop, kterou bychom v této souvislosti neměli ztrácet ze zřetele, je možnost existence určitých specifických dispozic k úspěchu jako součást profilu osobnosti, dispozic "správně" velících, jaké nástroje úspěchu volit za jakých podmínek. To, co se může jevit jako konvertibilita kapitálů, jejíž analýzu doporučují Treiman a Szelenyi [1991], nebo jako úspěšnost "rekonverzních strategií", o kterých podávají zprávu Mink a Szurek [1992, 1993], může být výsledek určitých predispozic a silné motivace "být vždy nahoře". Predispozice tohoto typu mohou přitom mít silné mezigenerační vazby a mohou být silnější než morální imperativy, které by užití určitých mobilitních kanálů za určitých podmínek blokovaly. Je-li tomu tak, nebude možná rozdíl mezi "cirkulační" a "reprodukční" hypotézou týkající se výměny elit v průběhu postkomunistické transformace [Treiman a Szelenyi 1991] tak velký, jak jejich autoři předpokládají. To je ovšem otázka, na kterou zatím nejsme schopni odpovědět.

Z důvodů, které jsme diskutovali v úvodu, nemůžeme aspirovat na formulování obecných závěrů o povaze proměny stratifikačního systému v postkomunistických zemích, ani na obecně platné odpovědi na otázky týkající se procesů cirkulace elit ve východní Evropě. Význam toho či onoho faktoru mobility lze jen zřídka spolehlivě posoudit z krátké časové perspektivy. Zatím nelze z objektivních důvodů (krátký čas probíhající změny, neexistence dostatečně rozsáhlých datových souborů atd.) provést ani rutinní analýzy vývoje mobility. Přesto však výsledky, ke kterým jsme v této stati dospěli, mohou v kontextu zjištění, ke kterým dospěli Mink a Szurek, přispět k pochopení procesu sociální transformace probíhající ve východní Evropě, či alespoň k přesnější formulaci otázek pro další analýzy.

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR, kde se podílí na výzkumech v týmu "Sociální stratifikace". Zaměřuje se zejména na metodologické problémy výzkumu sociální stratifikace.

Literatura

- Aldrich, J. H. a F. D. Nelson 1984. *Linear Probability, Logit, and Probit Models*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1977. "Cultural Reproduction and Social Reproduction." Pp. 487-511 in *Power and Ideology in Education*, ed. by J. Karabel and A. Halsey. New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." Pp. 241-258 in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality*. New York: Columbia University Press.
- Djilas, M. 1957. *The New Class*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Oxford University Press.
- Kolosi, T., A. Róna-Tas 1992. "Poslední bude první? Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku." *Sociologický časopis* 28: 579-598.
- Kolosi, T., A. Róna-Tas 1992a. *The last shall be first? The social consequences of the transition from socialism in Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research Committee on Social Stratification, Trento.
- Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Kornai, J. 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge.
- Kornai, J. 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lenski, G. 1988. "Rethinking macrosociological theory." *American Sociological Review* 53: 163-171.
- Lieberman, S. 1985. *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley: University of California Press.
- Matějů, P. 1991. *Stratification system and economy in the period of transition. Economic aspects of "de-stratification" in former socialist countries*. Praha: SoÚ.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. "Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?" *Sociologický časopis* 28: 293-318.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler 1991. *RODINA '89. Zdroje vzdělanostních nerovností. Úvodní studie a hlavní výsledky z první vlny šetření*. Praha: Interní edice SoÚ ČSAV.
- Matějů, P. 1993. "Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace." *Sociologický časopis* 29: 341-366.
- Mink, G., J.-C. Szurek 1992. *Adaptation and conversion strategies of former communist elites*. Paris: RESPO/IRESO.
- Mink, G., J.-C. Szurek 1993. "Strategie adaptace a konverze bývalých komunistických elit." *Sociologický časopis* 29: 295-308.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Market in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Parsons, T. 1954. "A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification." Pp. 386-439 in *Essays in Sociological Theory*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Řehák, J., B. Řeháková 1992. "Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat." *Sociologický časopis* 28: 84-102.

- Schultz, T. W. 1963. *The Economic Value of Education*. New York: Columbia University Press.
- Sorokin, P. 1927. *Social Mobility*. New York: Harper and Brothers.
- Szelényi I., D. J. Treiman 1991. "Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt." *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press.
- Szelényi, I. 1991. "Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě." *Sociologický časopis* 26: 331-341.
- Večerník, J. 1992. "Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992." *Sociologický časopis* 26: 666-684.

Příloha: Specifikace logitových modelů

V dalším textu se indexy i , j , k vztahují postupně k proměnným EGP89_3, KÁDR89 a KSČ89 a symboly x_i , y_j a z_k v rovnicích nabývají následujících hodnot:

$$\begin{aligned}
 x_i &= \begin{aligned} &2, \quad i = 1 \text{ (EGP89\_3 = vyšší odborník)} \\ &-1, \quad i = 2 \text{ (EGP89\_3 = nižší odborník)} \\ &-1, \quad i = 3 \text{ (EGP89\_3 = ostatní)} \end{aligned} \\
 y_j &= \begin{aligned} &1, \quad j = 1 \text{ (KÁDR89 = ne)} \\ &-1, \quad j = 2 \text{ (KÁDR89 = ano)} \end{aligned} \\
 z_k &= \begin{aligned} &1, \quad k = 1 \text{ (KSČ89 = ne)} \\ &-1, \quad k = 2 \text{ (KSČ89 = ano)} \end{aligned}
 \end{aligned}$$

MODEL I:

$$\begin{aligned}
 \ln(n_{1ik}/n_{2ik}) &= -1,83935 + 0,41842x_i - 0,52593z_k \\
 \ln(n_{3ik}/n_{2ik}) &= -1,87904 \\
 \ln(n_{4ik}/n_{2ik}) &= -2,21092 + 0,35972x_i - 0,38900z_k \\
 \ln(n_{5ik}/n_{2ik}) &= -2,06945 + 0,30665x_i
 \end{aligned}$$

Všechny koeficienty v rovnicích jsou statisticky významné. Model vrací tři velká adjustovaná rezidua, a to v následujících polích: [sestup - nižší odborník - člen KSČ], [sestup - ostatní - člen KSČ], [stabilní - nižší odborník - člen KSČ]. Zkoušeli jsme ještě další dva modely, které postupně přidávaly další dva efekty do první rovnice, a to nejprve efekt odlišující nižší odborníky a ostatní a pak ještě kombinaci tohoto efektu s efektem členství v KSČ. Tyto modely zvětšovaly dosaženou hladinu významnosti a zmenšovaly adjustovaná rezidua ve výše uvedených polích, ale koeficienty u přidávaných efektů nebyly významné. Proto jsme nakonec nakonec zvolili nejjednodušší model, který byl ještě přijatelný.

MODEL II:

$$\ln(n_{1ij}/n_{2ij}) = -1,63927 + 0,41039x_i - 0,45481y_j$$

$$\ln(n_{3ij}/n_{2ij}) = -1,54839 - 0,40893y_j$$

$$\ln(n_{4ij}/n_{2ij}) = -1,95018 + 0,35054x_i - 0,53071y_j$$

$$\ln(n_{5ij}/n_{2ij}) = -1,54625 + 0,28711x_i - 0,77200y_j$$

Všechny koeficienty v rovnicích jsou statisticky významné. Model vrací jedno velké adjustované reziduum v poli [sestup - ostatní - kádr=ne]. Konkurenční model, který obsahoval v první rovnici ještě efekt odlišující šance na sestup nižších odborníků a ostatních, měl sice vyšší dosaženou hladinu významnosti a neměl žádné významné velké adjustované reziduum, ale koeficient u přidaného efektu nebyl statisticky významný. Proto jsme opět zvolili jednodušší model.

MODEL III:

$$\ln(n_{1jk}/n_{2jk}) = -1,73956 - 0,36330y_j - 0,50165z_k$$

$$\ln(n_{3jk}/n_{2jk}) = -1,53909 - 0,39965y_j$$

$$\ln(n_{4jk}/n_{2jk}) = -2,02261 - 0,46478y_j - 0,33788z_k$$

$$\ln(n_{5jk}/n_{2jk}) = -1,65027 - 0,78277y_j$$

Všechny koeficienty jsou statisticky významné a model nevrací žádné významné velké adjustované reziduum.

Summary

This paper is an attempt to provide alternative view of the question raised by Mink and Szurek in their contribution to this issue of the Journal. The aim of our analysis is to contribute to the better understanding of the process of post-communist transformation. The principal aim of the analysis of selected patterns of intragenerational mobility between 1989 and 1992 is to answer the question of who is getting ahead during the first stage of the post-communist transformation and, particularly, who are those who have the highest chance of entering the emerging class of entrepreneurs.

Our analysis addresses a general hypothesis that predicts the tendency of the former "nomenklatura cadres" to convert their former political capital and accumulated social capital into economic power. We approach the problem by an analyzing selected patterns of intragenerational mobility in various groups defined by the presence of various assets accumulated in the past.

The concept of capital we apply in the study is in line with Bourdieu's attempt to generalize the theory of capital for its use in sociology, particularly his conception of the various forms of capital and their mutual convertibility. As for the conceptualization of vertical mobility, for both substantial and technical reasons instead of analyzing traditional mobility tables we use both the objective indications and subjective evaluations of respondents to define various mobility patterns (downward mobility, stability, upward mobility, start of entrepreneurial activity as a parallel economic activity, move into the group of entrepreneurs). These patterns of mobility then enter logit analysis as dependent variables.

The data come from the first (1989) and second (1992) wave of the longitudinal research project "Family '89". The questionnaire for parents used in 1989 contained questions relating to their social position, membership in political parties, income, etc. The questionnaire for 1992 was designed in a very similar way to cover the changes that occurred during the three-year period between the first wave and the follow-up.

The results of the logit analysis of chances for particular mobility movements corroborate the initial assumption that the greatest circulation mobility occurs in the group of higher professionals and especially among those who were members of the Communist Party in 1989 or were in positions qualifying them as "cadres". The analysis shows that indeed these attributes significantly heightened the chances for downward mobility, however they had almost no effect on chances for upward mobility. What is more important is that these specific attributes raised the chance of entering the emerging group of entrepreneurs. The question of how to interpret these facts remains open. Certainly there is a possibility for applying the thesis about the convertibility of various forms of capital. However, we should not disregard another, more socio-psychological, theoretical perspective in our explanation. One of the clues, that we should not lose sight of in this respect, is the possibility of certain specific dispositions toward success as part of a personality profile, dispositions "correctly" ruling what tools of success to choose under what conditions. Evidence that can appear to support the convertibility of capital interpretation, could also be the result of certain predispositions and strong motivations to always be on top. Predispositions of this type could have, at the same time, strong intergenerational ties, perhaps even stronger than moral imperatives, that might block the use of certain mobility channels under certain conditions. If both theoretical explanations appear plausible, then the difference between the "circulation" and "reproduction" hypothesis about the changes of elites during post-communist transformation might not be as great as their authors presume. However, that is a question we are not yet able to answer.

Třídní zdroje a participace na československé reformě

JOSEPH HRABA*

Iowa State University, Ames, Iowa, USA

ALLAN L. McCUTCHEON

University of Delaware, Newark, Delaware, USA

BETTY DOBRATZ

Iowa State University, Ames, Iowa, USA

JIŘÍ VEČERNÍK

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Class Resources and Participation in the Czechoslovak Reform

Abstract: This paper examines the connection between class resources acquired under socialism, support for market reforms and the intention of participating in the privatization process in the former Czechoslovakia. We focus on the impact of wealth and education as class resources, as well as initial coping with the reform, support for the reforms, entering into small private businesses and buying vouchers for shares in large state enterprises. The data were collected by the Sociological Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in the Fall of 1990; the responses of 1 675 individuals are used in our analysis. Wealth and education were connected to buying vouchers and starting private businesses, and these class resources were also related to successful coping with the reforms. Wealth was related to participation in both types of privatization, but education was highly related only to buying vouchers. Interestingly, these class resources were not significantly related to attitudinal support for market reforms. It was economic coping that strongly influenced support for the reforms, as well as expected participation in them. Ideological support for the reforms was connected to participation in privatization, particularly the purchase of small enterprises. Implications for the future of the market reforms are drawn from these findings.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 326-340)

Úvod

V období 1948-1989 bylo Československo členem sovětského východního bloku a Varšavské smlouvy. V důsledku přeměn zahájených studentskými demonstracemi v listopadu 1989 země zaměřila k tržní ekonomice a demokratické vládě.

Od roku 1990 začaly vznikat na základě nové legislativy o privatizaci státního sektoru soukromé podniky, které se tak stávají novou součástí národní ekonomiky.

---

*) Tento výzkum byl částečně subvencován z grantu NATO uděleného prof. J. Hrabovi, Department of Sociology, Iowa State University, Ames, Iowa 50011.

Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 260, 354, fax (02) 2422 02 78, E-mail vecernik@cspgas11.bitnet.

Asi 13 000 prodejen, kaváren a jiných malých podniků bylo do konce roku 1992 navráceno původním majitelům nebo vydraženo majitelům novým. Prodej kupónů dospělým občanům odstartoval proces kupónové privatizace, do níž bylo zařazeno k prodeji více než 2 000 velkých podniků. Navíc byla odstraněna cenová regulace, eliminována většina subvencí pro spotřebitele a výrobce, bylo legalizováno propouštění nadbytečných pracovních sil a rázně sníženy rozpočtové deficity. Reformy ve východní Evropě měly propojit racionalizaci investic, nastolení vyrovnanosti spotřebitelských trhů, vyřazení ztrátových firem a postupů, zmenšení deficitu státního rozpočtu a restrukturalizaci sociální péče [Przeworski 1991].

V období sběru dat analyzovaných v této stati, tj. v roce 1990, nebyla československá ekonomika v jednoduché situaci. Všem, kteří se zabývají studiem východní Evropy, je známo, že nástup tržního hospodářství sebou přináší ekonomické problémy, jako je inflace, nezaměstnanost, pokles produkce atd. [Przeworski 1991]. Československo muselo čelit takovému očekávání nezaměstnanosti a inflace, jaké Evropa nepamatuje od dob Velké krize. "Od března do srpna 1990 vzrostl v Československu počet nezaměstnaných o 21 000, z toho jen za srpen o 6 000, což nakonec znamenalo v listopadu 60 000 nezaměstnaných" [Pechačová a Hrabá 1991: 2]. Podle tehdejších předpovědí hrozila do dvou let nezaměstnanost v rozsahu 1,2 miliónu nezaměstnaných z osmimiliónové aktivní populace.

Mezitím ceny v roce 1990 neustále stoupaly. Ceny potravin vzrostly v červenci 1990 o 26 %, ceny nafty o 50 % a o 100 % se zvýšily náklady na železniční dopravu. Ceny zboží a služeb ve 3. čtvrtletí 1990 byly o 14,1 % vyšší než ve stejném čtvrtletí roku 1989. Příjmy vzrostly od roku 1989 do roku 1990 o 6 %, z toho pouze o 3,4 % stouply mzdy, avšak příjmy z půjček vzrostly o 24 % [Pechačová a Hrabá 1991]. Tento trend pokračoval do roku 1991 a reálné příjmy poklesly v tomto období o čtvrtinu až o třetinu [Musil 1992].

Předpokládá se, že po bolestném počátečním období se celkové účinky reforem ve východní Evropě ukáží jako dlouhodobě pozitivní. Existuje však nejistota a dokonce obavy z jejich důsledků pro distribuci příjmů a bohatství [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Třídní nerovnost může růst a diskuse se zaměří na to, kdo budou ti, "kdo mají" a "kdo nemají". Vystřídá nová elita starou, anebo si stará elita, vybavená výhodami získanými za státního socialismu, povede během ekonomických reforem tak dobře, že se udrží na vrcholu? Nutí nás to uvažovat o třídní struktuře v Československu minulého období a klademe si otázku, jak se třídní zdroje získané za socialismu proměnily v možné výhody, s nimiž lidé šli do kapitalistických reforem. Zajímají nás jejich schopnosti vyrovnat se s tržními reformami a jejich podpora privatizaci a účasti v ní.

Třídní zdroje, postoje a participace v reformách

Je jisté, že i za státního socialismu existovala v Československu třídní diferenciace. Alokace vzdělávacích příležitostí byla příznivější pro státní manažery a zaměstnance či nomenklaturu [Matějů 1992]. Mzdová diferenciace zvýhodňovala vyučené manuální pracovníky oproti většině "bílých límečků" (tedy administrativních pracovníků), dále dělníky v těžebním a těžkém průmyslu a také

v zemědělství oproti pracujícím v ostatních sektorech, starší pracovníky oproti mladším, muže oproti ženám a v neposlední řadě z ní těžili aparátníci [Večerník 1989, 1990a, 1990b]. Intelligence složená z vyšších státních úředníků, vedoucích pracovníků státních úřadů a podniků a špičkových odborníků, dostávala rovněž vyšší platy než rutinní nemanuální pracovníci a zemědělci, stejně jako ve většině státně socialistických zemí [Davis, Scase 1985; Djilas 1957; Hoskings 1985; Matthews 1978; Kallenberg 1988; Kohn et al. 1990; Parkin 1971; Szelenyi, Manchin 1978; Staniszkis 1991; Walder 1992; Zeman 1991]. Během 80. let nastal v Československu relativní pokles příjmů vzdělaných vrstev stejně jako mládeže, žen a zaměstnanců ve službách a sociální péči [Matějů 1992, Večerník 1992].

Nerovnost v období státního socialismu však byla patrnější v oblasti vedlejších výhod než ve mzdách. Privilegovaní měli snazší přístup ke spotřebnímu zboží včetně potravin a bydlení, měli lepší přístup ke službám, konkrétně zdravotní péči a mnohem častěji si také užívali placených dovolených a zahraničních cest. Populace byla před vstupem do reformu stratifikována podle příjmu, vzdělání, bohatství a privilegií. Dvě dimenze této stratifikace, vzdělání a bohatství, se tak mohly stát třídními zdroji výhodně využitelnými v privatizačním procesu československé ekonomiky.

Různé směry výzkumů hovoří o tom, že účast v privatizaci a přístupy k ekonomické reformě v Československu by mohly být těmito zdroji spojeny. Za prvé, výzkum v USA ukázal, že ti, kdo mají třídní zdroje, jsou kapitalismu mnohem více nakloněni [Kluegel, Smith 1981]. Avšak postoje ke kapitalismu v Československu roku 1990 reprezentovaly něco jiného než v USA. Tam totiž prokapitalistické postoje podporovaly status quo, v podstatě utvrzující a ospravedlňující vyšší postavení v rámci existujícího systému. V Československu naopak prokapitalistické postoje podporovaly přijetí nového systému, který vyšší třídní postavení získané za předchozího režimu spíše ohrožoval.

Výzkum procesu adopce a difuze dokládá, že osoby s třídními zdroji nejvíce participovaly v československé privatizaci [Leonard 1977, Rogers 1983]. Ti, kdo hned zpočátku přijali ekonomické inovace, byli převážně také ti, kteří byli již dříve zvýhodněni, tj. disponovali třídními zdroji, jako je bohatství a vzdělání; distributivním důsledkem bylo, že se bohatí stali ještě bohatšími.

Třetí směr výzkumů ukazuje, že vzdělání a bohatství může zmírňovat dopad ekonomických nevýhod na symptomy stresu a úzkosti [Coyne, Downey 1991]. Například některé americké rodiny využívaly svých předchozích úspor, aby se vyhnuly účinkům Velké krize [Elder 1974], a podobná zjištění uvádějí i další výzkumné zprávy [Bakke 1940; Gore 1978; Kasl, Cobb 1979; Little 1976]. Třídní zdroje mohou zlepšit finanční tíseň v obtížných dobách. Aplikováno na Československo to znamená, že osoby mající nějaké třídní zdroje byly schopny lépe se vyrovnat s počátečním bolestným obdobím reformu a současně očekávaly, že se výhodně uchytí v průběhu privatizace. Výzkumy zabývající se schopností vyrovnat se s ekonomickými těžkostmi a výzkumy přijímání ekonomických inovací konvergují v očekávání, že v roce 1990 zvýhodnění jedinci (tj. ti, kdo disponovali třídními zdroji) se v Československu lépe vyrovnávali se změnou, stavěli se

pozitivněji k reformě a v mnohem větší míře se chtěli účastnit privatizačního procesu.

Toto očekávání bylo implicitním obsahem studia i v dalších zemích podstupujících přechod od socialismu ke kapitalismu. Lidé dříve zvýhodnění, zvláště pak příslušníci nomenklatury, využívají svých bývalých výhod k získání nových příležitostí na trhu, což znamená klientelismus [Nee 1991, Stanizkis 1991]. Jak Nee [1989, 1991], tak Szelenyi a Manchin [1987] shromáždili důkazy, že klientelismus skutečně funguje. Například v Maďarsku byla nomenklatura bydlicí v bytech se značně subvencovaným nájemným během přechodu k soukromému vlastnictví bytů elegantně kompenzována [Szelenyi, Manchin 1987]. Lidé v Československu často hovoří o držitelích "špinavých peněz", kteří se v průběhu reformy dostávají dopředu a o jejich verzi klientelismu [Večerník 1992].

Ne všichni z dřívější nomenklatury mohou ovšem svá minulá privilegia zhmotnit do podoby nových tržních výhod. Nee [1989, 1991] zjistil, že v době, kdy si někteří z bývalých kádřů v provincii Fujian (Čína) vedli dobře během dílčích tržních reform, uvedený status samotný neměl na příjem domácnosti žádný vliv. Staré kádry se musely nejdříve stát podnikateli, aby zaznamenaly příjmový růst. V přechodu k trhu se objevila výrazná příjmová mobilita domácností směrem nahoru a dolů, to však bylo dáno novými tržními silami a nikoliv starou mocí socialistického redistributivního systému [Nee 1989, 1991]. Podle Neeho se v období přechodu ke kapitalismu moc přesouvá ze státní administrativy na trh, a ti s výhodnější pozicí na trhu získávají. Například vzdělání a lépe informovaní zemědělci a ti, kdo měli přístup k velkým městským trhům, uspěli v Číně nejvíce; noví podnikatelé vydělávali více než staré kádry a dělníci v tržním sektoru dosáhli výraznějšího příjmového růstu než v netržním.

Z této koncepce tržního přechodu vyplývá, že z přechodu ke kapitalismu budou těžit nejvíce ti, jejichž předchozí třídní zdroje jsou konvertibilní do podoby nových tržních výhod. Tento závěr také odpovídá výzkumu orientovanému na adopci a difuzi a výzkumu stresu a úzkosti. To znamená, že lidé s vyšším vzděláním a bohatstvím získanými za státního socialismu byli v roce 1990 nejlépe schopni vyrovnat se s ekonomickým přechodem a byli také největšími příznivci reformy i nejpravděpodobnějšími participanty v československé privatizaci.

Data a metody

Data analyzovaná v této studii byla shromážděna Sociologickým ústavem ČSAV na podzim roku 1990 v rámci série výzkumů Ekonomických očekávání a postojů. Výběr 1 738 dospělých respondentů starších 18 let za celé Československo byl založen na kvótách zahrnujících pohlaví, věk, vzdělání a velikost lokality. Všechny rozhovory byly provedeny školenými tazateli.

Respondenti byli dotazováni na nedávné a předpokládané změny během přechodu k tržní ekonomice. Naše analýza se zaměřuje na čtyři otázky, které se týkaly současné a očekávané participace na trhu ze strany respondenta a jeho domácnosti. První dvě otázky zjišťovaly účast v privatizaci malých podniků (která začala již v listopadu 1990), zatímco další dvě se zaměřovaly na to, zda respondenti počítají s koupí kupónů v privatizaci velkých státních podniků:

Máte Vy nebo někdo z Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?

Máte Vy sám nebo někdo z Vaší rodiny zájem o nákup některé provozovny nabízené k aukčnímu prodeji v rámci tzv. malé privatizace?

Budete se Vy osobně zajímat o koupi investičních kupónů za 2 000 Kčs?

Počítáte s tím, že investiční kupóny zakoupí všichni dospělí členové Vaší rodiny?

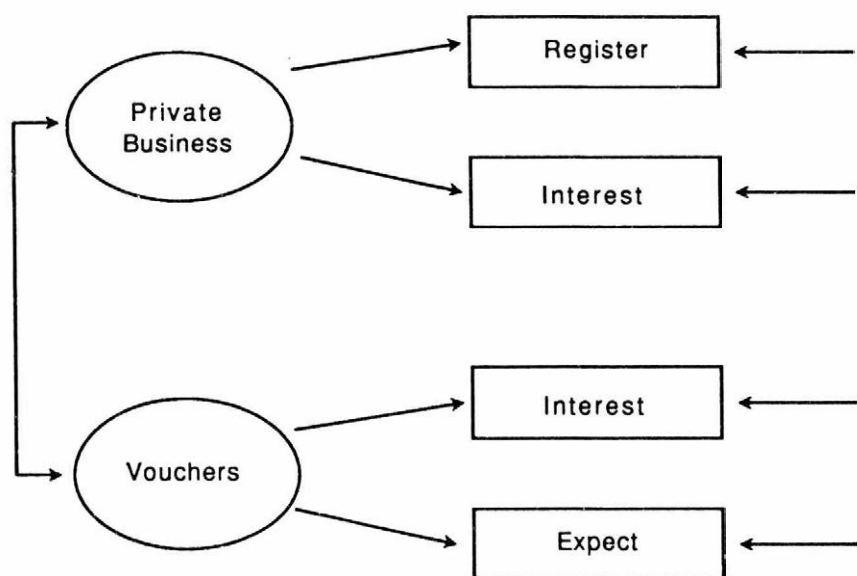
Názorová podpora ekonomickým reformám se skládá z odpovědí na tři otázky: 1. Je kapitalismus jedinou možnou cestou našeho budoucího vývoje?, 2. Měly by být všechny velké podniky ve státním vlastnictví změněny na akciové společnosti nebo soukromé firmy? a 3. Měly by mít zahraniční firmy otevřené pole působnosti? Schopnost vyrovnat se s ekonomickou situací je indikována odpověďmi na dvě otázky: 1. Stačí Vám peníze, které v rodině máte, na dobrou stravu? a 2. Stačí Vám peníze na kvalitní oblečení pro členy rodiny? Odpovědi na dvě doplňující otázky podávají informaci o třídních zdrojích dotázaných, totiž úroveň vzdělání a odhadnutý rozsah majetku. Odpovědi na všechny položky jsou ordinální kromě dichotomické odpovědi (ano/ne) na první otázku týkající se tržní participace (registrace soukromého podnikání). Celkem 1 657 osob odpovědělo na 11 otázek, které vstoupily do analýz předložených v této stati.

V následující části uvádíme nejprve výsledky konfirmační faktorové analýzy čtyř otázek týkajících se participace na trhu. V dalším kroku vstoupily do strukturálního modelu další otázky zjišťující hlavní třídní zdroje a další charakteristiky respondentů (model pracuje celkem s 11 proměnnými). Předkládáme odhady parametrů získané metodou vážených nejmenších čtverců (weighted least squares: WLS) aplikovanou na polychorické korelace a matice asymptotických kovariancí. Důvodem volby metody WLS bylo to, že metoda maximální věrohodnosti (maximum likelihood: ML) a zobecněná metoda nejmenších čtverců (generalized least squares: GLS), pokud jsou aplikovány na ordinální proměnné či na proměnné s jiným než normálním rozložením, často vedou k nepřesnostem ve výpočtu standardních chyb odhadovaných parametrů i ve výpočtu chí-kvadrátového poměru věrohodnosti (likelihood-ratio chi-square) [Harlow 1985; Laake 1987; Jöreskog, Sorbom 1986, 1989; Bollen 1989]. Kromě toho metoda WLS má tu výhodu, že pracuje s minimálními nároky na distribuční charakteristiky proměnných (indikátorů). Odhady parametrů, které prezentujeme, byly provedeny programem LISREL (verze 7) z matic polychorických korelací a matic asymptotických kovariancí generovaných programem PRELIS, verze 2.

Výsledky

První krok naší analýzy zjišťuje strukturu participace Čechů a Slováků v reformě. Začínáme konfirmační faktorovou analýzou testující hypotézu, která tvrdí, že čtyři otázky na tržní participaci reprezentují dvě různé, byť zkorelované, formy participace na tržních reformách: participaci na privatizaci malých podniků a participaci na velké privatizaci prostřednictvím kupónů. Dvě formy privatizace a participačních hypotéz ilustruje schéma 1. Výsledky konfirmační faktorové analýzy provedené metodou vážených nejmenších čtverců jsou uvedeny v tabulce 1.

Schéma 1. Konfirmační faktorový model latentních dimenzí tržní participace

Legenda:	Private Business	Soukromé podnikání
	Vouchers	Kupóny
	Register	Registrace podnikání
	Interest	Zájem (podnikání, kupóny)
	Expect	Úmysl nakoupit kupóny

Tabulka 1. WLS odhady z konfirmační faktorové analýzy otázek na tržní participaci

Otázka	Faktor 1	Faktor 2
Registrace soukromého podnikání	0,510	0,000
Zájem o soukromé podnikání	0,948	0,000
Zájem o kupónovou privatizaci	0,000	0,857
Ochota k nákupu kupónů	0,000	0,986

$$\phi_{12} = 0,411$$

$$\text{Model } L^2 = 0,11; \text{ df} = 1$$

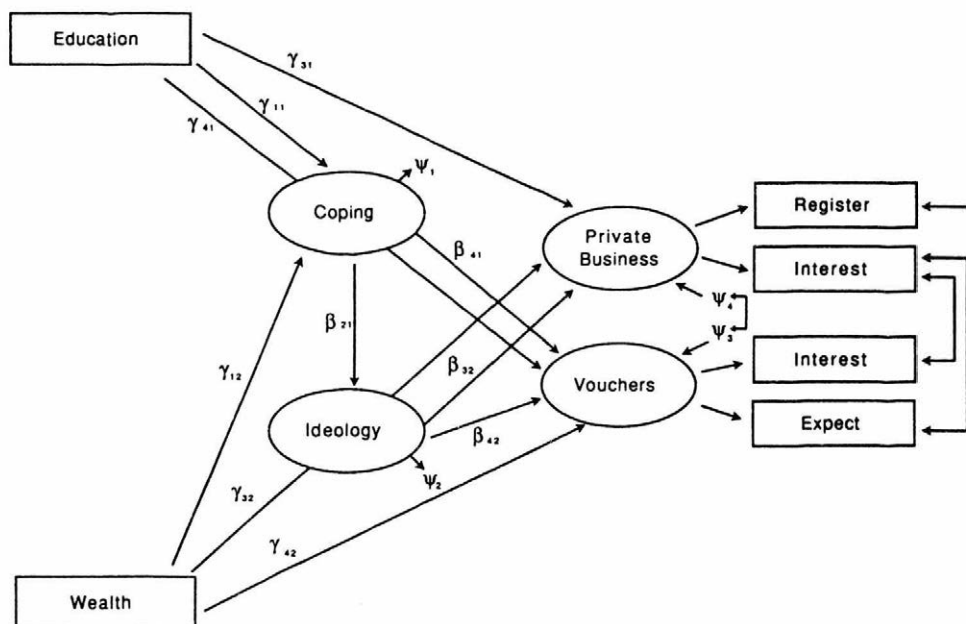
Koeficienty v tabulce 1 silně podporují hypotézu, že tyto čtyři proměnné vyjadřující sklony k tržní participaci reprezentují dvě odlišné latentní dimenze participace na tržních reformách a že tyto dvě dimenze jsou vzájemně zkorelovány ($\phi_{12} = 0,411$). První latentní faktor je definován dvěma otázkami sledující participaci na malém podnikání; druhý faktor je definován dvěma položkami týkajícími se nákupu kupónů ve velké privatizaci. V obou případech byly pro odhad uvolněny pouze vazby mezi latentními faktory a jejich dvěma indikátory, ostatní asociace byly fixovány na nulu. Chí-kvadrátový poměr věrohodnosti ($L^2 =$

0,11; $df = 1$) ukazuje, že model reprezentující hypotézu o existenci dvou latentních dimenzí (faktorů) je možné považovat za přijatelný.

Za povšimnutí stojí fakt, že dva faktory tržní participace se ukazují být primárně definovány očekáváními a vyjádřením zájmu o účast na privatizaci, zatímco skutečná registrace soukromého podnikání má vůbec nejslabší vazbu na příslušný latentní faktor. Převaha vyjádřených zájmů nad skutečnou participací zčásti odráží ranou fázi transformace v období sběru dat - v té době se nákupy kupónů pouze předpokládaly a prodej soukromých podniků ještě nebyl zahájen.

Náš hlavní zájem se ovšem soustředil na faktory ovlivňující tyto dva vzorce participace v československých reformách v rané fázi přechodu. Proto se naše další analýzy zaměřily na to, jak tyto dva vzorce tržní participace závisí na třídních zdrojích, na sdělené schopnosti vyrovnat se s probíhajícími změnami a na míře ztotožnění se s tržní ideologií. Efekty těchto proměnných jsou znázorněny ve schématu 2. Strukturní koeficienty modelu jsou uvedeny v tabulce 2.

Schéma 2. Strukturní model tržní participace

Legenda:	Education	Vzdělání
	Wealth	Bohatství
	Coping	Schopnost vyrovnat se s novými podmínkami
	Ideology	Ideologie
	Private Business	Soukromé podnikání
	Vouchers	Kupóny
	Register	Registrace podnikání
	Interest	Zájem
	Expect	Úmysl nakoupit kupóny

Tabulka 2. WLS odhady strukturních parametrů a standardních chyb (SE) pro strukturní model tržní participace

Parametr	Odhad	SE
γ_{11}	0,067	0,020
γ_{21}	---- ^a	----
γ_{31}	0,198	0,024
γ_{41}	0,062	0,023
γ_{12}	0,145	0,021
γ_{22}	---- ^a	----
γ_{32}	0,125	0,023
γ_{42}	0,141	0,024
β_{21}	0,190	0,022
β_{31}	0,080	0,030
β_{41}	---- ^a	----
β_{32}	0,378	0,034
β_{42}	0,239	0,034
ψ_1	0,548	0,066
ψ_2	0,461	0,034
ψ_3	0,254	0,044
ψ_4	0,769	0,059

Chí-kvadrátový poměr věrohodnosti modelu: 36,42; df = 32

^a) parametr fixován na nulu

Konfirmační faktorová analýza, jejíž výsledky jsme uvedli výše, ukázala, že dva latentní faktory tržní participace vzájemně souvisí. Proto jsme, jak ukazuje schéma 2, uvolnili pro odhad korelaci mezi reziduálními variancemi ("disturbancemi", chybovými členy) těchto dvou latentních faktorů tržní participace (soukromé podnikání a zájem o kupóny). Navíc se ukázalo, že pokud bychom tuto korelaci nechali fixovanou na nule, chí-kvadrátový poměr věrohodnosti modelu by dosáhl nepřijatelné hodnoty ($L^2 = 62,20$; df = 31). Poněvadž tři indikátory tržní participace ukázaly vzájemnou souvislost spíše metodického než věcného původu (tj. subjektivní vs. behaviorální povaha indikace úmyslů participovat na privatizaci), uvolnili jsme dále i korelace mezi chybami měření těchto tří indikátorů, a to napříč latentními faktory tržní participace. Uvolnění těchto korelací vedlo k podstatnému zlepšení věrohodnosti modelu ($L^2 = 33,30$; df = 29), aniž to nějak významně ovlivnilo odhady jeho strukturních parametrů. Konečně jsme fixovali na nulu tři strukturní parametry (γ_{21} , γ_{22} a β_{31}), což vedlo k finální podobě modelu, která dosáhla velmi dobré shody s daty ($L^2 = 36,42$; df = 32).

Odhady strukturních parametrů uvedené v tabulce 2 poskytují podporu hypotetickému modelu. Lidé s největšími třídními zdroji (tj. s vyšším vzděláním a bohatstvím) mají nejlepší schopnost vyrovnat se se současnými ekonomickými podmínkami a současně nejsilnější tendenci pozitivně se stavět k navrhovaným tržním reformám. Jak se dalo očekávat, bohatství je pro schopnost vyrovnat se s důsledky ekonomické změny mnohem významnějším faktorem než vzdělání (0,145 vs. 0,067), ačkoliv oba faktory mají signifikantní vliv. Je zajímavé, že

bohatství je zjevně významnější třídní zdroj, pokud jde o zahájení malého soukromého podniku (0,198 vs. 0,125), zatímco vzdělání je významnější, pokud jde o účast na kupónové privatizaci (0,141 vs. 0,062), což patrně reflektuje nízké vstupní náklady této metody tržní participace (1 035 Kčs). Je také třeba podotknout, že ani jeden z těchto dvou třídních zdrojů přímo nepredikuje podporu pro ideologii tržních reforem: efekty vzdělání i bohatství na proměnnou vyjadřující míru ztotožnění se s tržní ideologií byly fixovány na nulu, aniž se výrazně změnila statistika ukazující věrohodnost modelu. Zdá se tedy, že na podzim roku 1990 nacházely československé tržní reformy podporu ve všech společenských třídách.

Schopnost ekonomicky se vyrovnat s měnícími se podmínkami má sice významný vliv na ideologickou podporu reformám a kupónové privatizaci, nemá však žádný vliv na ochotu soukromě podnikat. Pozitivní hodnota efektu schopnosti vyrovnat se s podmínkami na přijetí tržní ideologie (0,190) ukazuje, že ti, kdo byli nejlépe schopni vyrovnat se s ekonomickými obtížemi raného reformního období, také nejvíce podporovali ideologii reforem směřujících ke svobodnému trhu. Kromě toho pozitivní korelace mezi schopností vyrovnat se s potížemi a záměrem nakoupit kupóny (0,080) ukazuje, že ti, kdo se nejlépe vyrovnávali s ekonomickými reformami, byli i více nakloněni nákupům kupónů. To, že jsme mohli bez větších důsledků pro věrohodnost modelu zafixovat na nulu koeficient představující vztah mezi schopností vyrovnat se s ekonomickými problémy na jedné straně a tendencí k soukromému podnikání na straně druhé, ukazuje, že schopnost respondenta vyrovnat se s těžkostmi nepredikovala zájem o zahájení drobného podnikání.

Data v tabulce 2 také naznačují, že ideologická podpora tržním reformám významně ovlivňuje obě formy tržní participace. Vliv ideologie se ovšem jeví jako mnohem větší v případě nákupů kupónů (0,378) než v případě participace v soukromém podnikání (0,239). Důvěra v někoho jiného, pokud jde o rozumné využití vlastního kapitálu (určitě důležitá pro zakoupení kupónů v průběhu velké privatizace), vyžaduje zřejmě větší ideologickou oddanost kapitalistickým reformám než důvěra v sebe sama v případě vedení vlastního soukromého podniku.

Diskuse

Veřejné mínění, hluboce ignorované v období státního socialismu, se nyní stává důležitým. Privatizace je závislá na dobrovolném úsilí a je spojena s demokratizací v této oblasti světa [Goldfarb 1989, Hirschman 1970]. Pokud jde o "sametovou revoluci" v Československu, vyslovili jsme hypotézu, že držitelé třídních zdrojů budou většími stoupenci změny k tržní ekonomice a budou více ochotni se v ní angažovat. Toto se také v podstatě potvrdilo. Ti, kteří byli zvýhodněni určitými třídními zdroji v období státního socialismu, měli skutečně větší zájem a plány účastnit se privatizace už v roce 1990.

Bohatství akumulované za starého režimu se ukázalo být v úzkém vztahu k záměru účastnit se obou forem privatizace. Vzdělání bylo mnohem silněji spojeno s nákupem kupónů velkých podniků. Zatímco osoby vlastníci majetek z minulosti plánovaly vydat se oběma privatizačními směry s preferencí pro drobné podnikání, jedinci s vyšším vzděláním, avšak bez většího bohatství se

chystali jít spíše cestou kupónové privatizace. Vzdělání a bohatství nebyly v tomto výběru vysoce zkorelovány ($R = 0,156$), což znamená, že se jednalo o poměrně nezávislé třídní zdroje. Ekonomická návratnost vyššího vzdělání v Československu klesala během 80. let, kdy stát snižoval důraz na vyšší vzdělání a příjmy pracovníků s vysokou školou v terciéru a kvartéru k příjmům průmyslových a zemědělských dělníků relativně poklesly [Matějů 1992, Večerník 1992]. Plány participovat v obou typech privatizace byly také spjaty se schopností uspět v probíhajících změnách, přičemž tyto schopnosti byly zase svázány s třídními zdroji.

Pokud předpokládáme, že státním socialismem privilegovaní byli oněmi bohatými na počátku privatizačního procesu v roce 1990, lze tvrdit, že cesta bohatých k privatizaci souvisí s klientelismem. Je samozřejmé, že v minulosti existovaly i jiné cesty k bohatství než jen nomenklaturní status jako například vedlejší úvazky, černý trh a nelegální formy podnikání. Ať již byly zdroje jakékoli, zámožní v roce 1990 očekávali, že se dají na cestu jak drobného soukromého podnikání, tak pasivního investování do bývalých velkých státních podniků. Toto zaměření odpovídá cynické předpovědi, že ti, kdo v minulosti vedli malé i velké státní podniky, se stanou jejich novými vlastníky.

Naproti tomu vzdělání byli mnohem více nakloněni účasti v privatizaci kupónovou cestou. Pravděpodobným důvodem pro to jsou nízké vstupní náklady ve srovnání s náklady spojenými s počátkem soukromého podnikání. Zatímco vzdělání byli vlastníky lidského kapitálu vhodného pro vedení malých podniků, který je nejlépe disponoval k podnikatelskému úspěchu, nízká korelace mezi vzděláním a bohatstvím ukazuje na malou pravděpodobnost, že by měli takové úspory ze socialistické minulosti, které by jim umožnily podnikání zahájit. Proto nacházíme pouze slabou podporu pro teorii tržního přechodu v tom smyslu, že jedinci s vyšším vzděláním mnohem více inklinovali k tržní participaci pasivním investováním než k aktivnímu podnikání, které by jim umožnilo využít tržních reforem ve svůj prospěch.

Ačkoli podpora ideologii kapitalismu byla spojena s intencí participovat v obou typech privatizace, zvláště pak kupónovou formou, neexistoval přímý vztah mezi žádným z třídních zdrojů a touto ideologií, jak jej předpokládala naše hypotéza. Místo toho se ukázal nepřímý vztah: ti, kdo se úspěšně vyrovnávali s přechodem k trhu, byli mnohem více nakloněni tržním reformám, přičemž právě tato schopnost vyrovnat se s novými podmínkami se ukázala být svázána s třídními zdroji. Spjatost mezi třídními zdroji a názorovou podporou reforem byla tedy spíše zprostředkována aktuální schopností vyrovnat se s těžkostmi než přímým vztahem. Zdá se, že ne všichni původně zvýhodnění si vedli dobře v prvních fázích přechodu, nicméně ti, kdo si vedli dobře, podporovali tržní reformy. Mimoto v analýzách, které jsme zde neuvedli, se ukázalo, že respondenti, kteří v červenci 1990 volili obnovenou komunistickou stranu, uváděli menší schopnost vyrovnat se novými podmínkami a rovněž menší podporu trhu. To implikuje závislost podpory tržním reformám v Československu na této schopnosti občanů a také na jejich politické loajalitě. Reformátoři se musejí potýkat nejen s vlivy stále ještě poplatnými minulému režimu, ale také s těmi, které ekonomická reforma poškodila [Przeworski 1986]. A protože podpora tržní reformy byla

svázána také s účastí v privatizaci, privatizační tempo může rovněž záviset na tom, jak se lidé s přechodem vyrovnávají.

Změny v Československu roku 1990 byly nejen ekonomické, ale i politické. Po lidech se žádalo, aby podstoupili ekonomickou transformaci, která znamenala oběti, a přitom jim byl zároveň dán větší hlas prostřednictvím demokratické vlády. Staniszkisová [1991] v tom spatřuje rozpor mezi ekonomickými a politickými reformami a možný zdroj nestability. Pokud se vyrovnání s těžkostmi přechodu stane všeobecným problémem, mohlo by se stát, že veřejná podpora tržním reformám a privatizaci ochabne a ekonomická transformace bude dále pokračovat přerušovaně [Przeworski 1991].

Také otázka třídních nerovností se může stát součástí politiky. Nerovnost v třídních zdrojích z období státního socialismu byla spjata se záměry účastnit se privatizace na samotném počátku reform. Naše závěry říkají, že "špinavé peníze" z minulosti, stejně jako vzdělání, mohou konvertovat v nové tržní výhody, i když tento proces probíhá odlišně u vzdělaných a bohatých. Problém nerovnosti byl pochopitelně velkou otázkou v koncepci a implementaci ekonomických reform ve východní Evropě [Batt 1991]. Lidé, a zejména ti znevýhodnění, mohou být k takové nerovnosti méně tolerantní jednak díky úloze "špinavých peněz", a pak také díky předchozímu životu ovlivněnému socialistickým étosem rovnosti. Spolu se schopností ekonomicky se vyrovnat s problémy přechodu je otázka nerovnosti dalším problémem, který může ohrozit politickou stabilitu [Rudolph a Rudolph 1987 jakožto indický příklad].

JOSEPH HRABA je profesorem sociologie na Univerzitě ve státě Iowa v Ames, USA. V současnosti se zabývá výzkumem ekonomického napětí a psychologického stresu v České republice a etnickými postoji v bývalém Sovětském svazu.

ALLAN L. MCCUTCHEON je docentem sociologie na Delawarské univerzitě a spoluvydavatelem časopisu *States and Societies*. Jeho zájem se soustřeďuje na metodologii a politickou sociologii.

BETTY DOBRATZ je docentkou sociologie na Univerzitě ve státě Iowa v Ames, USA. Její zájmy se soustřeďují na politickou sociologii a v současné době pracuje na knize o pravicovém rasismu v USA.

JIRÍ VEČERNÍK je výzkumným pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde vede projekt "Trh práce, příjmová diferenciace a sociální politika v období transformace" a je šéfredaktorem Sociologického časopisu.

Literatura

- Bakke, E. W. 1940. *Citizens without Work*. New Haven: Yale University Press.
- Batt, J. 1991. *East Central Europe from Reform to Transformation*. London: Pinter Publishers.
- Bollen, K. A. 1989. *Structural Equations with Latent Variables*. New York: Wiley.
- Coyne, J. C., G. Downey 1991. "Social Factors and Psychopathology: Stress, Social Support, and Coping Processes." *Annual Review of Psychology* 42: 401-425.
- Davis, H., R. Scase 1985. *Western Capitalism and State Socialism: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Djilas, M. 1957. *The New Class: An Analysis of the Communist System*. London: Allen and Unwin.

- Elder, G. H., Jr. 1974. *Children of the Great Depression*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldfarb, J. C. 1989. *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gore, S. 1978. "The Effect of Social Support in Moderating the Health Consequences of Unemployment." *Journal of Health and Social Behavior* 19: 157-165.
- Harlow, L. L. 1985. *Behavior of Some Elliptical Theory Estimators with Non-normal Data in a Covariance Structures Framework: A Monte Carlo Study*. Ph.D. Thesis, University of California, Los Angeles.
- Hirschman, A. O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hoskings, G. 1985. *A History of the Soviet Union*. London: Fontana Press/Colins.
- Jöreskog, K. G., D. Sorbom 1986. *PRELIS, A Program for Multivariate Data Screening and Data Summarization. A Preprocessor for LISREL*. Mooresville, IN: Scientific Software, Inc.
- Jöreskog, K. G., D. Sorbom 1989. *LISREL 7. A Guide to the Program and Applications, 2nd Edition*. Mooresville, IN: Scientific Software, Inc.
- Kalleberg, A. L. 1988. "Comparative Perspective on Work Structures and Inequality." *Annual Review of Sociology* 14: 203-225.
- Kasl, S. V., S. Cobb 1979. "Some Mental Health consequences of Plant Closings and Job Loss." Pp. 255-300 in *Mental Health and the Economy*, ed. by L. Ferman, J. Gordus. Kalamazoo, MI: Upjohn Institute For Employment Research.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. "Beliefs About Stratification." *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1986. *Beliefs About Inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Kohn, M. L., A. Naoi, C. Schooler, K. M. Slomczynski 1990. "Position in the Class Structure and Psychological Functioning in the United States, Japan, and Poland." *American Journal of Sociology* 95: 964-1008.
- Laake, P. 1987. *Studies in Performance in Models with Non-Linear Covariance Structures: A Non-Robust and a Robust Approach*. Ph.D. Thesis, University of Oslo, Norway.
- Leonard, D. K. 1977. *Reaching the Peasant Farmer*. Chicago: University of Chicago Press.
- Little, C. B. 1976. "Technical-Professional Unemployment: Middle-Class Adaptability to Personal Crisis." *The Sociological Quarterly* 17: 262-274.
- Matějů, P. 1992. "Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 37-60.
- Matthews, M. 1978. *Privilege in the Soviet Union*. London: George Allen and Unwin.
- Musil, J. 1992. "Czechoslovakia in the Middle of Transition." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 5-22.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Oi, J. 1986. "Peasant Households Between Plan and Market: Cadre Control over Agricultural Inputs." *Modern China* 12: 230-251.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger Publishers.
- Pechačová, Z., J. Hřaba 1991. "Coping with Change in Czechoslovakia." Paper presented at the annual meetings of the Midwest Sociological Society. Des Moines, Iowa.

- Przeworski, A. 1986. "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy." Pp. 47-63 in Part III, *Transitions From Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, ed. by G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, E. M. 1983. *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Rudolph, L. I., S. Hoeber Rudolph 1987. In *Pursuit of Lakshmi: The Political Economy of the Indian State*. Chicago: Chicago University Press.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, D. 1992. "Path Dependency and Privatization Strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 6: 17-53.
- Szelenyi, I. 1978. "Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies." *International Journal of Comparative Sociology* 14: 63-87.
- Szelenyi, I. 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szelenyi, I., R. Manchin 1987. "Social Policy Under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies." Pp. 102-139 in *Stagnation and Renewal in Social Policy: The Rise and Fall of Policy Regimes*, ed. by M. Rein, G. Esping-Andersen, L. Rainwater. Armonk, New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Večerník, J. 1989. "Economic Base of the Life Style Differentiation." Paper prepared for the Working Group on the Correlates and Consequences of Social Stratification. Prague: Czechoslovak Academy of Sciences.
- Večerník, J. 1990a. "Dimensions of Income Differentiation and Consumption Expenditures as Patterns of Life Style Differentiation." Paper prepared for the World Congress of Sociology, Madrid.
- Večerník, J. 1990b. "Wages, Incomes and Consumption in Czechoslovakia: Three Differentiations Fairly Separated." Unpublished Paper. Czechoslovak Academy of Sciences.
- Večerník, J. 1992. "The Labor Market in Czechoslovakia: Changing Attitudes of the Population." *Czechoslovak Sociological Review* 28: 61-78.
- Walder, A. G. 1992. "Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economies." *American Sociological Review* 57: 524-539.
- Zeman, Z. A. B. 1991. *The Making and Breaking of Communist Europe*. Cambridge, MA: Basil Blackwell, Inc.

Dodatky

Dodatek A. Znění otázek a kategorie odpovědí

Číslo Znění otázky

-
1 ^a	"Stačí peníze, které máte v rodině, na dobrou stravu?"
2 ^a	"Stačí Vám peníze na kvalitní oblečení pro členy rodiny?"
3 ^a	"Všechny velké podniky ve státním vlastnictví je třeba změnit na akciové společnosti nebo soukromé firmy."
4 ^a	"Zahraniční firmy by u nás měly mít zcela otevřené pole působnosti."
5 ^a	"Kapitalismus představuje jedinou možnou cestu našeho budoucího vývoje."
6	"Máte Vy nebo jiný člen Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání? " (odpovědi: ano, ne)
7 ^a	"Máte Vy sám(a) nebo někdo z Vaší rodiny zájem o nákup některé z provozoven nabízených v aukčním prodeji v rámci tzv. "malé privatizace?"
8 ^a	"Budete Vy osobně mít zájem o zakoupení investičních kupónů za 2 000 Kčs?"
9 ^a	"Počítáte s tím, že investiční kupóny zakoupí všichni dospělí členové Vaší rodiny?"
10	"Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?" (odpovědi: základní bez vyučení, vyučen/a, bez maturity, maturita, vysoká škola)
11	"Představte si, že byste byl/a pojištěn/a a v důsledku nějaké živelné pohromy byste přišel/a o veškerý majetek, tj. o dům, auto, chatu, chalupu, zahradu, veškeré zařízení domácnosti, veškeré úspory a ostatní majetek. Jak vysoká by měla být částka, která by Vám tuto škodu nahradila? Odhadněte současnou hodnotu jednotlivých položek, sečtěte a zařadte se do jedné z těchto kategorií." (9 kategorií odpovědí)
-

a) Odpovědi: určitě ano, spíše ano, spíše ne, určitě ne.

Dodatek B. Koeficienty lambda modelu měření

Parametr	Odhad	SE
λ_1	1,000	---
λ_2	1,155	0,136
λ_3	1,000	---
λ_4	1,049	0,063
λ_5	0,928	0,052
λ_6	1,000	---
λ_7	1,541	0,223
λ_8	1,000	---
λ_9	0,914	0,065

Summary

Although public opinion was largely ignored in East Europe under state socialism, it is now important. Privatization rests on voluntary effort and is coupled with democratization in the region. In regard to "velvet revolution" in Czechoslovakia, we found that those with class resources would be more supportive of the change to a market economy and expect to participate in it. Wealth, largely accumulated under the old regime, was related to participation in both types of privatization, but was somewhat more highly related to buying vouchers in big enterprises. Those with wealth from the past were planning to take both paths toward privatization, with a preference for small businesses, whereas those with education, but without wealth, planned to take the path of vouchers. Plans to participate in both types of privatization were also related to successful economic coping, which, in turn, was related to both class resources. Thus, only weak support is found to market-transition theory, in the sense that the educated were much more inclined to participate in a passive investment than to anticipate the necessity of becoming active entrepreneur to take advantage of market reform.

Although support for capitalist ideology was connected to planned participation in both types of privatization, especially voucher purchase, there was no direct relation between either class resources and this ideology. Instead, those who were successfully coping with the transition were more supportive of market reforms, although this coping is related to class resources. The connection between class resources and attitudinal support for the reforms was mediated through current economic coping. The implication is support for market reforms in 1990 Czechoslovakia was dependent on the ability of citizens to cope with the transition as well as their political loyalties. Since support for market reform was also related to participation in privatization, the pace of privatization might also depend on people's ability to cope with the transition. Along with economic coping, inequality is another issue that could threaten political stability.

Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace*

Česká republika 1989-1992

PETR MATĚJŮ**

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

Determinants of Economic Success in the First Stage of the Post-Communist Transformation The Czech Republic 1989-1992

Abstract: Recent political, economic and social developments in East-European countries offer exceptional opportunities to study social change and the effects of the profound transformation of the social stratification system on the lives and careers of just one generation. In the first part of this paper, the applicability of two concepts for the study of this process is discussed: "transition," which prevails among economists, and "transformation," which is more appropriate for the study of social change. Following this, the relevant theoretical inspirations for the study of post-communist transformation are discussed, in particular Nee's theory of "market transition". The argument is raised that Nee leaves aside the important question of specific patterns of individual mobility, and that he emphasizes the economic perspectives of certain groups, which - as a result of the transition towards a market economy - experience collective socio-economic mobility. Finally, Bourdieu's concept of various forms of capital is defended as a potentially effective theoretical background for the study of the change of social stratification in post-communist countries. In the second part of the paper, the data from the longitudinal study "Family 1989" is analyzed in order to answer two questions: "What are the most efficient strategies for economic success during a period of transition to a market economy?" and "What mobility paths underlie the most efficient strategies?" The conclusion is reached that, in the Czech Republic, the former "nomenklatura cadres" are able to maintain their advantageous positions in the income hierarchy, mainly because of their capacity to apply "human capital" and effectively convert social capital accumulated during the communist regime. On the other hand, rapidly increasing returns on education very likely testify to a significant change in the role of "human capital" during the post-communist transformation.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 341-366)

---

*) Výzkum, o jehož výsledky se opírá tato stať, byl podporován grantem od Grantové agentury AV ČR (grant č. 82801) a současně granty od U. S. National Science Foundation (USA) a nadace NWO (Holandsko) udělenými UCLA na projekt výzkumu "Sociální stratifikace a cirkulace elit ve východní Evropě po roce 1989", na kterém autor této stati participuje. Autor děkuje zejména P. Machoninovi, M. Tučkovi a J. Večerníkovi za cenné připomínky k první verzi stati. Odpovědnost za výsledky a závěry prezentované v této stati má však výhradně její autor.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 2422 09 79, 93, 97, 1. 252, 253, fax: (02) 2422 02 78, E-mail: mateju@cspgias11.bitnet.

1. Úvodem

Příležitosti empiricky zachytit a modelovat sociální změnu¹ na osudech jedné generace jsou velmi vzácné. Politický a sociální vývoj v zemích východní Evropy od konce války a zejména současná postkomunistická transformace takovou zcela výjimečnou příležitostí zcela jistě je. Někteří autoři [Szelényi a Treiman 1991] dokonce zdůrazňují, že postkomunistická transformace nabízí sociologům pro studium sociální změny podmínky blízké "přirozenému experimentu", neboť během jedné generace zcela jistě dojde k hluboké proměně politické struktury, sociálních institucí i sociální struktury a pravděpodobně i hodnotového systému. Ačkoli studium sociální změny rozhodně nelze redukovat na studium sociální mobility, příklad vypůjčený z mobility analýzy je zvláště názorný: "Srovnání profilu těch, kteří postupovali vzhůru před rokem 1989, s profilem jedinců, jimž se cesta vzhůru otevřela až po roce 1989, a zvláště opakování těchto historických srovnání v několika zemích, ve kterých transformace probíhala odlišným způsobem, nás staví do mnohem silnější pozice, pokud jde o možnost zjistit, do jaké míry a jakým způsobem se ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu prosazují institucionální a strukturální prvky sociálního systému" [Szelényi a Treiman 1991: 277].

Studium postkomunistické transformace jako specifické formy sociální změny je ovšem poznamenáno jak stavem sociologické teorie "socialismu", tak absencí dostatečně obecné teorie predikující hlavní atributy probíhající transformace. Uplatníme-li poněkud přísnější kritéria pro posuzování teorií ve společenských vědách [Lenski 1988], zjistíme, že mezi teoriemi, o něž se lze v současné době opřít, dominují *makroekonomické* koncepce přechodu od centrálně plánovaného (redistributivního) ekonomického modelu směrem k tržnímu modelu (viz například [Kornai 1990]).

Sociologie je přirozeně za absenci obecnější sociologické teorie postkomunistické transformace kritizována.² Často ovšem vzniká dojem, že teorie transformace chybí proto, že se o ni žádný ze sociologů zatím nepokusil. Lze samozřejmě namítnout, že takové pokusy učiněny byly (viz například [Nee 1989, 1991; Szelényi 1988, 1991; Szelényi a Treiman 1991]) a že nezůstávají bez odezvy ([Kolosi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992], aj.). Problém je podle mého názoru jinde. Ekonomické koncepce přechodu od centrálně plánovaného k tržnímu hospodářství čerpají z klasických ekonomických teorií (liberálních, konzervativních nebo nekonzervativních), které bez ohledu na to, zde je

¹) Sociální změnou zde mám na mysli nikoli jakékoli dílčí či temporální změny v sociálních subsystémech, ale pouze "multilineární" [Lenski 1976] a vzájemně propojené proměny v hlubších strukturách politických, sociálních, kulturních a hodnotových systémů (k pojetí sociální změny viz též [Boudon 1986]).

²) Dlužno však poznamenat, že kritika tohoto druhu nejčastěji přichází od těch, kteří proces transformace spíše *glosují*, místo aby jej seriózně *zkoumali* a z výsledků svého bádání vyvozovali relevantní závěry, nebo alespoň testovatelné hypotézy. Zachovávat si distanci od empirie a držet se spíše klasiků, či žurnalistickým stylem pojednávat převážně exkluzivní sociologická či politická témata transformace je docela pohodlná pozice, ze které ovšem může málokdo něco vytěžit.

akceptujeme či nikoli, aspirují na obecnou platnost. Oporou ekonomických koncepcí přechodu od redistributivní centrálně plánované ekonomiky k tržní ekonomice je i relativně dobře propracovaná teorie "*ekonomie nedostatku*" [Kornai 1980, 1992], jejíž platnost pro centrálně řízené ekonomiky státního socialismu nebyla prakticky zpochybněna.

Na rozdíl od *ekonomických* a *politických* systémů socialismu, jejichž "architektury" byly vlastně "předepsány" a v základních rysech se tedy shodovaly, *sociální, kulturní a hodnotové* systémy komunistických zemí byly zřejmě různorodější, a to především v důsledku rozdílných historických a kulturních kontextů "výstavby socialismu" v jednotlivých zemích. Proto lze stěží předpokládat udržitelnost jednoho více či méně univerzálního výkladového schématu jak pro vývoj a krystalizaci sociálního systému "státního socialismu", tak pro postkomunistickou transformaci, pokud samozřejmě nepůjde o hypotézy na tak vysoké úrovni obecnosti, že jejich falzifikovatelnost (možnost operacionalizace a následného testování) bude předem vyloučena.

Ve prospěch této ne příliš optimistické teze svědčí i osud zatím nejčastěji citovaných pokusů poskytnout empirickému studiu sociální dimenze postkomunistické transformace teoretický základ a potřebné teoretické hypotézy. Pokud jde o analýzy vývoje nerovností a sociální stratifikace v postkomunistických zemích, nejčastěji jsou prověřovány teoretické hypotézy, které formulovali Victor Nee a Ivan Széleányi [Nee 1989, 1991, Széleányi 1988, 1991]. Pokud jde o velmi obecné teze charakterizující základní rysy postkomunistické transformace, názory se v podstatě shodují a hypotézy, které jednotliví autoři formulují, lze jen stěží zpochybnit. Jinak je tomu ovšem s hypotézami nižší úrovně obecnosti formulovanými v podobě očekávání určitých konkrétních změn týkajících se vývoje nerovností, sociální stratifikace, mobility a proměn mechanismů, jimiž jsou tyto změny v průběhu postkomunistické transformace generovány.³ Tyto hypotézy zpravidla v empirickém testování neobstojí, zejména jsou-li testovány na datech z jiných zemí, než pro které byly původně formulovány. Zdá se, že příslušná očekávání jsou výrazně ovlivněna lokálně (sociálně, kulturně, politicky) diferencovanou zkušeností, která při formulaci hypotéz hrála významnou roli, bez ohledu na to, zda se jedná o zkušenost analytickou nebo spíše fenomenologickou.

Ve světle toho, co bylo řečeno výše, lze pochopit, že nejobecnější a všeobecně přijatelná kvalifikace procesu postkomunistické transformace má silně ekonomickou dikci. Nee ji například charakterizuje následujícím způsobem:

³) Nechávám stranou skutečnost, že většina autorů, kteří se otázkou změn ve východní Evropě zatím zabývali, označuje tento proces za "přechod od redistribuce k trhu". Toto označení, vypůjčené od ekonomů se mi nezdá být pro sociologii nejvhodnější, neboť na rozdíl od ekonomického systému, který skutečně "přechází" od jednoho relativně známého stavu (centrálně řízená redistributivní ekonomika) k jinému známému stavu (ekonomika fungující převážně na tržních principech), politické, sociální, kulturní a hodnotové systémy zemí východní Evropy prodělávají mnohem složitější proces přerodu, jehož cílový stav lze jen stěží považovat za zřetelně definovaný.

"Ve státně socialistické redistributivní ekonomice je moc - definovaná jako kontrola nad zdroji - funkcí pozice v redistributivní hierarchii. (...) Teorie tržního přechodu tvrdí, že tím, jak se alokace zboží a služeb postupně přesouvá do kompetence trhu, mocenská pozice plyne spíše z ekonomických transakcí než z možnosti administrativně rozhodovat. V důsledku toho není moc nadále monopolizována redistributory a dochází k její difúzi v ekonomice i ve společnosti." [Nee 1991: 267]. Z toho lze snadno odvodit, že "pokud přechod od redistribuce k tržnímu mechanismu zahrnuje změny v alokaci a distribuci zdrojů, povede pravděpodobně ke změně stratifikačního systému" [Nee 1989: 663].

Z této obecné a nepochybně plně akceptovatelné premisy však mohou vyplývat nejružnější očekávání, jejichž platnost může být různou měrou limitována jak místem, tak "historickým časem". Jedním z příkladů očekávání s velmi limitovanou platností je predikce týkající se změn v ekonomických nerovnostech a v relativní sociálně-ekonomické pozici "producentů" a "redistributorů". Nee ze své teorie odvozuje, že s tím, jak postupně klesá význam pozice v redistributivním sektoru a jak jsou postupně eliminována privilegia (formální i neformální), kterých redistributoři na rozdíl od ostatních mohli požívat, nerovnost mezi redistributory a přímými producenty se zmenšuje. Spolu s tím, jak jsou mocné redistributivní struktury postupně nahrazovány tržními transakcemi, dochází ke zvyšování bezprostředního podílu přímých producentů na zisku a naopak k postupné eliminaci přerozdělování zisku ve prospěch distributorů. Z toho, že přechod k trhu znamená eliminaci nerovností původně strukturovaných redistributivními procesy a naopak těsnější provázání nerovností s působením tržních mechanismů Nee odvozuje, že přechod k trhu vede ke *zmenšování* nerovností [Nee 1989, 1991].

Pro tento na první pohled překvapující závěr Nee nachází oporu nejen ve svých vlastních analýzách dat pocházejících z výzkumu provedeného v čínských typicky rurálních oblastech, ale i u jiných autorů. Ve prospěch této hypotézy uvádí i závěry, ke kterým dospěli Szelényi a Manchin, podle nichž jedním z efektů tržních reforem je to, že elita kádrů ("cadre elite") postupně ztrácí svá materiální privilegia [Szelényi a Manchin 1987: 124]. Odvolává se však i na další autory čerpající převážně z maďarské nebo čínské zkušenosti [Nee 1991: 267].

Není divu, že tvrzení, podle kterého jedním z atributů postkomunistické transformace (resp. přechodu od redistributivní k tržní ekonomice) je zmenšování nerovností, vyvolalo řadu kritických reakcí opírajících se o analýzy dat z výzkumů zachycujících proces transformace v některých zemích východní Evropy (např. [Kolosi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992]). Závěry, ke kterým tyto stati docházejí, zpochybňují platnost některých tezí aspirujících na statut konstitutivních elementů obecné "teorie tržního přechodu", jež jsou evidentně založené na neadekvátním zobecnění poznatků získaných pozorováním nebo analýzou sociálních procesů spjatých s pronikáním trhu do původně rigidních redistributivních ekonomik probíhajících však ve velmi specifických historických, ekonomických, kulturních, sociálních i politických podmínkách.

Tyto pokusy o zobecnění poznatků týkajících se specifických rysů postkomunistické transformace v jednotlivých zemích ukazují, že cesta k obecné teorii postkomunistické transformace se nemůže vyhnout prozkoumání jak

hlubších *sociálních* dimenzí (souvislostí) postkomunistické transformace, tak odlišných *sociálně-historických* okolností jejího průběhu.

Nedomnívám se přitom, že proces falzifikace teoretických hypotéz nutně musí vést k přijímání nebo zamítání obecných teorií v jejich celistvosti, tedy podle pravidla "buď všechno, nebo nic". Z hlediska kumulace poznání a rozvoje disciplíny se jako mnohem produktivnější jeví proces postupné falzifikace a modifikace teorií, tedy fixace pravděpodobně nesporných elementů teorie a naopak modifikace elementů, o jejichž obecnosti lze pochybovat.⁴ Proto se nedomnívám, že Nee mluví správným směrem, když navrhuje, aby jeho "teorie tržního přechodu" byla odmítnuta, pokud analýzy sociální stratifikace ve východní Evropě ukáží, že hybridní elitě podnikatelů - bývalých kádrů se podaří udržet výhody, které měla dříve jako redistributivní třída. Ačkoli Kolósi a Róna-Tas [1992] i Domanski a Heynsová [1992] zpochybňují řadu konstitutivních elementů Neeho teorie tržního přechodu, domnívám se, že některé z nich stojí za to ještě prověřit a případně modifikovat, a to zejména ve světle hypotéz formulovaných pro rozsáhlý komparativní výzkum vývoje sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 [Szelényi a Treiman 1991].

Mezi nejproblematictější hypotézy, které Nee pro studium postkomunistické transformace nabízí, nepochybně patří hypotéza predikující změnu v relativní pozici "producentů" a "redistributorů". Předpokládá, že tzv. redistributoři ("kádry") státně socialistického systému ztrácejí v průběhu přechodu k tržnímu hospodářství původní privilegia a výhodné postavení v distribuci příjmů. Děje se tak proto, že role politického kapitálu se zmenšuje, zatímco role tržního kapitálu roste, přičemž - pokud jde o vstup do skupiny soukromých podnikatelů - bývalé "kádry" nemají v tomto ohledu kromě "lidského kapitálu" (reprezentovaného formálním vzděláním) žádné *specifické* výhody [Nee 1989].

Nee později tuto část své teorie modifikoval [Nee 1991]. Podstatou této modifikace ovšem není - jak bychom možná očekávali - hledání spojnice mezi *ekonomickou* a *sociální* transformací, která s největší pravděpodobností leží v proměně stratifikačního systému. Nee totiž ve svých hypotézách nechává stranou otázku hlavních vzorců *individuální* mobility a zabývá se prakticky pouze ekonomickými perspektivami určitých skupin, které v důsledku přechodu k tržnímu hospodářství prochází *kolektivní* sociálně-ekonomickou mobilitou. Tím nechává stranou podle mého názoru sociologicky mnohem důležitější a nepochybně i podstatně složitější otázky, na které by sociologický výzkum zabývající se postkomunistickou transformací odpovědět. Předně je třeba se ptát, jaké mobilní dráhy (jak kolektivní, tak individuální povahy) jsou pro tuto fázi vývoje typické a které z těchto drah predikují ekonomický úspěch.⁵

⁴) Ke kritice převažujících postupů při výstavbě s testování teorií ve společenských vědách se nedávno vyslovil Lenski, a to v práci, která současně naznačuje způsob, jakým lze ve výstavbě teorií ve společenských vědách zhodnotit pokrok, ke kterému došlo v metodách testování hypotéz v souvislosti rozvojem modelování [Lenski 1988].

⁵) Pokud například bude mobilita do soukromého sektoru predikovat mnohem strmější příjmové dráhy než vzestupná sociálně-profesní mobilita uvnitř veřejného sektoru (tj.

Současné je ale třeba prozkoumat, jaké charakteristiky jedinců (skupin) a jaké strategie jednání se zhodnocují v mobilních drahách predikujících sociálně-ekonomický vzestup, a naopak, co je příčinou sestupné mobility, resp. mobility, která predikuje sestup v sociálně ekonomické hierarchii. Pokud budeme klást otázky tímto způsobem, lze očekávat, že naše analýzy budou směřovat k odpovědi na dominantní otázky týkající se postkomunistické transformace: "Je postkomunistická transformace typem sociální změny, která přináší změnu ve stratifikačním systému společnosti, tj. nejen v *hloubce* či *velikosti* sociálně-ekonomických nerovností, ale v *povaze* procesů, které tyto nerovnosti generují a reprodukují? Pokud ano, jaké jsou hlavní fáze a parametry této změny? A konečně, jaký stav a jakou podobu stratifikačního systému lze predikovat pro jednotlivé fáze této transformace?"

Jedním z teoretických přístupů dávajících určitou naději na efektivní analýzu proměny stratifikačního systému v období postkomunistické transformace je přístup založený na koncepci specifických "kapitálů", jimiž jedinci a skupiny disponují a které v průběhu sociální změny zhodnocují (investují), přičemž úspěšné "investování" těchto kapitálů se projevuje v mobilních drahách a v pohybu po vertikálách určujících sociálně-ekonomický prostor společnosti. Tento přístup nachází silnou oporu jak v klasických pojetích "*ekonomického kapitálu*", tak v sociologických konceptech "*lidského kapitálu*" [Mincer 1958, Schultz 1963], "*kulturního kapitálu*" [Bourdieu 1977, DiMaggio a Mohr 1985], "*sociálního kapitálu*" [Bourdieu 1986], ale zejména v sociologické teorii různých forem kapitálu, kterou formuloval Pierre Bourdieu [Bourdieu 1986]. Bourdieu připisuje kapitálu v obecném pojetí podstatnou roli ve fungování společnosti.

"Kapitál, který ve své objektivní či zpředmětnělé formě vyžaduje určitý čas na akumulaci a který jako potenciální kapacita má produkovat zisk a reprodukovat sám sebe ve stejné nebo rozšířené formě, je silou vepsanou v objektivitě věcí, která způsobuje, že nic není stejně možné nebo nemožné. Struktura a distribuce různých typů a forem kapitálu v určitém čase představuje imanentní strukturu sociálního světa, která trvale ovládá jeho fungování tím, že určuje šance úspěšnosti určitých činností či strategií. Ve skutečnosti nelze strukturu a fungování sociálního světa pochopit, aniž zavedeme pojem kapitálu ve všech jeho formách a nikoli pouze v té jeho formě, se kterou pracuje ekonomická teorie." [Bourdieu 1986: 241-242].

Podstatou aplikace konceptu různých kapitálů (či různých forem kapitálu) v sociologické analýze proměny stratifikačního systému v období postkomunistické transformace jsou principiálně dvě teze:

1. V důsledku změny politického systému a postupného přechodu k tržnímu hospodářství v období postkomunistické transformace dochází k výrazné *revaluaci* určitých kapitálů (např. ekonomický kapitál, lidský kapitál), zatímco jiné kapitály spíše *devalvují* (např. politický kapitál).

---

například ve školství, vědě, zdravotnictví atd.), bude se prohlubovat segmentace pracovního trhu, což je proces, který není zcela kompatibilní s představou o postkomunistické transformaci jako pohybu společnosti směrem k většímu univerzalizmu a k hlubšímu prorůstání stratifikačního procesu meritokratickými principy.

2. V průběhu postkomunistické transformace dochází ke vzájemné *konverzi* kapitálů.⁶ Lze očekávat, že některé z kapitálů, které v průběhu transformace devalvují, budou v přechodném období často konvertovány v kapitály, u kterých lze naopak očekávat značnou revaluaci a značný podíl na ekonomickém úspěchu.

Domnívám se, že "teorie tržního přechodu" nemůže aspirovat na *sociologickou* teorii postkomunistické transformace pokud explicitě neobsáhne *sociální* procesy a mechanismy reprodukce nerovností, jinými slovy, pokud se nepokusí propojit výklad kolektivní příjmové mobility, která je v centru jeho zájmu, alespoň s výkladem vzorců individuální mobility a s analýzou proměn ve stratifikačním systému.⁷

Analýza, která následuje, je v mnoha ohledech inspirována analýzou, kterou provedli Kolósi a Róna-Tas [1992]. Klade si za cíl několik zatím spíše skromných cílů. Okrajově si klade za cíl prověřit hypotézu predikující *růst příjmových nerovností* v průběhu postkomunistické transformace. Vycházíme přitom z obecnějšího předpokladu, že průnik tržních principů do redistributivní ekonomiky vyznačující se na jedné straně extrémním rovnostářstvím zasahujícím naprostou většinu populace a na druhé straně systémem příjmových a materiálních privilegií týkajících se velmi úzké skupiny populace (nové třídy) vede k výraznému růstu nerovností. Postupná eliminace privilegií redistributivní třídy nepochybně působí ve směru zmenšování jednoho typu nerovností. Současně je ale zřejmé, že otevření soukromého sektoru, krystalizace pracovního trhu a jeho segmentace, růst nabídky pracovních příležitostí v soukromém sektoru a konečně postupná adaptace mezd a kritérií odměňování ve státním sektoru na měnící se situaci na trhu práce, to všechno jsou faktory, které nemohou nést k růstu mzdové a příjmové nerovnosti.

Druhý a z hlediska cíle této stati mnohem podstatnější okruh hypotéz se týká *faktorů a strategií, které v průběhu postkomunistické transformace vedou k ekonomickému úspěchu*, tj. k signifikantním změnám v relativním postavení v příjmové hierarchii (v příjmovém prostoru). Pokud jde o "kapitály", předpokládám, že dochází k výrazné revaluaci lidského kapitálu. Ačkoli školská i mzdová politika státního socialismu způsobily erozi hodnoty vzdělání a kritické oslabení vztahu mezi reálnou kompetencí a formálním vzděláním [Matějů 1992], lze předpokládat, že revalvace lidského kapitálu, ke které dochází v souvislosti s upevňováním tržních principů distribuce, se projevuje signifikantním růstem

---

⁶) Konvertibilita různých forem kapitálu (či různých kapitálů) je základem strategií, jejichž cílem je zajištění reprodukce kapitálu a tudíž i zachování pozice v sociálním prostoru. [Bourdieu 1986: 253].

⁷) Rozhodně se přitom nedomnívám, že to je postačující krok. Aniž bychom nutně museli akceptovat funkcionalistický výklad sociálního systému, klasické sociologické teorie (viz např. Parsons 1954) i zdravý rozum nás nenechávají na pochybách například v tom, že sociální stratifikace je proces, který přinejmenším těsně koresponduje s obecně sdíleným hodnotovým systémem. To neznamená nic jiného, než že dalším nezbytným krokem ve výstavbě sociologické teorie postkomunistické transformace bude nepochybně prozkoumání proměn hodnotového systému, bez nichž si lze mimo jiné stěží představit završení proměny stratifikačního systému a konec konců i ekonomické reformy.

příjmů osob s vyšším vzděláním. Lze přitom předpokládat, že je to způsobeno jak obecným růstem hodnoty vzdělání na trhu práce, tak tím, že jedincům s vyšším vzděláním se v průběhu postkomunistické transformace ve zvýšené míře otevírají šance na vzestup v hierarchii formální autority (řízení).

Pokud jde o "strategie" ekonomického úspěchu, je třeba v prvé řadě vzít v úvahu systémová omezení, která z pozice ekonoma predikoval Kornai [1990]. Podle Kornai postkomunistické systémy, které v průběhu reformy usilují o udržení inflace v přijatelných mezích, budou nutně usilovat o zmrazení mezd ve státním sektoru, tj. budou mít tendenci přenést oběť za transformaci na zaměstnance státního sektoru. Kornai však současně předpokládá, že zaměstnanci ve státním sektoru budou zcela konsekventně hledat možnosti participace na soukromém sektoru s cílem využívat výhod státního sektoru (jistota, menší rizika, možnost využívat některé zdroje) a jeho nevýhody (například pomalejší růst příjmů) kompenzovat participací na vznikajících tržních příležitostech, tj. zejména vedlejší podnikatelskou aktivitou. Toto využívání výhod "*dvojího statusu*", jehož negativní důsledky pro průběh ekonomické reformy jsou evidentní, Kornai považuje za hodné morálních i právních sankcí [Kornai 1990: 125]. Ve světle tohoto tvrzení a s vědomím toho, že pro design ekonomické reformy v Československu byla a je charakteristická tendence uplatňovat všechna dostupná antiinflační opatření, lze formulovat sociologicky relevantní hypotézu, podle které z individuálního hlediska nejefektivnější a nejméně rizikovou strategií ekonomického úspěchu v postkomunistickém Československu je strategie "duálního statusu", tj. volba podnikání jako paralelní ekonomické aktivity. Odtud lze odvodit, že paralelní podnikání je aktivitou, která s největší pravděpodobností nebude mít žádné specifické sociální nositele, tj. bude více méně univerzální strategií postkomunistické transformace.

Lze očekávat, že strategie založená na podnikání jako primární ekonomické aktivitě, je přinejmenším stejně efektivní, avšak "jistota" této strategie je ve srovnání se strategií "*dvojího statusu*" zřejmě menší (individuální riziko je větší).

Pokud jde o pohyby v "byrokratickém prostoru" (Nee), tj. o mobilitní dráhy nepřekračující hranice státního sektoru, nelze očekávat, že by byly nějak významněji svázány s ekonomickým úspěchem či neúspěchem. Lze předpokládat, že byrokraticky ovládaný segment společnosti má i nadále silnou tendenci k rovnostářství, bez ohledu na to, zda je to důsledek protiinflačních opatření (snaha fixovat strop při tlaku zvyšovat minimum) nebo efekt přirozené tendence byrokraticky ovládaných systémů k rovnostářství (Weber). Současně je však třeba vzít v úvahu, že sociální skupina, která je hybnou silou sociální změny, má vždy tendenci vytvářet výhodné příležitosti a prostor pro vzestupnou mobilitu svých příslušníků či alespoň jejich reprezentanty. Lze tedy předpokládat, že z mobilitních pohybů uvnitř byrokraticky řízeného sektoru bude výrazně ekonomicky efektivní zejména pohyb po ose hierarchie řízení, kde dochází k největší výměně jedinců a také ke změně kritérií alokace pozic, zatímco ostatní mobilitní dráhy (s výjimkou mobility do soukromého sektoru) nebudou zatím predikovat signifikantní změnu relativní pozice v příjmovém prostoru.

V kontextu častých úvah a analýz týkajících se osudu "redistributorů", "nové třídy" či "kádrů" [Nee 1989, 1991; Kolósi a Róna-Tas 1992] nelze nechat stranou hypotézy týkající se mobilitních a příjmových drah příslušníků této skupiny. V souladu s pokusem o zobecnění teorie kapitálu v sociologii [Bourdieu 1986], a zejména v souladu s jednou z jejích konstitutivních tezí týkající se *konvertibility* jako jednoho ze základních atributů kapitálu, a s přihlédnutím k hypotézám, které pro vývoj sociální stratifikace ve východní Evropě formulovali Szelényi a Treiman [1991], lze formulovat dvě přímo testovatelné hypotézy. Předně lze očekávat, že pozice bývalých "kádrů" v příjmovém prostoru se v průběhu transformace nezhoršuje, resp. že příslušníkům této skupiny se daří relativně výhodnou pozici z minulosti udržet nebo dokonce zlepšit.

Na otázku, jakými nástroji se bývalým byrokratickým kádrům (redistributorům) socialistického režimu daří své výhodné postavení v příjmovém prostoru udržet, odpovídá druhá hypotéza. V souladu s tezí o konvertibilitě kapitálů lze formulovat očekávání, podle kterého příslušníci skupiny bývalých kádrů redistributivního režimu častěji než ostatní vstupují do skupiny podnikatelů, což je strategie, ve které se výrazně zhodnocuje mimo jiné i sociální a politický kapitál akumulovaný v předchozím režimu.

Pokud jde o roli kulturního kapitálu, Szelényi a Treiman [1991] mu připisují význam jednoho z významných faktorů predikujících vzestupnou mobilitu a sociálně ekonomický úspěch. Částečně ve shodě s Bourdieu, který tvrdí, že podstatou kulturního kapitálu je osvojená symbolická kultura společnosti, Szelényi a Treiman argumentují tím, že kulturní kapitál spojený s větší intelektuální flexibilitou umožňuje lepší orientaci v měnících se podmínkách a usnadňuje přizpůsobení novým pravidlům. Z těchto premis, pokud platí, by tedy mělo vyplývat, že kulturní kapitál v období postkomunistické transformace funguje jako určitá ochrana proti sociálně ekonomickému sestupu a jako jeden z faktorů predikujících sociální vzestup a ekonomický úspěch. Lze ovšem namítnout, že v počáteční fázi transformace je význam kulturního kapitálu, jehož působení je spíše dlouhodobé a zachytitelné spíše v mezigeneračním rozměru, překryt mnohem razantnějšími vlivy jiných kapitálů, jejichž vztah k ekonomickému úspěchu (a zejména krátkodobému) je méně zprostředkovaný (sociální, politický a ekonomický kapitál).

Sada hypotéz týkajících se kapitálů, jejich konvertibility a významu pro ekonomický úspěch (pohyb v příjmovém prostoru společnosti) by byla neúplná, kdybychom se vyhnuli otázce, jak ve společnosti, která soukromé vlastnictví výrobních prostředků považovala téměř za zločin a která řadu desetiletí důmyslně bránila případně akumulaci a reprodukci kapitálu, funguje právě *ekonomický kapitál*. Necháme-li stranou jednotlivé případy, které jsou materiálem vhodným spíše pro novináře či romanopisce, a budeme-li se držet sociologického pohledu, měli bychom předpokládat, že akumulovaný ekonomický kapitál v pravém slova smyslu (finanční kapitál, majetek atd.) je natolik limitovaný, že jako výraznější zdroj mobility či determinanta drah ekonomického úspěchu může figurovat spíše v drobném či paralelním podnikání, zatímco ve světě velkého podnikání se "hraje" s jinými kartami, přičemž ekonomický kapitál není nástrojem, ale spíše cílem hry.

Tyto karty nemusí být nutně špinavé či falešné, ale ať jsou jakékoli, ekonomický kapitál je mezi nimi spíše vzácností než pravidlem. Konkrétně to znamená, že vliv výchozího ekonomického kapitálu (tj. kapitálu na počátku transformace) na mobilitní dráhy či na pohyb v příjmovém prostoru, by neměl přesáhnout hranice drobného a spíše paralelního podnikání, zatímco ve světě velkého podnikání se na počátku transformace prosazují spíše ty kapitály, které mohou ekonomický kapitál úspěšně substituovat (sociální kapitál, politický kapitál) a umožnit jeho akumulaci.

Většinu formulovaných hypotéz či očekávání lze prověřovat a testovat na datech různého typu. Pokud by výše diskutované procesy sociální změny byly zachytitelné pouze v dlouhodobé historické perspektivě, neměli bychom jinou možnost, než postupovat v sociologii běžným způsobem, tj. buď analýzou dat ze vzájemně nezávislých pozorování či výzkumů z různých období, nebo z jednoho výzkumu, ve kterém se historický čas simuluje retrospekci. Vzhledem k tomu, že postkomunistická transformace je typem sociální změny, jejíž průběh a důsledky lze monitorovat na osudech členů jedné generace, nejefektivnějším a současně nejspolehlivějším nástrojem je bezpochyby analýza dat z longitudinálního výzkumu.⁸

2. Data a proměnné

Analyzovaná data pochází z první a druhé vlny longitudinálního výzkumného projektu "Rodina '89" [Matějů, Tuček a Rezler 1991]. Na počátku roku 1989, kdy byl tento projekt zahájen, byl v Čechách proveden výzkum na souboru 3 917 žáků osmých tříd. Výběr byl proveden dvoustupňově: v prvním kroku byly vybrány obce (v Praze i čtvrti), ve druhém kroku byly v rámci obce vybrány základní školy. Ve vybraných školách proběhlo šetření na všech žácích osmých tříd. Vzhledem k omezenému rozsahu zkoumaného souboru rodin se výběr obcí řídil kritériem proporcionálního zastoupení různých typů městských a venkovských lokalit či různých typů městského prostředí (dělnické čtvrti, sídlště, vilové čtvrti s vyšším sociálním statusem atd.). Na výzkum žáků, který proběhl na počátku roku 1989 (dotazník pro žáka, test struktury osobnosti a mentálních schopností HSPQ, dotazník pro učitele), navázal výzkum jejich rodičů, který proběhl v květnu až červnu roku 1989.

Pokud jde o rok 1989, všechny požadované údaje (dotazník pro žáka, test mentálních schopností) jsme získali od 78 % původně vybraných žáků (2 891) a od 73 % rodin těchto dětí (2 709 vyplněných dotazníků pro rodiče). Na jaře roku 1992 proběhlo opakované šetření rodičů, a to na podvýběru 2 518 rodin. Celková návratnost opakovaného šetření dosáhla 76 %. Pro účely analýzy dospělých respondentů (jedinců) byl však analytický soubor redukován tak, aby podíly mužů a žen alespoň zhruba odpovídaly jejich podílům v příslušné věkové skupině.

---

⁸) Otázkou zásadních výhod longitudinálních dat z hlediska možností formulovat závěry o kauzálních vazbách ve společenských vědách se ve své vynikající práci zabývá Lieberman [1985], který rovněž ukazuje na znančná rizika činit závěry o kauzalitě ve společnosti na základě analýzy vzájemně nezávislých pozorování.

Důvodem redukce byla výrazná převaha žen mezi respondenty první vlny šetření.⁹ Redukce, ze které vzešel analytický soubor jednotlivců (respondentů jak v roce 1989, tak v roce 1992), byla provedena zmenšením podsouboru žen pomocí náhodného výběru z tohoto podsouboru. Výsledný analytický soubor má 1 298 případů. Je přirozené, že tento soubor je věkově omezen: při průměru 44 let (modus 43) je směrodatná odchylka 5 let (75 % souboru leží v intervalu 40-50 let). Pokud jde o sociální složení souboru, nenalezli jsme žádné významnější odchylky od profilu populace v tomto věkovém pásmu (struktura vzdělání: základní 9 %, vyučení 34 %, maturita 36 %, ukončená vysoká škola 20 %).

Dotazník aplikovaný v roce 1989 obsahoval řadu otázek týkajících se sociálního postavení obou rodičů dítěte (tj. respondenta i jeho partnera), sociálního postavení prarodičů dítěte (rodičů respondenta a jeho partnera) i dosavadní mobility rodičů (respondentů). Dále bylo zjišťováno členství a funkce rodičů (respondentů) v politických stranách a jiných organizacích ("*politický kapitál*"), jejich příjmy a majetkové poměry ("*ekonomický kapitál*"), jejich "zapojení" do neformálních "směnných" kontaktů ("*sociální kapitál*") atd. Dotazník obsahoval i pasáže orientované na životní styl, jazykovou kompetenci, kulturní vybavenost a kulturní aktivity ("*kulturní kapitál*"), na pojetí životního úspěchu a na "životní strategie" rodiny. S ohledem na takto široce založený soubor informací pocházejících z výzkumu provedeného na jaře roku 1989 byl dotazník aplikovaný v roce 1992 konstruován do značné míry symetricky, to znamená, že se orientoval v první řadě na zjištění změn, ke kterým v období tří let došlo, aniž by bylo nezbytné se respondentů na jejich minulost znovu ptát a riskovat tak záměrné zkreslení výpovědí o minulosti. Výjimku tvořily kontrolní otázky.

Proměnné, které vstoupily do analýz:

MALE: dichotomická proměnná (1 = muž).

RINC89: hrubý příjem respondenta z hlavního zaměstnání v roce 1989.

CADRE89L: dichotomická proměnná, 1 = respondent byl v roce 1989 řídícím pracovníkem na střední úrovni (na úrovni vedení menšího závodu či podniku, obvodního nebo okresního národního výboru, na vysoké škole, v nemocnici, ve větším vědeckém pracovišti atd.).

CADRE89H: dichotomická proměnná, 1 = respondent byl v roce 1989 řídícím pracovníkem na nejvyšší úrovni (řízení na úrovni krajského národního výboru, ředitelství velkého státního podniku, závodu, na úrovni rektorátu vysoké školy a na úrovni jiných centrálních orgánů).

DOWNOCC: dichotomická proměnná, 1 = došlo ke změně respondentova zařazení v rámci klasifikace EGP (8 kategorií), a to směrem dolů (objektivní

⁹) V době, kdy byla realizována první vlna šetření rodin, se nepředpokládalo, že do opakovaných šetření vstoupí vedle dětí i jejich rodiče. Protože šlo o to, zjistit hlavní charakteristiky rodin, nebyl kladen zvláštní důraz na proporční zastoupení žen a mužů. Logicky tedy převládla snadněji zastizitelná populace, tj. ženy. Teprve události z konce roku 1989 vedly k rozhodnutí provést opakované šetření i na dospělě populaci, a to na stejných jedincích jako na jaře roku 1989, neboť se přímo nabízelo využít tohoto longitudinálního projektu i pro studium sociálně-ekonomické transformace.

konstrukce kontrolována výrokem respondenta o změně zaměstnání mezi rokem 1989 a 1992).

UPWOCC: dtto DOWNOCC, směrem vzhůru.

DOWNSUP: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že v letech 1989 až 1992 buď sestoupil v hierarchii řízení, nebo vůbec řízení přestalo být náplní jeho práce.

UPWSUP: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že v letech 1989 až 1992 buď postoupil v hierarchii řízení směrem nahoru, nebo byl do řídicí funkce jmenován poprvé.

ENTPART: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že *vedle hlavního zaměstnání* ve státním sektoru v roce 1992 podnikal.

ENTFULL: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že jeho *hlavním zaměstnáním* v roce 1992 bylo vlastní podnikání (vlastní firma, podnik, živnost atd.).

VOCAT: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl nanejvýš vyučení.

SECOND: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl nanejvýš maturity.

UNIV: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl vysokoškolského vzdělání.

CITY: dichotomická proměnná, 1 = Praha nebo jiné velké město (České Budějovice, Most).

PARTY: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 členem KSČ.

PARTY_F: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 funkcionářem KSČ.

COMMIT: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 vyjadřoval extrémně silnou orientaci jak na profesionální výkon, tak na úspěch a vyniknutí v profesi (konstruováno ze dvou otázek: jedna zjišťovala míru orientace na výkon v zaměstnání, druhá míru orientace na úspěch a vyniknutí v profesi).

CULTD: kulturní kapitál měřený v roce 1989: jazyková kompetence (angličtina, němčina, francouzština) a míra orientace na náročné kulturní aktivity ve volném čase (divadlo, koncerty, výstavy, četba beletrie). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (44 % variance, více faktorů nebylo definováno). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

ECON89D: ekonomický kapitál měřený v roce 1989: vybavenost domácnosti nákladnými předměty (video, myčka nádobí, počítač, mikrovlnná trouba, auto a chata) a odpověď na otázku, jak vysoko by respondent ohodnotil veškerý majetek domácnosti (v korunách). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (23 % variance). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

SOC89D: sociální kapitál měřený v roce 1989: schopnost respondenta v případě potřeby mobilizovat síť neformálních kontaktů a známostí (zajistit si dobrého doktora, sehnat nedostatkové zboží, sehnat valuty nebo tuzexové poukázky,

sehnat rychle větší obnos, sehnat byt). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (33 % variance, více faktorů nebylo definováno). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

FAMENT: dichotomická proměnná, 1 = rodiče nebo prarodiče respondenta měli někdy vlastní firmu.

RESTIT: dichotomická proměnná, 1 = respondent nebo jeho partner obdrželi v restituci nějaký majetek.

3. Výsledky analýz

Ačkoli mzdová a příjmová statistika v zemích východní Evropy z pochopitelných důvodů není zatím schopna podat relativně ucelený a spolehlivý obraz vývoje v diferenciaci mezd a příjmů, sociologické i některé ekonomické analýzy čerpající z různých zdrojů [Janáček 1992, Večerník 1992, Kolósi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992] ukazují, že příjmové nerovnosti se v zemích východní Evropy za poslední dva až tři roky zvětšily. Pokud jde o Československo, údaje uvedené v tabulce 1 i přes omezenou srovnatelnost ilustrují závěry, ke kterým na základě řady analýz dospěli Večerník [1992] a Janáček [1992], tj. že příjmová nerovnost v letech 1988-1991 vzrostla a že se zřejmě dále zvětšila i mezi roky 1991 a 1992 [Večerník 1992: 671]. Tabulka 1 současně ukazuje, do jaké míry jsou příjmová data z longitudinálního šetření "Rodina '89" v souladu s údaji z jiných zdrojů. Vzhledem k tomu, že jsme v obou letech zjišťovali hrubé příjmy (ostatní údaje v tabulce jsou o čistých platech), a vezmeme-li v úvahu věkové omezení souboru "Rodina '89", lze říci, že zjištěné odchylky jsou vysvětlitelné charakterem souboru a použitou metodikou.

Tabulka 1. Hrubé ukazatele vývoje příjmové diferenciaci v letech 1988-1992

	1988 ¹	1989 ²	1992 ³	1992 ⁴	1992 ⁵
Průměr	2,787	3,271	4,340	4,585	4,891
Variační koeficient	0,314	0,346	0,832	0,566	0,645

1) Údaje z Mikrocensu 1988 (čistý příjem ze zaměstnání)

2) Údaje z první vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem ze zaměstnání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

3) Údaje z výzkumu Ekonomická očekávání (čistý příjem ze zaměstnání)

4) Údaje z druhé vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem z hlavního zaměstnání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

5) Údaje z druhé vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem z hlavního i z vedlejšího zaměstnání či podnikání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

Údaje 1) a 3) převzaty ze stati J. Večerníka [Večerník 1992].

Tabulka 2. Mnohonásobná regrese (OLS) změny individuálního příjmu z hlavního zaměstnání v období jaro 1989 - jaro 1992
(nestandardizované regresní koeficienty)

	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr
RINC89	0,98***	11,963	0,95***	11,126	0,91***	10,828	0,70***	7,651
MALE	637,19***	3,448	650,73***	3,525	594,39**	3,236	786,40***	4,239
CADRE89H			2088,16**	2,586	1895,36	2,371	1339,78	1,689
CADRE89L			172,46	0,527	33,96	0,104	-72,99	-0,226
DOWNOCC					174,97	0,464	73,63	0,198
UPWOCC					375,08	1,138	374,72	1,154
DOWNSUP					285,69	0,807	133,63	0,382
UPWSUP					955,02***	3,635	763,54**	2,910
ENTPART					139,20	0,627	109,60	0,697
ENTFULL					1863,53***	3,854	1896,28***	3,980
VOCAT							-23,29	-0,090
SECOND							123,71	0,471
UNIV							1268,34***	4,017
Konstanta	1008,89	4,660	1184,12	4,875	1137,37	4,730	1520,01	4,931
R ² /adj. R ²	0,253	0,252	0,258	0,256	0,285	0,277	0,309	0,301

*) 0,05 > p > 0,01

**) 0,01 > p > 0,001

***) 0,001 > p

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

Z hlediska cílů, které sledujeme, však statistická hlediska uplatňovaná při analýze dat ze vzájemně nezávislých pozorování nejsou prvořadá. Soubor, který máme k dispozici, umožňuje analyzovat změnu v sociálním postavení (zaměstnání, pozice v řízení atd.), v příjmech a vzájemné vztahy mezi těmito změnami u stále stejných jedinců, tj. závěry o kauzalitě nejsou závislé na statistické *simulaci* kauzality, která stojí často na velmi riskantních předpokladech [Liebersson 1985], ale pouze na statistické signifikanci analyzovaných vztahů a změn.

a) Ekonomická účinnost vybraných charakteristik a "strategií"

Analýza vlivů vybraných charakteristik jedince a efektů případných změn v jeho sociálně ekonomickém postavení v období jaro 1989 - jaro 1992 na pohyb v příjmových hierarchiích byla záměrně provedena separátně pro příjmovou distribuci určenou pouze *hlavním* zaměstnáním (tabulka 2) a pro příjmovou distribuci, do níž se promítají *všechny* zdroje příjmů s výjimkou sociálních (tabulka 3). Jedním z hlavních důvodů oddělené analýzy těchto v realitě spojených příjmových distribucí byla možnost zachycení specifického vlivu otevírání paralelních zdrojů příjmů (zejména z paralelního podnikání) na změny v postavení různých skupin populace v měnícím se příjmovém prostoru.

Analýza si v souladu s formulovanými hypotézami kladla za cíl zjistit účinnost vybraných charakteristik a "strategií" z hlediska šancí na zvýšení individuálního příjmu. Pro přehlednost byla tato účinnost vyjádřena jako odchylka od všeobecného růstu příjmové úrovně v daném období, který byl kromě jiného poznamenán i celkovou inflací. Z těchto důvodů byla aplikována metoda mnohonásobné regrese (OLS), přičemž zařazení úrovně příjmu na jaře roku 1989 (RINC89) jako první nezávisle proměnné bylo jednou z několika možností, jak přejít od analýzy determinace *příjmové úrovně* k analýze determinace *změny v příjmové úrovni*.

Pokud jde o příjmy z hlavního zaměstnání, výsledky uvedené v tabulce 2 umožňují formulovat řadu závěrů vztahujících se přímo i nepřímo k formulovaným hypotézám. Kromě toho, že ve sledovaném období došlo k signifikantnímu růstu příjmů,¹⁰ je evidentní, že příjmy mužů se zvyšovaly rychleji než příjmy žen, přičemž tato tendence dále prohlubující rozdíly v příjmech mužů a žen byla rovněž statisticky vysoce významná. Z poslední regresní rovnice pro příjem z hlavního zaměstnání (tabulka 2, poslední sloupec) je zřejmé, že při kontrole všech uvažovaných proměnných, byl průměrný růst hrubého měsíčního příjmu z hlavního zaměstnání zhruba 1 500 korun (konstanta), přičemž příjem muže ve srovnání s příjmem ženy se zvýšil navíc v průměru o 780 korun.

Pokud jde o předpokládané změny ve zhodnocování vzdělání v průběhu transformace, je evidentní, že tendence k růstu ekonomické hodnoty vzdělání (větší návratnosti) existuje pouze u vysokoškolského vzdělání, v tomto případě je však velmi výrazná a vysoce signifikantní. Zatímco ani vyučení, ani maturita

¹⁰) V dané věkové skupině jde v průměru o 1 300 korun měsíčně v případě příjmu z hlavního zaměstnání, resp. o 1 600 korun při započtení všech příjmů kromě sociálních.

Tabulka 3. Mnohonásobná regrese (OLS) změny celkového individuálního příjmu v období jaro 1989 - jaro 1992
(nestandardizované regresní koeficienty)

	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr
RINC89	1,07***	11,043	1,03***	10,254	0,96***	9,845	0,68***	6,473
MALE	770,06***	3,517	785,37***	3,586	637,37**	3,001	894,10***	4,195
CADRE89H			2017,44*	2,106	1723,71	1,865	968,12	1,063
CADRE89L			238,78	0,615	-11,06	-0,029	-151,03	-0,408
DOWNOCC					94,39	0,216	-41,00	-0,096
UPWOCC					180,29	0,473	171,01	0,458
DOWNSUP					260,16	0,636	65,89	0,164
UPWSUP					1274,92***	4,197	1029,67***	3,416
ENTPART					2134,01***	6,451	2100,57***	6,487
ENTFULL					2608,67***	4,666	2655,36***	4,852
VOCAT							-172,45	-0,580
SECOND							-1,38	-0,005
UNIV							1568,10***	4,324
Konstanta	1008,63	3,557	1091,57	3,788	1052,06	3,784	1680,45	4,746
R ² /adj. R ²	0,231	0,229	0,235	0,231	0,299	0,292	0,332	0,322

*) 0,05 > p > 0,01

**) 0,01 > p > 0,001

***) 0,001 > p

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

evidentně nepredikují růst individuálních příjmů, který by nějak vybočoval z hlavní tendence, hodnota vysokoškolského diplomu se významně zvýšila (1 268/4,1).¹¹

Vcelku jasný obraz poskytuje i pohled na koeficienty odpovídající proměnným vyjadřujícím typické "strategie". Tyto proměnné vstupovaly do analýzy jako jeden blok, a to nejprve bez kontroly a posléze s kontrolou vlivu vzdělání. Pokud jde o příjem z hlavního zaměstnání, pouze dvě strategie se ukazují být významným zdrojem vzestupného pohybu v příjmovém prostoru: vzestup v hierarchii pozic řízení (955/3,6 resp. 763/2,9) a přechod na podnikatelskou dráhu (1 863/3,8 resp. 1 896/3,9), přičemž - jak je patrné z údajů v závorkách - vzestup v hierarchii pozic řízení významně souvisí s vysokoškolským vzděláním, což ovšem neplatí o přechodu na podnikatelskou dráhu.

Pokud jde o příjmové dráhy "kádřů", velmi záleží na charakteru výchozí pozice. Skutečně vysoce postaveným příslušníkům této skupiny (CADRE89H) se evidentně zatím dařilo výhodné pozice v příjmovém prostoru udržet (2 088/2,6). Další výsledky ukazují, že je to částečně důsledek zlepšujících se podmínek pro zhodnocování "lidského kapitálu" reprezentovaného formálním vzděláním, se kterým samozřejmě většina příslušníků této skupiny disponuje (po zavedení vzdělání do příslušné rovnice koeficient klesá na 1 339/1,7). Naproti tomu dynamika vývoje příjmů "nižších kádřů" (CADRE89L) se nijak významně neodlišuje od průměru, tj. vůči dynamickým skupinám tato skupina spíše ztrácí.¹²

Podobné výsledky poskytuje analýza vývoje *celkového individuálního příjmu*, který zahrnuje příjem z hlavního zaměstnání, z vedlejšího zaměstnání či z paralelního podnikání, případně z pronájmu, z dividend atd. (tabulka 3).

Vezmeme-li v úvahu všechny příjmy, rozdíl v dynamice jejich růstu mezi muži a ženami se stává ještě zřetelnější (z 786/4,24 na 894/4,20). Podstatnou změnou v rozložení sil určujících šance na vzestup v příjmovém prostoru je to, že mezi nejúčinnější ekonomické strategie se dostává *paralelní podnikání* (ENTPART; 2 100/6,49), které je sice z hlediska průměrného efektu poněkud méně lukrativní než *hlavní podnikání* (ENTFULL; 2 655/4,85), avšak - jak plyne z porovnání T-poměrů (6,49 vs. 4,85) - je to strategie spjatá s větší jistotou.

Z hlediska dynamiky celkových příjmů je paralelní podnikání mnohem účinnější strategií než vzestup v hierarchii pozic řízení (UPWSUP; 1 029/3,42). Tato strategie, kterou Nee nazývá byrokratickou kariérou, se tedy z ekonomického

¹¹ Pro snadnější orientaci ve výsledcích analýz a v tabulkách jsou v závorce vždy uvedeny dva údaje: nestandardizovaný regresní koeficient a hodnota T-statistiky (T-ratio).

¹² Absolutní počet tzv. "vyšších kádřů" je v našem souboru pochopitelně relativně malý. Z celkové počtu zhruba 80 jedinců vyhovujících definici kádřů obecně (řídící postavení alepoň na úrovni vedení malého podniku či organizace výše), pouze okolo 20 reprezentuje "vyšší kádry" (řídící funkce na úrovni většího podniku nebo organizace nebo na krajské a vyšší úrovni), přičemž tento počet pochopitelně ještě závisí na dalších proměnných vstupujících do analýzy. Proto jsou závěry, které formulujeme spíše opatrné, i když příslušné regresní koeficienty jsou relativně vysoké. Fakt, že šance vyšších a nižších kádřů se tak výrazně liší, byl na druhé straně důvod, proč jsme se rozhodli pro jejich oddělení, i když to přináší určitá omezení, pokud jde o formulaci "silných" závěrů.

hlediska a v krátkodobé perspektivě skutečně ukazuje být méně efektivní než založení vlastní firmy, bez ohledu na to, zda se jedná o podnikání jako hlavní zdroj obživy, nebo firma funguje paralelně se zaměstnaneckým postavením.

Ani rozšíření definice příjmů o doplňkové zdroje však nic nemění na zjištění, že pozice vysokoškolského diplomu se evidentně zpevňuje, zatímco maturita a vyučení postupně ztrácí na hodnotě. Započtení paralelních příjmů nic nemění ani na závěru, že příjmy bývalých "vyšších kádřů" prokazatelně rostou dynamičtěji, než by odpovídalo obecné tendenci (2 017/2,1). Je to dáno jak tím, že příslušníci této skupiny se častěji objevují v podnikatelských skupinách, kde je dynamika příjmů podstatně vyšší (po zavedení podnikání do rovnice příslušný koeficient klesá na 1 723/1,8), tak tím, že jsou v převážné míře nositeli vysokoškolských diplomů, což - jak jsme již ukázali - je kapitál, jehož hodnota prudce stoupá (jakmile je do rovnice zavedeno vzdělání, zaznamenáváme pokles na 968/1,06).

b) Sociální podmíněnost účinných "strategií"

Na základě předchozí analýzy lze říci, že z hlediska dynamiky příjmů ve sledovaném období se jako nejúčinnější ukázaly být tři strategie: *paralelní podnikání* (ENTPART), *hlavní podnikání* (ENTFULL) a *vzestup v hierarchii řízení* (UPWSUP). Kromě toho analýza ukázala, že v dynamice růstu příjmů se bez ohledu na zvolenou strategii zhodnocují zejména dvě charakteristiky: *pohlaví* (muž) a *vzdělání* (vysokoškolský diplom).

Pokus načrtnout obraz "strategií úspěchu" v počátcích postkomunistické transformace by byl velmi neúplný, kdybychom nechali stranou otázku, které individuální charakteristiky či kapitály (v pojetí vymezeném výše) podmiňují jednotlivé strategie, jejichž význam pro ekonomický úspěch se zdá být v českých podmínkách nesporný.

V tabulce 4 jsou uvedeny výsledky logitové analýzy podmíněnosti uvedených tří dominantních strategií ekonomického úspěchu. Mezi nezávisle proměnnými figurují kromě pohlaví, vzdělání, členství a funkcí v KSČ na jaře roku 1989 a kromě příslušnosti ke skupině bývalých "kádřů" ještě další proměnné reprezentující specifické vlastnosti či kapitály, o kterých jsme předpokládali, že by v postkomunistické transformaci mohly hrát významnou roli: kulturní kapitál, ekonomický kapitál (majetek) v roce 1989, sociální kapitál v roce 1989, orientace na povolání (pracovní nasazení) v roce 1989, přítomnost rodinné tradice v podnikání a navrácení nějakého majetku v restituci. Ačkoli operacionalizaci žádné z uvedených proměnných nelze z pochopitelných důvodů považovat za dokonalou, výsledky, ke kterým jsme dospěli aplikací logitové analýzy, se zdají být vnitřně konzistentní a poměrně dobře interpretovatelné v kontextu formulovaných hypotéz.

Výsledný logitový model¹³ pro strategii založenou na funkčním postupu (vzestup v hierarchii řízení; UPWSUP) je zajímavý jak sestavou proměnných,

¹³) Za výsledný model jsme ve všech třech případech považovali model získaný aplikací vylučující metody ("backward elimination") za předpokladu, že šlo o platný model, tj. že míra věrohodnosti - definovaná jako záporná hodnota dvojnásobku logaritmu poměru věrohodnosti

které se pro její predikci ukázaly být signifikantními, tak tím, které proměnné byly z tohoto hlediska vyloučeny.

Na rozdíl od závěrů, ke kterým dospěli Kolósi a Róna-Tas [1992a: 20, tabulka 7], se v Čechách příslušnost ke skupině kádrů nezdá být významnou (přínejmenším ze statistického hlediska) překážkou funkčního vzestupu. Totéž platí i pro členství v komunistické straně a dokonce i pro zastávání nějaké funkce v této straně v roce 1989. Všechny tyto proměnné byly eliminovány jako nevýznamné.

Tabulka 4. Logitové modely pro tři hlavní strategie ekonomického úspěchu

proměnná	UPWSUP			ENTPART			ENTFULL		
	B	exp(B)	sig.	B	exp(B)	sig.	B	exp(B)	sig.
MALE	0,43	1,53	0,058	0,73	2,08	0,006	1,04	2,83	0,000
CITY	.	.	.	.	.	.	0,48	1,62	0,079
CADRE89H	.	.	.	.	.	.	1,78	5,95	0,017
CADRE89L	.	.	.	.	.	.	1,19	3,28	0,001
PARTY	.	.	.	.	.	.	0,57	1,78	0,068
PARTY_F	.	.	.	.	.	.	.	.	.
SECOND	1,23	2,43	0,000	.	.	.	.	.	.
UNIV	1,85	6,35	0,000	.	.	.	-0,66	0,51	0,072
COMMIT	-0,72	0,48	0,035	0,60	1,82	0,042	.	.	.
CULTD	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ECON89D	.	.	.	0,80	2,23	0,003	.	.	.
SOC89D	0,99	2,69	0,001	0,62	1,86	0,028	0,72	2,06	0,014
FAMENT	.	.	.	.	.	.	0,61	1,85	0,035
RESTIT	-0,68	0,50	0,086	.	.	.	.	.	.
Konst.	-3,51	.	0,000	-3,41	.	0,000	-4,03	.	0,000
-2LL	595,94			499,36			461,47		
df	1 032			1 034			1 030		
sig.	1,000			1,000			1,000		
model χ^2	67,62			34,24			46,08		
df	6			4			8		
sig.	0,288			0,342			0,623		

.) proměnná eliminována na základě statistických kritérií procedury
BACKWARD ELIMINATION

UPWSUP - Vzestup v hierarchii řízení

ENTPART - Podnikatelská činnost jako vedlejší zaměstnání

ENTFULL - Podnikatelská činnost jako hlavní zaměstnání

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura LOGISTIC REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

(-2LL) - nepřekročila obvyklou hladinu statistické významnosti (0,05). Platnost modelu byla navíc ještě ověřována pomocí chí-kvadrátové statistiky daného modelu.

Mezi významnými faktory zvyšujícími pravděpodobnost funkčního vzestupu jednoznačně dominuje vzdělání, a to jak střední (2,43),¹⁴ tak zejména vysokoškolské (6,35). Na první pohled překvapující je pozitivní význam výchozího sociálního kapitálu (SOC89D) pro predikci této orientace. Zdá se, jako by potenciální možnost mobilizovat sítě neformálních sociálních vazeb založených na vzájemné užitečnosti byla z krátkodobého hlediska významnějším faktorem ovlivňujícím sociální vzestup než kulturní kapitál (CULTD), který byl z modelu eliminován jako nevýznamný (pravděpodobně byl jeho vliv zcela pohlcen vzděláním). Zajímavá je i role profesního nasazení (orientace na výkon - COMMIT). Vůči funkčnímu vzestupu se tato charakteristika sama o sobě jeví spíše jako určitá bariéra (0,48), zatímco - jak uvidíme později - pravděpodobnost paralelního podnikání spíše zvyšuje (1,82). V obou případech se příslušné koeficienty pohybují na hranici statistické signifikance (0,035 resp. 0,028), ale v kontextu ostatních výsledků dávají jisté oprávnění k tvrzení, že stále ještě relativně nízká schopnost státního sektoru absorbovat, zhodnotit a odměnit výkonovou orientaci vede k hledání alternativních řešení, mezi nimiž figuruje i paralelní podnikání.

Pokud jde o *paralelní podnikání*, počet proměnných vstupujících do modelu je na první pohled nižší, což odpovídá předpokladu, že tato strategie má do značné míry univerzální charakter. Tato strategie je samozřejmě spíše mužskou záležitostí (2,08) a kromě velmi silné výkonové orientace (1,82) ji predikuje výchozí ekonomický kapitál a výchozí sociální kapitál (1,86).

Podnikání jako hlavní ekonomická aktivita je strategie, která má ve srovnání s funkčním postupem a zejména s paralelním podnikáním nejlépe určené sociální nositele. Stejně jako všechny předchozí individuální strategie¹⁵ je i "hlavní podnikání" mnohem více mužskou než ženskou záležitostí. Pokud jde o sociální charakteristiky predikující tuto strategii, je na první pohled zřejmé, že jak příslušnost ke skupině bývalých kádrů, tak předchozí členství v komunistické straně jsou velmi silnými kartami ve hře. Příslušnost ke skupině vyšších kádrů zvyšuje poměr šancí téměř šestkrát (5,95), u nižších kádrů třikrát (3,28). Příspěvek členství v KSČ je sice na hranici statistické signifikance (0,068), ale eliminace této proměnné z modelu vedla k signifikantnímu zhoršení jeho věrohodnosti. Nicméně je evidentní, že členství v KSČ zvyšuje poměr šancí téměř dvakrát (1,78). Kontrolou vlivu kádrů a členů KSČ lze zřejmě vysvětlit jednak eliminaci funkcí

¹⁴) V závorkách jsou uváděny regresní koeficienty logitových rovnic v exponenciální podobě [$\exp(B)$]. Tyto koeficienty vyjadřují růst (nebo pokles) poměru šancí spojený s danou proměnnou za předpokladu, že ostatní proměnné v modelu jsou konstantní a za předpokladu, že model platí. Například hodnota 6,35 znamená, že pro nositele vysokoškolského diplomu je poměr šancí týkající se funkčního vzestupu šestkrát větší než pro jedince, kteří vysokoškolský diplom nemají. K interpretaci koeficientů logitových modelů viz Řehák a Řeháková [1992].

¹⁵) Je nepochybné, že individuální ekonomické strategie nelze oddělit od *rodinných strategií*, resp. od *ekonomických strategií domácností*. Rodinné strategie bude třeba vzít v úvahu, a to jak v analytických modelech, tak při interpretaci výsledků. Zatím k tomuto tématu u nás nejvíce přispěl tým autorů zabývajících se ekonomikou domácností [Miková 1992; Večerník 1992b].

v KSČ z modelu, jednak spíše negativní vliv přítomnosti vysokoškolského diplomu (i když i zde se pohybujeme na hranici statistické významnosti).

Co je ovšem zcela evidentní, je význam výchozího sociálního kapitálu (2,06) a podnikatelské rodinné tradice (1,85), bez ohledu na její zprostředkování restitucí, jejíž příspěvek nebyl shledán významným. Zatímco každá z těchto charakteristik se ukazuje být významným momentem určujícím orientaci na podnikání, přítomnost výchozího ekonomického kapitálu se zatím ukázala být nepodstatná.

4. Závěry a diskuse

Nemůže být zřejmě pochyb o tom, že postkomunistická transformace vede k růstu nerovností a nikoli k jejich poklesu. V tomto bodě byla Neeho teorie zpochybněna všemi dosud provedenými analýzami vývoje příjmové diferenciaci v zemích východní Evropy, bez ohledu na zdroj a typ analyzovaných dat.

Otázky, které se zdají být mnohem závažnější a svým způsobem "dráždivější" (a to jak z vědeckého, tak zejména z politického hlediska), se týkají typických strategií ekonomického úspěchu a dominantních sociálních charakteristik jejich nositelů (reprezentantů). V této souvislosti se ukazuje, že explanační možnosti Neeho *teorie tržního přechodu* v podstatě končí tam, kde by měla začít *teorie postkomunistické sociální transformace*, tj. - z hlediska výzkumu sociální stratifikace - u tří dominantních otázek: 1) které strategie ekonomického úspěchu v období přechodu k trhu jsou nejvíce efektivní; 2) jaké mobilitní dráhy jsou typické pro tyto efektivní strategie ekonomického úspěchu; 3) k jakým změnám ve stratifikačním systému tyto strategie a s nimi spjaté mobilitní procesy vedou?

Závěry, ke kterým dospěli Kolósi a Róna-Tas [1992a, 1992b], dávají, pokud jde o Maďarsko, odpověď na první dvě otázky, samozřejmě s tím, že reflektují jak obecné rysy postkomunistické transformace, tak její specificky maďarské rysy. Naše analýza má však ve srovnání s předchozí dvě specifika. Předně longitudinální výzkum, jehož data byla podrobena analýze, sleduje pouze příslušníky střední generace, tj. jedince, kteří byli těsně před kolapsem komunistického režimu v Československu v blízkosti vrcholu svých kariér (40-50 let). To má samozřejmě své výhody i nevýhody. Nevýhodou je, že naše výsledky nemůžeme bez velkých rizik zobecňovat na celou populaci. Nespornou výhodou však je, že střední generace, kterou jsme ve výzkumu zachytili, je pro analýzu transformačních procesů a s nimi spjatých intrageneračních mobilitních drah evidentně klíčovou skupinou.

Druhý, z teoretického hlediska mnohem závažnější, rozdíl spočívá ve výchozí sociálně ekonomické situaci Maďarska a Československa v roce 1989. Zatímco maďarská data zachytila v roce 1989 společnost po více než deseti letech ekonomických reforem, které podstatným způsobem narušily rigiditu socialistického ekonomického modelu a výrazně ovlivnily i distribuční systém, náš výzkum provedený ve stejném roce zachytil státní socialismus sice výrazně nahlovaný politicky, avšak ekonomicky a z hlediska distribučních procesů stále ještě v podstatě "neporušený". Československo tedy na počátku postkomunistické transformace neslo ve srovnání s Maďarskem mnohem více znaků reálného socialismu, včetně mnohem silnější tendence k redistribuci, rovnostářství atd. Nezanedbatelnou roli přitom jistě hraje i to, že náš výzkum zachytil pouze situaci

v Čechách, které ve srovnání s Maďarskem prošly odlišným historickým vývojem (dřívější a masivnější industrializace, jiný model urbanizace atd.), což se nutně projevuje i v odlišnosti mobilitních drah, které "produkovaly" současnou sociální strukturu. Nikoli náhodou Szelényi ve svých koncepcích "zburžoasňování" a přechodu k trhu vždy zdůrazňuje roli zemědělského sektoru, soukromých či domácích hospodářství a zemědělství vůbec. Proto se také jeho koncepce vzniku střední třídy či třetí cesty neukázaly být příliš atraktivní v zemích, kde socialismus vstoupil do odlišné fáze historického vývoje, charakteristické mnohem pokročilejší industrializací a urbanizací a tudíž i mnohem silnější pozicí středního stavu a zejména městské buržoasie.

Ve výčtu relevantních rozdílů způsobených jak odlišností historického času, ve kterém byl v příslušné zemi implantován státní socialismus, tak odlišností situace v okamžiku jeho "demonťáže" (časnější zahájení ekonomických reforem v Maďarsku), bychom mohli pokračovat. Ve vztahu k závěrům z provedených analýz a z hlediska kontextu, v němž je třeba tyto závěry posuzovat jako možné stavební kameny teorie postkomunistické transformace, by měl předchozí výčet hlavních rozdílů stačit.

Ačkoli tedy provedené analýzy vycházely z poněkud odlišných dat reflektujících navíc do značné míry specifické sociální situace, řada závěrů týkajících se hlavních rysů postkomunistické transformace se shoduje, přičemž tam, kde se závěry liší, lze zjištěný rozdíl poměrně dobře interpretovat.

Pokud jde o společné rysy, zdá se být nesporné, že nejefektivnější strategií z hlediska šancí na vzestup v příjmovém prostoru reprezentuje podnikání, přičemž česká data navíc ukazují, že paralelní podnikání je ve srovnání s podnikáním jako hlavním zdrojem poněkud méně "průraznou" strategií, zato však strategií méně rizikovou, a tudíž sociálně i univerzálnější. Kornaiova předpověď, že protiinflačně motivované omezení růstu příjmů ve státním sektoru povede k masovému výskytu paralelního podnikání a tudíž i k rozšíření tzv. "duálního statusu", se ukazuje být správná. Stejně tak se zdá být nesporné, že příslušnost ke skupině bývalých kádrů či - v Neeho a Szelényiho terminologii - ke "třídě redistributorů" podstatně zvyšuje šanci na vstup do formující se skupiny podnikatelů. Zdá se tedy, že platí i závěr, ke kterému dospěli Kolósi a Róna-Tas, tj. že na zvětšování nerovností v průběhu postkomunistické transformace se podstatnou měrou podílí účinnost strategií zvýhodňujících bývalé kádry, které i nadále disponují jak lidským tak ekonomickým kapitálem, který akumulovali v minulém režimu [Kolósi a Róna-Tas 1992b: 593].

Rovněž ve shodě s Kolósim a Róna-Tasem zjišťujeme, že funkční vzestup je podstatně méně efektivní strategií ekonomického úspěchu než vstup do soukromého sektoru. Nicméně na rozdíl od Maďarska, v Čechách funkční vzestup predikuje vzestupný pohyb v příjmovém prostoru. Lze předpokládat, že v Maďarsku došlo k výraznějšímu roztažení mzdové diferenciace ve prospěch manažerů a již před rokem 1989 a nepochybně i to, že v Maďarsku došlo k výraznější mobilitě obnovující vztah mezi pozicí, kompetencí a vzděláním již v průběhu osmdesátých let. Proto také maďarská data nesvědčí tak výrazně jako česká data o změně v pozici vysokoškolského vzdělání jako nástroje ekonomického úspěchu.

Další výsledky, i když je nelze vzhledem k odlišné konceptualizaci či operacionalizaci dost dobře porovnávat, ukazují na pravděpodobně dost obecné rysy postkomunistické transformace. Předně je třeba konstatovat, že se nepotvrdil předpoklad o roli *kulturního kapitálu*. Proměnná reprezentující kulturní kapitál byla eliminována ze všech modelů vysvětlujících šance na specifické strategie ekonomického úspěchu. Je pravděpodobné, že se skutečně jedná o kapitál, jehož role se prosazuje až v dlouhodobější perspektivě, a spíše v mezigeneračním než vnitrogeneračním rozměru.

Pokud jde o *výchozí sociální kapitál*, je evidentní, že zde máme co do činění s mocným zdrojem životních šancí v období transformace, a to jak pokud jde o šance prosadit se uvnitř "byrokratického" segmentu pracovního trhu, tak pokud jde o šance zachytit se a uspět v otevírajícím se světě podnikání. Konvertibilita sociálního kapitálu se v každém případě ukazuje být významným prvkem transformace. Významně predikuje jak funkční vzestup, tak všechny druhy podnikatelských strategií, přičemž všechny tyto strategie byly analýzou kvalifikovány jako ekonomicky efektivní. Konvertibilita sociálního kapitálu se do znančné míry podílí i na ekonomickém úspěchu bývalých nomenklaturních kádrů.

Výchozí *ekonomický kapitál* nemá podle očekávání dostatečnou sílu na to, aby se prosadil jako významná determinanta dominantních podnikatelských strategií (podnikání jako hlavní zdroj příjmů). Tyto strategie zákonitě vyrůstají spíše (nikoli však výhradně) z jiných kořenů a opírají se o jiné charakteristiky a kapitály (včetně sociálního), které jsou "investovány" s cílem ekonomický kapitál co nejrychleji akumulovat.

Pokud jde o tezi, že vznik soukromého sektoru otevírá prostor pro alternativní mobilitní dráhy, výsledky naznačují, že silná orientace na výkon a profesionální uplatnění predikuje spíše strategii paralelního podnikání než volbu strategie "funkčního postupu", kde ve skutečnosti působí spíše jako bariéra. Zdá se, jako by státní sektor skutečně nebyl zatím schopen absorbovat a zhodnotit zvláště silné orientace na profesionální výkon. Logickým řešením této situace, která je stejně tak paradoxní jako logicky vysvětlitelná, je právě paralelní podnikání, resp. převedení části tohoto potenciálu pod nebyrokratickou koordinaci.

Teze o "přerušeném zburžoasňování", která ve výsledcích analýzy maďarských dat nedostala dostatečnou podporu, nebude asi z důvodů, které jsme popsali výše, nadějným teoretickým konceptem ani pro Čechy. Pokud bychom ji však zobecnili a tvrdili spíše, že sklony k podnikání mají hlubší kořeny a že nejsou závislé pouze na mezigeneračním transferu majetku či kapitálu, mohli bychom ji výsledky naší analýzy podpořit. Ukázalo se totiž, že podnikatelská tradice působí v mezigeneračním rozměru, aniž by nutně musela mít oporu ve výchozím ekonomickém kapitálu či v přímé restituci majetku.

Závěrem je možné poznamenat, že Neeho teorie "tržního přechodu" nebude asi mezi těmi, které budou považovány za přijatelný výklad postkomunistické transformace, přičemž stejný osud lze předpovídat i Szelényiho představě o postupném "zburžoasňování" jako opory tzv. třetí cesty. Jedno je však nepochybné, byly to právě tyto teorie, které vyvolaly řadu kritických reakcí a snahy o formulaci a

ověření alternativních hypotéz a výkladových schémat. Zatím se zdá, že jedna z možných alternativních teorií by se mohla opřít o koncepci různých kapitálů (či různých forem kapitálu) a jejich vzájemné konvertibility. Jednou z předností této koncepce je, že vyrůstá z významných teoretických inspirací (Marx, Schultz, Mincer, Becker, Bourdieu, DiMaggio atd.). Jednu z možností, jak tuto teoretickou inspiraci využít ve vysvětlení postkomunistické transformace, nabídl Szelényi a Treiman [1991]. V této stati jsme se pokusili alespoň v některých bodech tuto inspiraci operacionalizovat a opřít o empirickou evidenci. Závěry, ke kterým jsme dospěli, nejsou s touto inspirací v rozporu, spíše naopak.

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

Literatura

- Boudon, R. 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 1977. "Cultural Reproduction and Social Reproduction. Pp. 487-511 in *Power and Ideology in Education*, edited by J. Karabel and A. Halsey. New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." Pp. 241-258 in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality*. New York: Columbia University Press.
- DiMaggio, P., J. Mohr 1985. "Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection." *American Journal of Sociology* 90: 1231-1261.
- Djilas, M. 1957. *The New Class*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Domanski, H., B. Heyns 1992. *Toward a Modified Theory of Market Transition: From Bargain to Market Control in State Socialism*. Warsaw: Instytut filozofii i socjologii PAN (manuscript).
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Oxford University Press.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Status." *Social Science Research*, 4.
- Janáček, K. 1992. "K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky." *Sociologický časopis* 28: 386-393.
- Kolósi, T., A. Róna-Tas 1992a. *The last shall be first? The social consequences of the transition from socialism in Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research Committee on Social Stratification, Trento.
- Kolósi, T., A. Róna-Tas 1992b. "Poslední bude první? Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku." *Sociologický časopis* 28: 579-598.
- Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Kornai, J. 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge.
- Kornai, J. 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Krejčí, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan.

- Lenski, G. 1976. "History and Social Change." *American Journal of Sociology* 82: 548-64.
- Lenski, G. 1988. "Rethinking macrosociological theory." *American Sociological Review* 53: 163-171.
- Lieberson, S. 1985. *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley: University of California Press.
- Matějů, P. 1990. "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." Pp. 187-210 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, edited by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, P. 1992. "Beyond educational inequality in Czechoslovakia". *Czechoslovak Sociological Review*, Special Issue: 37-60.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. *Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací*. Sociologický ústav AV ČR, Pracovní texty, 93:2.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. "Revolution for Whom? Analysis of selected patterns of intragenerational mobility in the Czech Republic, 1989-1992." *Czech Sociological Review* (English Edition) 1: 73-90.
- Matějů, P., J. L. Peschar 1990. "Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands." Pp. 121-152 in *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, edited by M. Haller. New York: Sharpe.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler 1991. *Rodina 1989. Úvodní studie a hlavní výsledky z první vlny šetření*. Sociologický ústav AV ČR, Pracovní texty, 91:2+3.
- Miková, Z. 1992. "Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce." *Sociologický časopis* 28: 337-350.
- Mincer, J. 1958. "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution." *Journal of Political Economy* 66: 281-302.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Market in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Parsons, Talcott 1954. "A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification". Pp. 386-439 in *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, IL: The Free Press.
- Řehák, J., B. Řeháková 1992. "Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat." *Sociologický časopis* 28: 84-102.
- Schultz, T. W. 1963. *The Economic Value of Education*. New York: Columbia University Press.
- Szelényi I., D. J. Treiman 1991. "Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt." *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Szelényi, I. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. London: Oxford University Press.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press.
- Szelényi, I. 1991. "Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě." *Sociologický časopis* 26: 331-341.
- Szelényi, I., R. Manchin 1987. "Social Policy under State Socialism: Market, Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies". In *Stagnation and Routine in Social Policy*, ed by G. Esping-Andersen. Armonk, NY: Sharpe.

Večerník, J. 1992a. "Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992." *Sociologický časopis* 26: 666-684.

Večerník, J. 1992b. "Trh práce: problémy a perspektivy." *Sociologický časopis* 28: 319-336.

Summary

In the first part of the paper, two concepts frequently used in regard to the post-communist transformation are presented: "*transition*," which prevails among economists, and "*transformation*," which is more appropriate for the study of social change. Following this, Nee's theory of "market transition" is discussed. The argument is raised that Nee leaves aside the important question of specific patterns of individual mobility, and that he emphasizes only the economic perspectives of certain groups, which - as a result of the transition towards a market economy - experience *collective* socioeconomic mobility. Finally, Bourdieu's concept of various forms of capital is defended as a potentially effective theoretical background for the study of the change in social stratification in post-communist countries.

In the second part of the paper, the data from the longitudinal study "Family 1989" is analyzed in order to answer two questions: "What are the most efficient strategies for economic success during a period of transition to a market economy?" and "What mobility paths underlie the most efficient strategies?"

The analyses show that the most efficient strategy for the improvement of relative position in the income hierarchy is to open one's own business or enterprise, and that "parallel entrepreneurial activity" (parallel to the status of employee in the state sector) in comparison with a "full-time" entrepreneurship is a less lucrative strategy, but at the same time less risky and therefore socially more widespread. These results prove Kornai's prediction that the anti-inflationary restrictions of the general increase of incomes in the state sector will lead to the massive occurrence of parallel entrepreneurship and thus also to the extension of "dual status". The results also show that being a former member of a cadre substantially increases the chance to enter the entrepreneurial class during the transition period. In accordance with previous analyses made by Kolósi and Róna-Tas, we observe that functional advancement is a substantially less effective strategy for economic success than entering the entrepreneurial class, but still predicts an upward move in the income space. The Czech data also prove that *human capital* represented by tertiary education (college or university diploma) is one of the most significant means of economic success. However, the assumption about the significant role of cultural capital was not confirmed. The variable representing cultural capital was eliminated from all the models explaining the chances of specific strategies for economic success. The role of cultural capital is very pronounced in long-term reproduction processes, thus affecting intergenerational more than intragenerational mobility. *Social capital*, in turn, was found to be a powerful source of advancement both within the "bureaucratic" segment of the labor market (predicting functional advancement) and in the opening world of business (predicting also entrance into the entrepreneurial class). Furthermore, the convertibility of social capital increases the chance of former cadres maintaining their income privileges to a considerable extent.

In line with theoretical expectations, the initial *economic capital* does not seem to be a significant factor influencing strategies for economic success based on entry into the new entrepreneurial class. These strategies grow more from other roots and rest on rather different characteristics and capitals (including social capital) that are "invested" with the *aim* of accumulating economic capital in the quickest possible way.

Prestiž povolání v České republice v roce 1992*

MILAN TUČEK**
PAVEL MACHONIN

Occupational Prestige in the Czech Republic in 1992

Abstract: Two principal assumptions concerning occupational prestige in East-European countries are elaborated and tested on empirical data. First, the assumption that state socialism has brought significant deviations in national prestige scales from the scales typical for industrial nations with market economies. Second, the assumption that post-communist social transformation is supposed to bring the national prestige scales of the former communist countries closer to the international standard is examined. The prestige scale measured in 1992 is compared both with national prestige scales of 1967, 1984 and 1990 and with Treiman's Standard international prestige scale. The conclusion is reached that the Czech national occupational prestige scale is getting closer to the international scale during the transformation, but its deviation from the scale typical for advanced industrial nations with market economies is still significant. Other analyses show that, in general, prestige is increasing for occupations traditionally connected with "human capital" (education) and with the complexity of work, and that this tendency is evidently stronger than the tendency of these attributes to predict higher wages or income. *Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 367-382)*

Úvodní poznámky

Výzkum prestiže povolání patří k základním tématům empirických výzkumů. První výzkumy se uskutečnily již ve dvacátých letech (T. H. Stevenson v roce 1911 a G. Counts v roce 1925 - blíže viz např. Barber [1957], Svalastoga [1959]). I v předválečném Československu bylo uskutečněno rozsáhlé empirické šetření na vzorku 914 respondentů, které bylo podkladem pro monografii A. Obrdlíka *Povolání a veřejné blaho* [Obrdlík 1937]. V poválečném období následovala velice známá studie NORC (National Opinion Research Center) *Práce a povolání* [Hatt 1947], která vlastně vymezila obsah i metodiku většiny dalších výzkumů v dané oblasti a položila základ ke všem komparativním studiím. Průkopníky v tomto směru byli A. Inkeles a P. H. Rossi [1956], kteří navíc obohatili výzkum prestiže o teorii strukturálního a kulturologického uchopení dané problematiky. Shrnující práci v oblasti komparace prestižních škál z řady národních výzkumů provedl D. J. Treiman [1977], který na základě těchto srovnání vytvořil mezinárodní standardní škálu prestiže povolání [ISCO 1969].

---

*) Výzkum, o jehož výsledky se opírá tato stať, byl realizován s podporou grantu (č. 82801), uděleného Grantovou agenturou AV ČR.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2422 09 79, 93, 97, l. 253, fax (02) 2422 02 78, E-mail tucek@cspgias11.bitnet.

Výzkum prestiže povolání sleduje obvykle následující cíle: a) deskriptivní, tj. čistě popisné zachycení hierarchie prestiže profesí v určitém okamžiku, b) komparační v čase, tj. porovnání vývoje prestiže v určité časové řadě, c) komparační v mezinárodním měřítku, d) determinační a vztahové, tj. souvislost prestiže povolání s dalšími charakteristikami profese, e) strukturální, tj. odhalení hodnotových kritérií, vytvářejících prestižní škálu. (viz např. již citovaná práce D. J. Treimana [1977] nebo studie M. Alestala a H. Uusitala [1980]).

Důležitým rysem výzkumu prestiže povolání je, že se jeho výsledků užívá při diskusi obecných problémů sociální struktury společnosti. Cílem této stati je podat především základní komparační deskripci vývoje vnímání prestižní hierarchie profesí zatím bez větších ambicí, pokud jde o determinační, případně strukturální analýzu. Prestiž povolání chápeme ve dvou vzájemně spjatých sociálních funkcích. Jednak jako projev subjektivní dimenze objektivně existující vertikální sociální diferenciace zaměstnání a profesí, jednak jako relativně ustálenou strukturu duchovních či morálních kompenzací, kterých se jednotlivým povoláním dostává od společnosti, paralelně s kompenzacemi materiálními, za výkon pracovních rolí. V první souvislosti chápeme prestiž jako součást sociálního vědomí, popř. sociální psychiky, a jeho autonomního pohybu, samozřejmě ve vztahu k objektivnímu pohybu socioprofesi struktury. V druhé souvislosti se prestiž profese stává jednou z důležitých objektivních charakteristik sociálního statusu a musí se zkoumat v kontextu problematiky statusové konzistence/inkonzistence. V téže souvislosti může být chápána i jako přibližná míra sociálního statusu.

Předmětem analýzy bude především empirický materiál, zjišťující prestiž 70 profesí. Zjišťování proběhlo jako součást výzkumu "Utváření trhu práce", který na náhodně vybraném reprezentativním souboru ekonomicky aktivní populace ve věku 18-60 let (N = 1 597) provedl v září 1992 v České republice Ústav sociálních a politických věd FSV Univerzity Karlovy (vedoucí výzkumu Pavel Kuchař). Pro seznam 70 profesí a operacionalizaci zjišťování prestiže byly východiskem jednak československé výzkumy z roku 1967 [Machonin 1969] a 1990 [Tuček 1991], jednak jejich doplnění o profese, u nichž se předpokládaly větší změny prestižního zařazení v posledních letech. Výsledky z citovaných výzkumů budou využity v úvahách o změnách, které v dané oblasti proběhly za třicet let i o změnách souvisejících s transformací společnosti. K podobným účelům bude využita i mezinárodní prestižní škála vytvořená v roce 1977 D. J. Treimanem. Porovnání s ní umožní identifikovat národní specifika, jež naše škála vykazuje.

1. Jak se v měnící společnosti mění žebříček prestiže povolání (porovnání škál prestiže 1967, 1990 a 1992)

Přechod naší společnosti k tržnímu hospodářství, revitalizace soukromého sektoru, částečná modernizace a marketizace hospodářství, vstup zahraničního kapitálu, reorientace ekonomiky na západní trhy atd. na straně jedné a úpadek řady tradičních výrobních a celých odvětví na straně druhé má za následek značný pohyb pracovní síly. Během tří let vznikla početná vrstva drobných a středních

podnikatelů¹ (včetně podnikatelů na "vedlejší" pracovní úvazek), dynamický vývoj zaznamenalo bankovníctví, peněžnictví, služby spojené s turistikou, automobilová doprava, narostla státní správa atd. Pro velké skupiny lidí to znamenalo buď osamostatnění, nebo změnu zaměstnání a často i podstatnou změnu profese.² Tento reálný pohyb, socioprofesionální mobilita jednotlivců i celých skupin, vytváří novou, novým ekonomickým podmínkám odpovídající socioprofesionální, případně třídní strukturu společnosti. V české společnosti existoval nenaplněný volný prostor (v oblasti služeb) a kvalifikačně profesní potenciál umožňující dosavadní transformační přerody. Tato okolnost spolu s jinými příčinami působí na dosavadní nízkou míru nezaměstnanosti, malý zájem o rekvalifikaci, bezproblémový vstup mládeže na trh práce atd.

Pohyb v socioprofesionální oblasti (v oblasti vlastnických struktur, společenské dělby práce, segmentace pracovního trhu, příjmových relací apod.) nachází své vyjádření ve změnách prestiže některých povolání a profesí. Zde vlastně také dochází k pohybu, který bychom mohli nazvat "latentní mobilitou". Některé profese prodělávají až závratný vzestup na žebříčku prestiže, některé se naopak propadají dolů. Tato "latentní mobilita" odráží nejen změny na pracovním trhu, změny v příjmech, ve formálním i neformálním mocenském vlivu určitých profesních skupin. Je pochopitelně spojena s hlubokými změnami v základních hodnotových orientacích obyvatelstva, které sebou nese zásadní změna politického a ekonomického systému společnosti.

Je zřejmé, že pohyb profesních skupin na škále prestiže je nejen *důsledkem* transformačních procesů ve společnosti, ale do určité míry také jejich *předpokladem*, to znamená, že je do jisté míry usnadňuje a činí sociálně průchodnými. Určité pohyby na prestižních škálách mohou dokonce předbíhat objektivní statusové postavení jednotlivých profesí. Například vysoká prestiž podnikatelských aktivit má jistě podíl na sociální průchodnosti malé privatizace, restitucí, vydělení bohatší skupiny obyvatelstva.³

---

1) Počet soukromých podnikatelů koncem roku 1992 se pohyboval kolem 900 tisíc, z toho kolem 400 tisíc si platilo sociální pojištění.

2) Procento lidí, kteří změnili významně profesi v posledních dvou, třech letech po listopadu 1989 se pohybuje kolem 30 až 35 %. Např. v našem posledním reprezentativním výzkumu československé populace *Sociální nerovnosti* z října 1992 (modul ISSP, N = 1 101) došlo k výrazné změně více jak u třetiny ekonomicky aktivních respondentů, přičemž dvě třetiny z nich přešli na zcela jinou práci.

3) Z již citovaného výzkumu *Sociální nerovnosti* víme, že pouze 11,2 % dotazovaných pociťuje určité napětí mezi dělníky a středními vrstvami, 26,5 % konflikt mezi bohatými a chudými. Pro srovnání napětí mezi generacemi pociťuje 19,7 %.

Tabulka 1. Prestiž povolání v roce 1967 (ČSSR)

Pořadí	Skór	Pořadí	Skór
1. Ministr	95	26. Kombajnér mechanizátor	73
2. Ředitel průmyslového podniku	92	27. Strojvůdce	73
3. Lékař specialista	92	28. Učitel 1.- 5. ročník	72
4. Vysokoškolský profesor	91	29. Optik mechanik	72
5. Předseda KNV	89	30. Zednický polír	71
6. Vědecký pracovník	89	31. Universální soustružník	71
7. Ředitel závodu	87	32. Výpravčí	71
8. Spisovatel	87	33. Hotelový číšník	70
9. Provozní inženýr	86	34. Vedoucí samoobsluhy	69
10. Okresní prokurátor	86	35. Kněz, duchovní	66
11. Inženýr agronom	84	36. Zedník	66
12. Herec	84	37. Zámečnick opravář	65
13. Zpěvák tanečních písní	84	38. Brusič nástrojů	64
14. Středoškolský profesor	83	39. Malíř pokojů	64
15. Obvodní lékař	82	40. Ošetřovatel	63
16. Lékárník magistr	82	41. Knihovník veřejné knihovny	63
17. Voják z povolání	81	42. Asfaltér	60
18. Předseda JZD	80	43. Holíč	60
19. Placený pracovník politické organizace	79	44. Průvodčí vlaků	60
20. Stavbyvedoucí	76	45. Obsluhovač benzinové stanice	58
21. Horník rubač	76	46. Poštovní doručovatel	55
22. Televizní opravář	76	47. Člen polní pracovní skupiny JZD	54
23. Vedoucí restaurace	75	48. Závorář	53
24. Příslušník VB	74	49. Hlídač parkoviště aut	50
25. Mistr v průmyslovém podniku	74	50. Pomocný dělník	46

Metodické poznámky:

Hodnocení prestiže se provádělo pomocí pětibodové škály, která byla následně převážena tak, že se výsledný průměrný skór pohybuje v rozmezí od 20 do 100 bodů. Z tohoto důvodu nejsou bodové hodnoty přímo srovnatelné s výsledky ze šetření 1992 a 1990. Co je možné porovnávat, je pořadí profesí, resp. jejich vzájemné rozmístění na žebříčku, i když i zde určité metodické obtíže působí různost seznamů profesí, které dotazovaní v různých letech hodnotili. Údaje jsou dostupné pouze za celek ČSSR; vzhledem ke zkušenostem z šetření z osmdesátých let (příjmové ohodnocení profesí) je možno předpokládat, že případné rozdíly mezi republikami nebyly příliš velké a že uvedená data dostatečně přesně zachycují i situaci v českých zemích. Šetření prestiže prováděné v roce 1990 v celé ČSFR také potvrdilo, že prestižní škály profesí byly v obou republikách více méně shodné.

Co se tedy s "žebříčkem" prestiže základních profesí událo od konce sedmdesátých let? Vzhledem k tomu, že neexistují srovnatelné údaje o obecné prestiži povolání za osmdesátá léta,⁴ jsou data z výzkumu z roku 1967 [Machonin et al. 1969]⁵

⁴) Existoval pouze žebříček profesí vytvořený na základě odhadu spravedlivých příjmů. Dotazovaným byl předložen seznam profesí a položena otázka, jaký by měl být spravedlivý

jediná, která vypovídají o společenské prestiži profesí za toto historické období, pro které byla charakteristická socioprofesionální struktura odpovídající extenzivně industrializované společnosti (včetně industrializovaného zemědělství), s nedostatečně rozvinutým sektorem služeb. Byla to ovšem společnost "reálného socialismu" se všemi typickými znaky: pouze státní a družstevní vlastnictví, plánovitě hospodářství, jediná vládnoucí ideologie atd. Současně to byla společnost, v níž se uskutečnil pokus o ekonomickou reformu a v níž sílila nespokojenost s neefektivností ekonomiky a platovou nivelizací. Jaké vyjádření tato objektivní situace nalezla v oblasti prestiže povolání, ukazuje tabulka 1, kterou jsme převzali z publikace Československá společnost [Machonin et al. 1969: 386].

Prestižní škála v roce 1967 zhruba reflektuje stav stratifikace tehdejší společnosti. Jak ukážeme níže, je ze všech tehdy dostupných škál ze státně socialistických zemí nejbližší později zkonstruované mezinárodní škále. Je však ovlivněna vládnoucí ideologií (význam centralizovaného státního řízení, preference některých, pro tehdejší stupeň industrializace nezbytných dělnických profesí jako horník, kombajnér, podcenění "ideologicky nevhodných" profesí jako kněze apod.). Současně se v ní uplatňuje i reformní ideologický vliv akcentující význam tehdy nedostatečně materiálně odměňovaných špičkových odborníků a kulturní elity a určitá skepse, pokud jde o význam vojáků z povolání, politických pracovníků a příslušníků SNB.

Ve špičce jsou zastoupeny všechny profese vyjadřující nejvyšší pozice jak ve státní správě, tak v řízení státních podniků. Jsou doplněny špičkovými odborníky a kulturní elitou. Následuje skupina "střední" inteligence (ke které se však neřadí učitel obecné školy) a dále skupina profesí reprezentujících nižší článek řízení (odpovědnost, samostatnost, rozhodovací pravomoce). S nimi na stejné úrovni bodového hodnocení jsou buď státní politikou preferovaná zaměstnání (horník, kombajnér), nebo dělnické profese vyžadující vysokou kvalifikaci. Po této skupině následují vesměs manuální profese seřazené podle kvalifikačních předpokladů.

Výjimkou v této stavbě jsou veřejní knihovníci (zřejmě jsou vnímáni jako lidé, kteří evidují výpůjčky knih, tj. "skladníci knih") a učitelé, či spíše učitelky základních škol, jejichž postavení bylo nedocenoeno jak vládnoucí, tak reformní ideologií.

Jaké posuny způsobil listopad 1989, je zjevné z tabulky 2, která zároveň ukazuje při porovnání výsledků 1990/1992, jak se "vychýlené kyvadlo" názorů vrací do stabilnější polohy. V tabulce uvádíme pouze povolání, která byla hodnocena v obou výzkumech. Povolání jsou seřazena podle prestiže zjištěné v roce 1990. Poslední sloupec tabulky uvádí pořadí podle hodnocení v roce 1992.

---

příjem v každé profesi při odpovídajícím výkonu a bez ohledu na současný příjem. Tato metodika zjišťování určité hierarchie profesí byla užita nejen v sedmdesátých a osmdesátých letech, ale např. i ve výzkumu *Sociální nerovnosti* z roku 1992. Výsledky z těchto šetření porovnáme na závěr této části rozboru.

5) Postojové šetření proběhlo na reprezentativním vzorku 1 431 dospělých mužů, prestiž profesí analyzoval J. Kapr [Kapr 1969].

Tabulka 2. Prestiž povolání v letech 1990 a 1992

1990			1992	
Pořadí	Body		Body	Pořadí
1.	80,6	Lékař na poliklinice	79,2	1.
2.	77,5	Ministr	77,9	2.
3.	74,8	Docent, profesor VŠ	76,8	3.
4.	71,7	Vědec	72,2	4.
5.	70,0	Ředitel podniku	71,4	5.
6.	66,8	Učitel ZDŠ	66,3	7.
7.	66,3	Zdravotní sestra	63,4	8.
8.	65,8	Právník,advokát	69,8	6.
9.	63,4	Horník	51,2	18.
10.	58,7	Agronom	56,4	13.
11.	58,5	Konstruktér, projektant	60,2	9.
12.	57,9	Strojvedoucí	51,2	17.
13.	54,5	Soukromý zemědělec	48,2	20.
14.	54,5	Spisovatel	59,7	10.
15.	53,7	Mistr v továrně	47,5	21.
16.	50,0	Novinář	57,8	11.
17.	48,7	Majitel obchodu	49,9	19.
18.	48,7	Profesionální sportovec	52,1	16.
19.	47,8	Policista	56,9	12.
20.	47,6	Operátor na počítači	53,3	14.
21.	47,6	Zedník	43,3	25.
22.	47,1	Automechanik	45,2	23.
23.	48,5	Traktorista	38,4	32.
24.	45,4	Řidič nákladního auta	40,6	28.
25.	44,9	Soustružník	37,6	33.
26.	44,3	Seřizovač, nástrojař	39,4	31.
27.	43,9	Kněz, duchovní	46,0	22.
28.	43,3	Krejčí	36,7	34.
29.	42,7	Opravář televizorů	40,1	29.
30.	42,3	Účetní	44,7	24.
31.	41,6	Bankovní úředník	52,7	15.
32.	29,5	Sekretářka	36,1	35.
33.	27,9	Voják z povolání	41,4	26.
34.	27,8	Číšník	34,2	36.
35.	27,1	Referent okresního úřadu	39,5	30.
36.	24,0	Uklízečka	19,4	38.
37.	23,4	Pomocný dělník	20,1	37.
38.	20,3	Tajemník politické strany	41,2	27.
39.	18,7	Pouliční prodavač	14,7	39.

Metodické poznámky

- Údaje za rok 1992 jsou za podsoubor respondentů z České republiky (N=891); údaje publikované v Sociologickém časopise 1991/4 [Tuček 1991] jsou za celé Československo.
- Zjišťování prestiže jednotlivých povolání bylo v obou šetřeních shodné: respondent přiděloval každé profesi od 1 do 99 bodů. Proto na rozdíl od údajů z roku 1967 má smysl porovnávat i hodnoty průměrných skóre.

- V roce 1990 bylo hodnoceno 50 profesí, v roce 1992 70 profesí. Při zjišťování prestiže nebyl seznam povolání v roce 1992 prostým rozšířením seznamu z předchozího šetření. Opakuje doslovně pouze 30 povolání, několik dalších povolání je možno považovat za ekvivalentní vyjádření téhož (ve smyslu zjišťování prestiže). Příklad: ředitel průmyslového podniku-ředitel podniku o 2000 zaměstnancích, obvodní lékař, lékařka-lékař na poliklinice, profesor na VŠ-docent, profesor na VŠ.

V prestižní škále roku 1990, tedy krátce po listopadu 1989, došlo oproti roku 1967 k některým změnám odrážejícím změnu politického a ideologického klimatu. Patří k nim relativní vzestup učitele ZDŠ jako představitele řadové inteligence na rozdíl od poněkud zdiskreditovaných spisovatelů a novinářů. Vysoce se oceňují dříve podceňovaná a přitom zodpovědná střední odborná povolání zdravotní sestry a mistra v továrně. Prudce klesá prestiž vojáka z povolání, řadového úředníka a politického pracovníka jako představitelů typické byrokracie předlistopadového režimu. Poměrně vysoko je řazena nová profese soukromého zemědělce. Zhruba uprostřed se umístila profese majitele obchodu. Zajímavé je, že horník se objevuje výše než v roce 1967, kněz a bankovní úředník jsou řazeni nízko. Transformace společnosti i jejího vědomí je teprve na počátku, hodnocení je evidentně rozkolísané. V oblasti manuálních profesí došlo k určitému přerovnání ve prospěch řemesel (živností). Určitá setrvačnost v názorech a postojích veřejnosti se projevila ve stále ještě vysokém hodnocení dělnických výrobních profesí.

Jiná je situace po dvou letech, přesněji na podzim 1992. Na současném žebříčku prestiže nejvíce propadli oproti roku 1990 horníci a traktoristé (pokles o 9 pozic), soustružníci (-8), soukromí zemědělci (-7) a mistři v továrně (-6). Nahoru se naopak propracovali bankovní úředníci (raketový vzestup o 16 pozic), opět tajemníci, tentokrát různých politických stran (+11) a vojáci z povolání (+7), na vážnosti získali policisté (+7) a kupodivu operátoři na počítači (+6).⁶

Výsledná prestižní škála ukazuje, že velká část setrvačnosti společenského vědomí v dané oblasti již byla překonána a že se společnost vyrovnala i s některými extrémními reakcemi, jež byly příznačné pro škálu v roce 1990. Jinými slovy: schéma vyzdvihující profese spojené s extenzivní industrializací země a rovnostářským uspořádáním je většinově odmítnuto a postupně se začíná prosazovat žebříček, který odpovídá spíše stabilizované stratifikaci západní společnosti. Výrazně se prosadilo dělení na bílé a modré límečky. Uvnitř této dichotomie již kritéria hodnocení nejsou tak evidentní a univerzální. V pořadí nemanuálních profesí se prosazuje kvalifikace, řídicí funkce a společenská potřebnost. V manuálních profesích je to do určité míry řemeslo a do určité míry kvalifikační náročnost. Stíny nedávné minulosti dosud lpějí na profesích, jako je voják z povolání, úředník na okrese, i když si svou popřevratovou pozici již částečně vylepšily. Na druhé straně trvající diskuse kolem reforem školství a zdravotnictví zřejmě zvýrazňují viditelnost středního zdravotního personálu a učitelů všech stupňů a udržují je na vysoké pozici.

⁶) Zřejmě zde působí určitá "démonizace" velkých počítačů a počítačů vůbec, případně pojmová neujasněnost a nepřesné představy o práci operátora.

Pomocí složitějších analytických postupů (konkrétně faktorové analýzy) byly zjištěny a porovnány vnitřní struktury obou prestižních škál. Bylo potvrzeno, že škála v roce 1992 má jinou logiku než v roce 1990, což do jisté míry naznačovalo pořadí profesí podle průměrného hodnocení. Pro rok 1992 se vydělily dimenze: kvalifikované dělnické profese, intelektuální profese, veřejně prospěšné profese (lékař, učitel, policista...), správní a politické profese (ministr, referent, voják...) a "nekalé a pomocné" profese (číšník, pouliční prodavač, pomocný dělník...). V roce 1990 to byly následující dimenze: profese fyzické práce, profese duševní práce - vysokoškoláci, profese duševní práce - středoškoláci, správní a politické profese a "mimostrukturní" (ve smyslu situace do roku 1989) povolání (pouliční prodavač, kněz, obchodník). Zatímco dimenze v roce 1990 vycházely v první řadě z nejednotnosti názoru na prestiž fyzické/duševní práce (viz již zmíněná setrvačnost v postojích) a na prestiž vysokoškolského, resp. středoškolského vzdělání, nynější strukturace diferencuje profese na základě určitých obecných sfér společenské práce (výrobní profese, nezbytné obslužné profese, "nekalé a pomocné" profese).

Určité dokreslení zjištěného pohybu společenského vědomí v dané oblasti a zároveň potvrzení správnosti našich interpretací změn v žebříčcích prestiže profesí dokládají výsledky z tzv. odhadů spravedlivých příjmů. Otázky na to, jaký by měl být správný (spravedlivý) příjem bez ohledu na skutečný, a na to, jaká jsou pravidla vytváření příjmu v té které profesi, byly součástí šetření v letech 1966, 1984, 1990 a 1992 (blíže viz poznámka pod tabulkou 3). Přesto, že se seznamy hodnocených profesí od sebe v každém výzkumu výrazně lišily a tudíž je metodicky obtížné komparovat mezi sebou např. celkový rozsah spravedlivé příjmové diferenciaci, údaje v tabulce 3 jsou dostatečně přesvědčivé.

Tabulka 3. Spravedlivé příjmy vybraných profesí v letech 1966, 1984, 1990 a 1992
(průměrné hodnoty za Československo v Kčs)

	1966	1984	1990	1992
nekvalifikovaný dělník	-	2 272	2 677	4 253
kvalifikovaný dělník	1 761	2 940	-	6 438
automechanik	-	2 874	4 297	-
horník	2 484	5 376	7 583	-
mistr v továrně	1 907	3 236	4 398	-
vlastník malého obchodu	-	-	4 930	10 392
učitel ZDŠ	-	2 633	4 298	-
zdravotní sestra	1 387	-	4 095	-
lékař	2 528	3 539	6 790	9 906
ředitel většího podniku	-	5 154	7 837	17 433

Poznámky k tabulce:

- 1966: monotematický výzkum prestiže, informace viz [Brenner, Hrouda 1967].
- 1984: postojové šetření v projektu Třídní a sociální struktura, J. Linhart a kol., ÚFS ČSAV, reprezentativní výběr osob nad 15 let, N = 3 543.
- 1990: výzkum Sociální nerovnosti a prestiž povolání [Tuček 1991].

- 1992: mezinárodní výzkum Sociální nerovnosti (modul ISSP), SoÚ ČSAV, říjen 1992, reprezentativní soubor 18-65 let, N = 1 101).

Vzhledem k tomu, že údaje za rok 1966 jsou pouze za ČSSR, i ostatní údaje jsou uváděny za celou republiku. Mezirepublikové rozdíly v roce 1984 jsou statisticky nevýznamné; v roce 1990 i 1992 jsou difference mezi republikami větší. Přitom je zajímavé, že v roce 1990 jsou odhady spravedlivých příjmů vyšší zhruba o 10 % na Slovensku, a to u všech profesí. O dva roky později jsou vyšší pouze u profesí manuálních, kdežto nižší u ostatních. (Větší setrvačnost socialistických postojů.)

Údaje uvedené v tabulce dokládají tyto posuny: Mezi roky 1966 a 1984 zůstal žebříček profesí v podstatě zachován s tím, že se snížila diferenciace mezi manuální a nemanuální prací (srovnej lékař a kvalifikovaný dělník), tj. respondenti vyjádřili souhlas s nivelizací vzdělanostních rozdílů, zdůraznila se pozice vybraných profesí (horník) a pravděpodobně pozice v mocenské hierarchii a řízení (mistr, ředitel). To odpovídalo reálnému vývoji v tzv. normalizaci, tj. plnému obnovení totalitně rovnostářských vztahů.

Mezi roky 1984 a 1990 se změnil názor na příjmy za nekvalifikovanou práci (srovnej nekvalifikovaný dělník a automechanik), stoupla "příjmová prestiž" nemanuálních vysokokvalifikovaných profesí, relativně poklesly navrhované příjmy v řídicích funkcích. Zůstalo příjmové zvýhodnění vybraných profesí jako je horník a zdravotní sestra.⁷ Malí podnikatelé se zařadili nad kvalifikované manuály (a mistry), ale hluboko pod vysoce kvalifikované specialisty.

Mezi roky 1990 a 1992 se opět zhodnotila řídicí (ředitelská) pozice, stabilizoval se rozdíl mezi manuální kvalifikovanou a nekvalifikovanou dělnickou prací, mezi dělnickými a vysoce náročnými profesemi (lékař). Výrazně si polepšili drobní či střední podnikatelé. Odhad spravedlivých příjmů je řadí na roveň vysoce odborných a odpovědných povolání. Je možné, že do "spravedlivého příjmu" majitelů obchodů veřejnost promítá nutnost splácení úvěrů, nájmu, nutnost stálého investování, takže odhadované částky nejsou vlastně příjmem určeným pro spotřebu. Pro toto logické vysvětlení nemáme ale v datech dostatečnou oporu.

Celkově je možno uzavřít tuto část analýz konstatováním, že prestižní škála profesí (i v rozměru spravedlivé příjmové diferenciace) se po rozkolísání v polistopadovém období stabilizuje v poloze, která odpovídá víceméně stratifikaci společnosti podle majetku a moci, stejně jako podle vzdělání a kvalifikace. Určitá setrvačnost názorů ze sedmdesátých a osmdesátých let se projevuje pouze u velice konkrétních profesí (horník, důstojník), nikoli v obecnějších dimenzích (jako bylo podcenění střední nemanuální práce, přecenění profesí průmyslové a zemědělské velkovýroby atp.).

---

⁷) Možné vysvětlení pro tento výsledek spočívá ve "zviditelnění" těchto povolání v tisku během první poloviny roku 1990. Jednak probíhala rozsáhlá kampaň kolem katastrofální zdravotní situace horníků a jednak se diskutoval problém odchodu zdravotních sester do zahraničí (Rakouska, Německa) a porovnával se jejich výdělek u nás a jinde.

2. Porovnání české škály prestiže povolání 1992 s mezinárodní škálou

V již zmíněné práci z roku 1977 D. J. Treiman prezentoval rozsáhlou škálu prestiže profesí, vytvořenou empiricky zprůměrováním skóre zjištěných výzkumy prestiže v 60 zemích. Je přesvědčen - a přináší pro to empirické doklady - že tato škála má platnost mezinárodně použitelné škály prestiže, víceméně platné pro podstatnou část soudobých společností a dosti odolné proti vlivu historických změn.

Tabulka 4. Přehled odlišností a shod v pořadí jednotlivých profesí v mezinárodní škále a v české škále 1992
(Velikost odchylky znamená počet míst v pořadí: "+" = vyšší, "-" = nižší zařazení v naší škále než v mezinárodní)

Název povolání	Velikost odchylky
Horník	+26
Řidič autobusu	+15
Zpěvák populární hudby	+14
Strojvedoucí	+13
Řezník	+12,5
Stavbyvedoucí	+11,5
Majitel realitní kanceláře	+11,5
Majitel malého obchodu	+11
Bankovní úředník	+10
Profesionální sportovec, celník, zemědělský dělník, zedník, kombajnér, učitel střední školy, učitel základní školy, zdravotní sestra, herec, řidič nákladního auta	+5 až +9
Lékař specialista, ministr, profesor vysoké školy, obvodní lékař, prezident akciové společnosti, starosta města, vedoucí odboru na ministerstvu, advokát, vědecký pracovník, ředitel průmyslového podniku, konstruktér, projektant, předseda zemědělského družstva, spisovatel, policista, novinář, agronom, zootechnik, operátor, vychovatelka, soukromý zemědělec, mistr v továrně, automechanik, optický mechanik, opravář televize, nástrojař, prodavačka, malíř pokojů, taxikář, kominík, číšník, servírka, pomocný dělník ve skladu, vrátný, asfaltér, dlaždič, uklízečka, kopáč, popelář	+4 až -4 (shoda)
Účetní, pouliční prodavač, soustružník, poštovní doručovatelka, kadeřnice, průvodčí, krejčí, poslanec parlamentu	-5 až -9
Řádová sestra	-18,5
Kněz, duchovní	-19,5
Tajemník politické strany	-21,5
Referent obvodního úřadu	-23
Knihovník	-27,7
Sekretářka	-27,7
Voják z povolání	-29,5

Upozorňuje přitom, že přesněji vystihuje poměry v zemích na vyšších stupních industriálního vývoje, a zaznamenává rovněž jisté odlišnosti mezi ní a mezi škálami získanými ve výzkumech v zemích "reálného socialismu".

Pro nás je existence takové mezinárodní škály předpokladem pro srovnání našich empirických zjištění se zjištěními platnými spíše pro vyspělejší země s tržním hospodářstvím. Srovnání je tudíž určitým nastavením zrcadla pravděpodobné budoucnosti našim soudobým poměrům.

Treiman mimo jiné uvádí tabulku korelací skóreů prestiže z výzkumů v jednotlivých zemích se standardní mezinárodní škálou. Průměrná korelace dosáhla hodnoty 0,910, přičemž korelace vůči polské škále činila 0,820, sovětské 0,837, jugoslávské 0,809 a vůči Brennerově a Hroudově československé 0,610 (prestiž byla zjišťována nepřímou přes příjem). Dodatečně vypočetl Treiman korelaci mezi standardní škálou a skóre z Kaprova šetření 1969 s výsledkem 0,842 [Treiman 1977: 176, 180].

Proveďme i pro rok 1992 tento základní propočet korelace s mezinárodním standardem. Pro většinu 70 šetřených profesí nebylo obtížné najít přesné ekvivalenty v mezinárodní škále. V několika případech bylo nutné stanovit mezinárodní bodovou hodnotu profese uvedené v českém seznamu buď jednoduchým výpočtem (prestižní skóre majitele malého hotelu byl vypočten jako průměr z profesí "Hotel manager" a "Restaurant owner", podobně hodnota prestiže profese vědeckého pracovníka jako průměr z prestižních skóreů vědců z několika oborů), nebo rozhodnutím o tom, že profese jsou analogické (prestiž předsedy zemědělského družstva byla uvažována jako prestiž "Large farmer", kopáč byl ztožněn s "Unskilled construction labourer" apod.). Při všech omezeních dosáhl koeficient korelace hodnoty 0,885. Korelace je poměrně vysoká a dokládá další přiblížení naší struktury prestiže mezinárodním poměrům. Současně je ale patrné, že nedosahuje průměrné hodnoty korelací mezi standardní škálou a škálami národními, tím méně pak ještě vyšších hodnot korelací se škálami vyspělých industriálních zemí s tržní ekonomikou. To ukazuje na některé přetrvávající odlišnosti mezi strukturou prestiže u nás a ve světě.

Téměř pro všechny výraznější odlišnosti existuje poměrně jasné věcné a logické vysvětlení odvozené a) od přežívání minulých poměrů a postojů (horník, kněz, řádová sestra, řezník, profesionální sportovec, stavbyvedoucí), b) od negativní reakce na minulé poměry (tajemník politické strany, referent, sekretářka, voják z povolání), c) od reakce na čerstvé transformační jevy (poslanec, bankovní úředník, majitel realitní kanceláře, majitel malého obchodu). Obdobná vysvětlení existují i pro řadu menších odchylek. Ve shodách pak zjišťujeme jednak již dávno existující společné rysy prestižních struktur, které se již v šedesátých letech výrazně prosadily navzdory odlišnostem sociálního uspořádání, jednak některé momenty odrážející nově se tvořící struktury. Právě věcná a logická vysvětlitelnost velké většiny shod a rozdílů obou prestižních škál znamená mimo jiné i smysluplnost zavedení české prestižní škály do výzkumů naší soudobé společnosti.

3. Příjmová versus prestižní kompenzace pracovní role

Již v úvodu jsme upozornili na to, že prestiž může být chápána jako jedna, v daném případě spíše morální společenská kompenzace výkonu pracovní profesionální role. Je proto důležité zjistit, do jaké míry je tento druh kompenzace v souladu s jiným, obecně uznávaným druhem kompenzace, jímž je (hrubý) pracovní příjem z hlavního zaměstnání, jenž by měl vyjadřovat adekvátně skutečnou míru materiálního ocenění výkonu této role.

Na základě pracovního zařazení jsme všem těm respondentům, jejichž profese se buď jmenovitě vyskytly v prestižní škále nebo jim byly velmi blízké, připsali prestižní skór (znak PREST1, resp. PREST2). Protože šetření obsahovalo analogické údaje z oblasti pracovního zařazení, příjmů, vzdělání apod. i pro partnery dotazovaných, bylo možné z důvodů zvětšení analytického souboru vytvořit spojený soubor respondentů a partnerů. (Pro zachování odpovídajících demografických relací je třeba při tomto kroku uvažovat svobodné případně rozvedené respondenty s vahou 2.) Informaci o takto vytvořených analytických souborech podává tabulka 5.

Tabulka 5. Kvantitativní údaje o souborech s připsanými prestižními skóry

Zahrnutí jednotlivci	PREST1		PREST2	
	N	%	N	%
Dotázaní	602	37,6	976	61,1
Dotázaní + partneři	1 254	39,4	1 965	61,7

Z tabulky 6 vyplývá, že obecné hodnocení prestiže povolání se velmi těsně přibližuje k objektivně (expertně) stanovené složitosti práce. U třídních charakteristik se tato vazba poněkud oslabuje intervencí vlastnických vztahů a zejména přílišného respektování odvětvového členění a dělby práce na manuální a nemanuální. Totéž platí v ještě větší míře pro charakter práce, absolutizující členění na výrobní a nevýrobní odvětví a manuální/nemanuální práci. Různá členění skupin povolání a odvětví pak již svým seřazením vždy zachycují velmi výrazně horizontální diferenciaci profesí a jsou s prestižními škálami zřetelně asociovány (vazba vyjádřená koeficientem kontingence C_{norm}). Ne ve všech případech platí, že spolu s vysokou asociací existuje stejně silná korelační vazba ve smyslu vysoké hodnoty pořadové korelace. Nejnázorněji to dokládá porovnání prestiže (PREST1) s obvykle užívaným třídním členěním sociální struktury (EGP) nebo s dělením na nemanuální a manuální profese. Rozdílnost v hodnotách koeficientů dokládá, že hierarchie profesí podle prestiže a jejich hierarchie podle třídního schématu, resp. charakteru práce jsou dosud rozdílné věci.

V tabulce 6 zároveň uvádíme i vazbu profesních charakteristik a příjmu.

Tabulka 6. Přehled koeficientů kontingence a pořadové korelace pro vztahy profesních charakteristik a škál prestiže, resp. údaje o příjmu

Profesní charakteristiky	PREST1		PREST2		PŘÍJEM	
	C _{norm}	RS	C _{norm}	RS	C _{norm}	RS
Složitost práce	0,78	0,88	0,71	0,77	0,38	0,37
Třídy EGP 10 kat.	0,79	0,68	0,73	0,72	0,36	0,28
Třídy EGP 7 kat.	0,79	0,68	0,72	0,73	0,35	0,28
Manuální/nemanuální	0,67	0,57	0,69	0,63	0,31	0,22
Hlavní skupiny ISCO	0,80	0,50	0,74	0,65	0,32	0,15
Odvětví	0,72	0,16	0,68	0,23	0,43	0,05
Vzdělání	0,61	0,61	0,59	0,63	0,36	0,33

Tabulka 7. Třídní struktura společnosti (EGP) a prestiž povolání (kategorizovaná zhruba podle kvantilového rozložení)

EGP skupiny	Prestiž					celkem
	1	2	3	4	5	
Vyšší odborní	90,8	1,3	7,9	-	-	12,3
Nížší odborní	71,8	20,5	5,8	1,9	-	16,7
Rutinní neman.	-	4,6	38,8	44,8	11,8	24,6
Rut.tech., mistři	-	100,0	-	-	-	7,3
Kvalif. dělníci	-	16,3	52,6	17,8	13,3	21,8
Nekval. dělníci	-	6,0	19,0	-	75,0	13,6
Zemědělci	-	17,4	-	8,7	73,9	3,7

Výsledné údaje názorně dokumentují, v čem se prestižní struktura rozchází s nejfrekventovanějším pojetím sociální struktury. Rutinní nemanuální profese se těší podstatně nižší vážnosti než rutinní technické práce a nižší stupně řízení ve výrobě, a dokonce méně než kvalifikované dělnické profese. Vysoký stupeň shody prestižního hodnocení se složitostí práce však napovídá, že v řadě případů tu veřejné mínění reflektuje celkem zdůvodněné věcné charakteristiky pracovních činností místo formálního členění na práce nemanuální a manuální, výrobní a nevýrobní, z kterých do jisté míry vychází klasifikace EGP.

Po základním informativním přehledu souvislostí mezi profesní strukturou společnosti a prestiží se vraťme k otázce kompenzací (tabulka 6). I když distribuce pracovních příjmů není předmětem této stati, je na první pohled zřejmé, že příjmová diferenciací je vázána mnohem méně těsně na kteroukoli relevantní diferenciaci profesí, než je tomu u prestižní škály. Podstatně menší těsnost vztahu ke složitosti práce však současně ukazuje, že tato slabší determinovanost úrovně příjmů platí především pro nejdůležitější dimenzi individuálních pracovních zásluh, již je právě složitost, tvořivost, objektivní kvalifikovanost práce (meritokratický princip odměňování).

V této chvíli disponujeme prvky potřebnými k sestavení matice pořadových korelací mezi rozhodujícími složkami profesně kvalifikačního postavení na straně

jedné a dvou hlavních typů společenské kompenzace za výkon pracovní role na straně druhé.

Tabulka 8. Matice pořadových korelací proměnných charakterizujících pracovní kvalifikační postavení a pracovní kompenzace

	VZDĚLÁNÍ	SLOŽITOST PRÁCE	PŘÍJEM
PRESTI	0,61	0,88	0,43
PŘÍJEM	0,33	0,37	
SLOŽITOST	0,59		

Matice naznačuje, že v současné společnosti v zásadě funguje determinační vazba vzdělání - složitost práce - duchovní kompenzace pracovní role, zatímco determinační vazba vzdělání - složitost práce - pracovní příjem je stále ještě výrazně narušena neodpovídající distribucí příjmů. Ta je, jak je známo z jiných analýz [Večerník 1992], důsledkem vazby příjmů na celou řadu jiných determinačních faktorů. Je to především pohlaví a příslušnost k ekonomickému odvětví, patrně také ještě nová, dosud ne plně rozpoznaná segmentace trhu práce. Velký význam má stále ještě existující zadržování růstu platů v rozpočtové sféře.

Závěry

Díváme-li se na prestiž v její první funkci subjektivního korelátu objektivně dané skladby profesí, musí nás vedle zjevné kongruence české škály profesí se škálou složitosti práce a s mezinárodní škálou prestiže (obojí svědčí o značné míře adekvátnosti veřejného mínění o společenském významu profesí jejich objektivně dané a vývojově perspektivní hierarchii) zaujmout především existence jednotlivých případů inkongruence naší prestižní škály vůči mezinárodní škále. Z tohoto hlediska je nutno podrobněji (s přihlédnutím k výsledkům historického srovnání) analyzovat konkrétní odchylky u vybraných profesí. Jak jsme již uvedli, má většina extrémních diferencí logické vysvětlení, vyplývající z historické dynamiky či setrvačnosti. Na druhé straně nás nemůže při zkoumání problémů např. trhu práce nechat lhostejným ani stále ještě trvající přeceňování některých tradičních manuálních profesí (horník...), ani na druhé straně přehnané podceňování některých profesí nemanuálních (knihovník, sekretářka...). Mimořádné pozornosti pak vyžadují příčiny a zejména důsledky nedoceníení profesí jako je poslanec, státní úředník a především voják z povolání.

Ještě větší význam mají shromážděné informace pro zkoumání prestiže profesí jako "morální" kompenzace za výkon pracovní role. Především je zřejmé, že morální kompenzace přiděluje veřejné mínění vcelku podle meritokraticky pojatého principu, který se promítá i do prestižních struktur zjišťovaných ve vyspělých společnostech s tržní ekonomikou, tj. víceméně v souladu se složitostí, tvořivostí, objektivní kvalifikovaností povolání. Náležitě místo se dnes připisuje i profesím spjatým se soukromým podnikáním (některé z nich se dokonce poněkud přeceňují). Současné si veřejnost málo váží profesí, o nichž se domnívá, že se k penězům dostávají pokoutními cestami. Data, jež jsme uvedli, však dokládají, že takovéto ocenění profesí, jež by mohlo stimulovat další rozumný vývoj

transformačních procesů v ekonomice, se bohužel pouze z části shoduje s reálnou distribucí pracovních příjmů, která je také v mnohem menším souladu s objektivní složitostí práce. Výsledky výzkumu prestiže jsou zřetelným dokladem, že u obyvatelstva zraje vědomí nezbytnosti změn společenských kompenzací ve prospěch kvalifikované, složité a tržně úspěšné práce mnohem rychleji než ve strukturách, které rozhodují, popř. spolurozhodují o distribuci příjmů.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. Vzděláním matematik, vědeckou aprobační sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídění struktury a stratifikace společnosti.

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zbývajících se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace [1969]. Po nucené přestávce zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálních a politických věd UK. V současné době pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 a řadu článků v Sociologickém časopise.

Literatura

- Alesto M., H. Uusitalo 1980. *Prestige and Stratification*. Helsinki - Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 15.
- Barber, B. 1957. *Social Stratification. A Comparative Analysis of Structure and Process*. New York: Harcourt, Brace and Comp.
- Brenner, V., M. Hrouda 1967. "Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání." *Sociologický časopis* 3: 541-550.
- Brenner, V., M. Hrouda 1968. "Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání." *Sociologický časopis* 4: 43-54.
- Hatt, P. K., C. C. North 1947. "Jobs and Occupations." *Opinion News*, Vol. 9. Chicago: National Opinion Research Center.
- Inkeles, A., P. H. Rossi 1956. "National Comparisons of Occupational Prestige." *American Journal of Sociology* 61: .
- ISCO (*International Standard Classification of Occupations*) 1969. Revised Edition 1968. Geneva: International Labor Office.
- Kapr, J. 1969. "Prestiž povolání." In *Československá společnost*, ed. by P. Machonin et al. Bratislava: Epos.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epos.
- Obrdlík, A. 1937. *Povolání a veřejné blaho*. Praha: Masarykova sociologická společnost v nakladatelství Orbis.
- Svalastoga, K. 1959. *Prestige, Class and Mobility*. Copenhagen: Gyldenhal.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: The Academic Press.
- Tuček, M. 1991. "Sociální diference v profesní sféře ve vědomí československé populace." *Sociologický časopis* 27: 504-518.
- Večerník, J. 1992. "Změny v příjmové nerovnosti 1988-1992." *Sociologický časopis* 28: 666-684.

Summary

There are two legitimate assumption concerning occupational prestige in East-European countries. First, there is no doubt that state socialism has brought significant deviations in the national prestige scales from the scale representing an international standard. Second, post-communist social transformation is supposed to bring the national prestige scales of the former communist countries closer to the prestige scales of advanced industrial nations with market economies.

The principal objective of this paper is to confront these two assumption with the results from surveys carried out in the former Czechoslovakia in 1967, 1990 and 1992.

The prestige scale of 1967 was typical for a state-socialist society: very high scores for occupations in the state administration, ideologically "forced" high prestige for specific groups in the working class (e.g. miners), relatively low scores for some groups of professionals (e.g. teachers), etc.

The survey carried in 1990, just one year after the collapse of the communist regime, already showed an effect of the political change: a drop in the prestige scores of army officers, and the political and state bureaucracy. At the same time we may notice an increase in prestige of occupations that were for various reasons underestimated during the period of state socialism: teachers, some groups of professionals often stigmatized by their support for communist regime (journalists, writers, etc.), and middle-rank professionals (such as nurses and foremen). Quite high ranking is given to private entrepreneurs (private farmer, shop-owner, etc.). There are still some residues of the past, however: the relatively high position of coal miners (actually higher than in 1967), low scores for priests, bank-clerks, etc. The prestige scale shows that the transformation of society is in its very beginning.

More changes are visible in the prestige scale measured in the fall of 1992. The greatest drops were found for coal miners, farm workers, and for typical working-class occupations, but also for private farmers and foremen. On the other hand, the prestige of bank-clerks, secretaries of political parties, army officers and policemen has increased since 1990.

As a result, the present prestige scale in the Czech Republic shows both the influence of the past and the effect of the unusual dynamics of change during the last three years.

By comparing correlations of the Czech occupational prestige scale with Treiman's international standard scale in 1967 and in 1992, the authors reach the conclusion that though the national occupational prestige scale is getting closer to the international scale during the transformation, its deviation from the prestige scale typical for advanced industrial nations with market economies is still quite large. However, results of additional analyses indicate that, in general, the prestige of occupations traditionally connected with "human capital" (education) and with the complexity of work is increasing. The authors also demonstrate that this tendency seems to be stronger than the tendency of education and complexity of work to predict higher wages or incomes.

Vývoj českého regionalismu v období mezi světovými válkami

MILENA LENDEROVÁ*

TOMÁŠ JIRÁNEK

Ekonomicko-správní fakulta VŠChT, Pardubice

The Development of Czech Regionalism in the Interwar Period

Abstract: The article is concerned with the evolution of regionalism in the Czech Lands between the two world wars. It deals in particular with the origins of the movement, both theoretical and organizational, and the tasks it set for itself.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 383-396)

Třebaže vznik samostatného demokratického státu byl nesporně významným předělem v národním životě Čechů a Slováků, vzepětí demokratického citění, jež našlo výraz mj. ve spontánním vytváření národních výborů v říjnu a listopadu 1918, nemohlo být uspokojeno skutečností, že správní systém převzala nová republika bezezbytku od rakouské monarchie. Rozpor mezi prvkem centrálním a samosprávným, zastoupeným pouhou samosprávou měst a obcí a parlamentem, se nutně odrážel v oblasti politické, správní, hospodářské i kulturní. Uvedený nedostatek, reflektovaný částí české inteligence, vedl ve dvacátých letech ke vzniku intenzivního a široce založeného regionálního hnutí, které se v některých oblastech Čech mohlo opřít o starší tradici, spadající do sklonku 19. století. Vznikající zájem o regionální problematiku, podněcený tvorbou malířů národopisného žánru (J. Úprka, A. Němejc, L. Kuba), podpořily módní krajanské a národopisné výstavy, završené pražskou Česko-slovanskou národopisnou výstavou roku 1895. Od ní lze datovat vznik regionalismu jako hospodářského, sociálního, politického a kulturního hnutí. Přes skutečnost, že již v posledních desetiletích 19. století vznikly některé regionální spolky (Národní jednota pošumavská v r. 1884, Národní jednota severočeská o rok později), nemělo toto hnutí až do roku 1918 naději se prosadit. Chyběl mu nezbytný prostor, neboť vrcholící proces vzniku moderního českého národa akcentoval požadavek dokončení politické emancipace národa. Proto se mohl český regionalismus plně rozvinout až po vzniku samostatné Československé republiky; jeho vývoj pak ukončila německá okupace.

Základním předpokladem rozvoje hnutí bylo definování samotného pojmu *region*. Třebaže v Čechách neprocházelo tak složitými peripetiemi jako např. ve Francii, nelze si nepovšimnout některých jeho důležitých momentů.

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Milena Lenderová, resp. PhDr. Tomáš Jiránek, katedra regionálních věd fakulty ekonomicko-správní, Vysoká škola chemicko-technologická, nábřeží Československých legií 565, 532 10 Pardubice, tel. (040) 47 461.

O *geografické vymezení* pojmu region se pokusila řada badatelů; většinou se shodli na tom, že východiskem regionálního bádání má být oblast, určená podmínkami geologickými, reliéfem a klimatem, prolnutí daností přírodních a historických.¹

Významný byl přínos Václava Dědiny (1870-1956), v letech první republiky profesora geomorfologie na pražské univerzitě, který na základě geografické charakteristiky navrhl nové správní rozčlenění ČSR na přirozené oblasti a kraje. Republika se tak měla dělit na třináct tzv. přirozených oblastí (Praha město, Praha venkov, České Budějovice, Plzeň, Liberec, Hradec Králové, Brno, Olomouc, Opava, Bratislava, Banská Bystrica, Košice, Podkarpatská Rus), uvnitř kterých bylo uchováno dělení na stávající politické okresy.²

O *sociologické vymezení* se pokusil především Emanuel Chalupný (1879-1958). V oboru speciální sociologie se zabýval zkoumáním české národní povahy - v republice rozlišil tři typy: český, moravský a slovenský. Jednotlivé typy sice vykazovaly odlišnosti, integroval je však společný znak, anticipace, kterou Chalupný zdůvodňoval jednotnost "československé národnosti", přičemž odmítal její uniformitu.³ V Čechách pak dále stanovil "podvarianty" národní povahy regionální povahy, a to severočeskou, jihočeskou a středočeskou.⁴ Regionální zvláštnosti jsou podle Chalupného dány zeměpisnými odlišnostmi jednotlivých regionů, které mají vliv na utváření povahy obyvatel, a to vlastně již od pravěku. Nejvíce pozornosti věnoval Chalupný povaze jihočeské. Tak jako mělo studium české a slovenské národní povahy zdůvodnit československou jednotu jako stabilizující faktor nového státního celku, mělo studium její jihočeské varianty zdůraznit specifika této části Čech, ale současně ji organicky začlenit do širšího celku. Učení Chalupného o národních povahách bylo do určité míry ovlivněno učením francouzského zeměpisce Vidala de la Blache, podle kterého rozdíl mezi fyzickými a psychickými rysy vychází ze zeměpisného určení.⁵

Jiným způsobem vymezení regionu je přístup spojující pohled zeměpisný a sociologický, tedy zachycení vztahu zeměpisného prostředí a lidského faktoru ve vzájemně příčinné závislosti, či spojení těchto dvou aspektů s aspektem *hospodářským*. O toto vymezení se pokusili J. Pohl, univerzitní profesor

---

1) Bláha J., "Regionalismus," in *Anketa o regionalismu*, kterou uspořádal Okresní osvětový sbor ve Kdyni péčí Dr. Jaroslava Štěpánka, k tisku upravil Josef Lomský a zpracoval Dr. Josef Ludvík Fischer. Kdyně, České Budějovice 1928, s. 9., dále *Regionalismus ve vědě a národní osvětě*. Ústředí české osvěty v Praze, Praha 1940, s. 7 an.

2) Okresní archiv Hradec Králové, Fr. Radouš, soukromá pozůstalost, neinv.

3) Chalupný E., *Národní povaha československá*, Praha 1932, s. 235 an.

4) Tamtéž, s. 242-243.

5) Vidalovo učení interpretoval v Praze profesor filozofické fakulty pařížské univerzity L. Eisenmann, který na podzim 1928 v Praze přednášel. *Europe Centrale*, III, 9, 1. 12. 1928, s. 212.

J. V. Šimák, E. Lederer, docent Českého vysokého učení technického J. Stocký, královéhradecký F. Radouš⁶ a jistě i další.

Z uvedených kritérií vymezení regionu je zřejmé, že nelze postupovat mechanicky, aplikováním pouze jediného zřetele. Vymezení zeměpisné bylo často podobné vymezení hospodářskému, neboť hospodářský vývoj vyplýval z podmínek klimatických, vodopisných a dopravních té které oblasti. Tato dvě hlediska bychom tedy mohli pokládat za nejdůležitější. Nelze však nijak pominout ani *hledisko národnostní*, jež podle názoru některých regionalistů (např. F. Radouše) ustupovalo před hospodářskými a tvořivými schopnostmi obyvatel do pozadí. Tento názor neobstojí při pohledu na vývoj předmnichovské republiky. Pohraniční oblasti s převážně sudetoněmeckým obyvatelstvem sice současně byly většinou průmyslově více rozvinuté, ale v krizových 30. letech se tam jednoznačně projevil *hledisko národnostní*. Stejně tak ekonomicky zaostalejší Slovensko (s maďarskou menšinou) poukazovalo při požadavku autonomie na kulturní a národní odlišnost.

Třebaže pokusy o definici regionu nikdy nedospěly k přesnému pro všechny přijatelnému vyjádření, lze uzavřít, že jejich společným rysem bylo chápání regionu jako souběhu dvou hlavních určujících momentů:

1. hmotných, stabilnější povahy (geomorfologická základna);
2. nehmotných, časově proměnných (formy hospodářského života, sociální skladby, koncentrační funkce nejrůznějších forem komunikace).⁷

Rozvíjející se regionalistické hnutí se nemohlo spokojit s definicí pouhého regionu, ale pátralo také po vystižení co nejpřesnějšího obsahu pojmu *regionalismus*. Pomineme-li případy zásadního nepochopení tohoto pojmu, jež byly dány ztotožněním regionalismu buď s národopisem (A. Berndorf), nebo se separatismem (J. Herben, V. Malý), byl regionalismus většinou badatelů (V. Dědina, J. L. Fischer, K. Galla, E. Chalupný, J. Lomský, Jan Stocký, Josef Stocký, J. V. Šimák, J. Štěpánek) chápán jako hnutí, které po prozkoumání osobitostí toho či onoho kraje se snaží o jeho hospodářský, sociální a kulturní vzestup.

V duchu Masarykova realismu byl regionalismus většinou chápán nikoli jako pouhý ideový směr, ale jako metoda, jako "prostorové domýšlení demokracie", "prostorová dělba národní práce" (Lomský), eventuálně jako "demokracie, domýšlená kulturně" (Fischer). Byla zdůrazňována aktivita obyvatel regionu, skutečnost, že rozvoj regionu je do značné míry závislý na jeho lidském potenciálu, který má mít "odvahu k vlastnímu dílu, konanému z vlastní síly a vlastními

⁶) Pohl J., "Návod ke studiu geograficko-sociologických poměrů na venkově," *Regionalismus ve vědě...*, s. 73-77, dále J. V. Šimák, "Program a práce vlastivědného pracovníka v okrese," tamtéž, s. 7-20, dále *Anketa o regionalismu*, s. 43-44, dále J. Stocký, "Hospodářský význam jižních Čech." *Jihočeská čítanka*, II-1, Praha 1925, s. 3-4, dále J. Radouš, *Českomoravská vysočina, její hospodářské určení a technické zařízení*, Hradec Králové 1939, s. 3-12.

⁷) Kutnar Fr., "Problematika, současný stav a úkoly bádání o národním obrození severovýchodních a východních Čech." In *Národní obrození severovýchodních a východních Čech*, Hradec Králové 1971, s. 38.

prostředky".⁸ E. Chalupný chápal regionalismus jako "krajinné vlastenectví" a rozlišoval jeho duchovní a hmotnou stránku. Upozornil na zajímavou skutečnost, že regionalismus je v podstatě návazáním na Spencerovu teorii integrace a diferenciaci.⁹ J. L. Fischer se pokusil zařadit český regionalismus do historického kontextu tím, že ho považoval "za přímé pokračování českého kulturního usilování od doby probuzenecké", za metodu řešení životního problému malého národa.¹⁰

Zřetelná byla snaha rozlišit *regionalismus teoretický*, zaměřený na vlastní výzkumnou práci, na studium specifík daného regionu a *regionalismus praktický*, ústící z původně podpůrné a obranné činnosti v organizované hospodářské a sociální hnutí, usilující o hospodářské povznesení či záchranu upadajících krajů. Konečným cílem regionalismu měla být hospodářská přestavba státu ve smyslu decentralizace. Zde byl důležitým krokem vznik některých organizací, založených mimo Prahu; rostoucí zájem o regionalismus tak našel v republice své institucionální zakotvení. Nejlépe se mu dařilo v jižních Čechách, které lze - vzhledem k jejich mimořádně tíživé hospodářské a demografické situaci, ale také s ohledem na jistou historickou tradici - považovat za kolébkou českého regionalismu. V roce 1905 zde vznikl krajinský spolek *Prácheň*, již v letech před první světovou válkou mimořádně aktivní. Z prostředí tohoto spolku vyšel bezprostředně po roce 1918 impuls k oživení - či spíše vytvoření - regionálního hnutí. Koncem srpna 1920 se konal jubilejní sjezd *Prácheň* ve Strakoniciích, který měl v programu "rozřešení jihočeské otázky", tj. hledání a nalezení prostředků, jež by vedly k zastavení trvalého hospodářského poklesu jižních Čech a zamezení následné migraci obyvatelstva. Prostředkem měla být důkladná osvěta a předložení jihočeské otázky co nejširší veřejnosti: spolek zorganizoval cyklus přednášek, který proběhl v roce 1923 v posluchárnách ČVUT v Praze; byl věnován široce pojaté jihočeské tematice.¹¹ Spolek rovněž rozhodl o založení *Národohospodářského sboru jihočeského*, v němž se v roce 1925 bez ohledu na politickou příslušnost sjednotili všichni poslanci a senátoři za jihočeský volební kraj a zavázali se věnovat zvýšenou pozornost hospodářské problematice regionu. Sbor propagující a podporující elektrifikaci, zlepšení komunikací, melioraci půdy aj. byl veden technickým radou zemského úřadu v Praze Josefem Stockým (1890-1938).

Významným počinem rozvíjejícího se regionalismu byla anketa, uspořádaná z podnětu J. L. Fischera a J. Štěpánka Okresním osvětovým sborem ve Kdyni během léta a podzimu 1926. Anketa, již se zúčastnila řada významných představitelů vědeckého, hospodářského a kulturního života (E. Chalupný, J. Herben, E. Rádl, A. Novák, A. Pražák, V. Mathesius aj.), přispěla značnou měrou k vyjasnění názorů na regionalismus, na obsah pojmu vůbec, na jeho metody a cíle.

⁸) *Anketa o regionalismu...*, s. 45-48.

⁹) Chalupný E., *Regionální sociologie a demokracie dle nauky Radhakamala Mukerđží*. Kdyně 1931, s. 10-11.

¹⁰) *Anketa...*, s. 50.

¹¹) *Otavan*, VII, 1923, s. 24.

Dne 29. listopadu 1928 se v Praze konal *diskusní večer o regionalismu*, uspořádaný Masarykovou sociologickou společností a 1. sekcí Sociálního ústavu ČSR. Výsledky diskusního setkání, jehož se zúčastnili mj. plzeňský právník Jindřich Kohn, profesor V. Dědina, dr. Josef Stocký aj.,¹² vyústily o rok později v založení *Československé regionalistické společnosti* v Praze (od r. 1933 Československého regionalistického ústředí). Cílem společnosti, jež měla sdružovat regionální hospodářské sbory, bylo podnítit "regionalisticky orientované studium našeho života a naší národní kultury..." a přispět "k jejímu spravedlivějšímu a harmoničtějšímu proniknutí do všech krajů". Společnost měla 92 členů, z toho 42 jich bylo z Prahy.¹³

Po okupaci Československa se tato organizace stala součástí Národního sjednocení a změnila název na *Regionalistické ústředí při výboru Národního souručenství*. Ústředí vypracovalo v červnu 1939 "Návrh programu regionální práce"; program navrhoval vybudování regionálních hospodářských komor jako "nositelek hospodářského smíru (...) místa řešícího pořádek v hospodářském prostoru národa". Takto formulovaný program znamenal ovšem úplný odklon od původního regionalismu, chápaného jako široce založené hnutí směřující k hospodářskému, sociálnímu a kulturnímu povznesení kraje.

Přesto regionální hnutí doznávalo ještě v prvních letech německé okupace. O jeho rozvoj se staral *studijní odbor Masarykova ústavu pro národní výchovu*, jenž sledoval především pozvednutí kulturní úrovně krajů. Ústav vytvořil tzv. regionální komisi v čele s V. Dědinou; ta vypracovala směrnice pro vedení regionálních časopisů, sborníků a krajských muzeí. Výsledkem práce komise byla příručka *Regionalismus ve vědě a národní osvětě*, vydaná v Praze v roce 1940. Přispěli do ní J. V. Šimák, V. Dědina, J. Pohl a další.

Metodicky ovšem znamenala pokles - ve většině případů nerozlišovali přispěvatelé mezi regionalismem a národopisem, naprosto chyběly úvahy o účelnosti regionálního hnutí. Je však zřejmé, že většina nedostatků byla způsobena politickou situací.

Celkově dospěl český regionalismus již na konci dvacátých let k pochopení svých základních úkolů, které lze shrnout do čtyř hlavních bodů:

- úkoly sociální a sociologické,
- úkoly technicko-organizační (správní),
- úkoly kulturní,
- úkoly hospodářské.

Třebaže se nedaly tyto úkoly řešit izolovaně, neboť spolu vzájemně úzce souvisely, pokusíme se o vystižení jejich základních charakteristik jednotlivě.

1. Úkoly sociální a sociologické

Názory badatelů, kteří v úkolech regionálního hnutí zdůrazňovali jeho poslání sociální, byly - vzhledem ke skutečnosti, že se jednalo vesměs o renomované

¹²⁾ *Jihočeský přehled*, IV, 1929-30, s. 34.

¹³⁾ Tamtéž, V, 1930-31, s. 85.

sociology či filozofy (J. Fischer, J. L. Fischer, I. A. Bláha, F. Fajfr, E. Chalupný aj.) - nejpropracovanější a teoreticky nejzakotvenější. Všichni vycházeli ze soudobého pojetí národa, považujícího národní společenství za strukturovaný celek, daný jednak prvkem pospolitosti, jednak prvkem rozrůzněnosti. Existenci regionálního hnutí zdůvodnil I. A. Bláha těmito slovy: "...čím kulturnější národ, tím větší unifikace, ale též tím větší diferencovanost. To je zákon společenské kinetiky. Vývoj společnosti jde směrem stále většího sjednocování celku při stále pokračujícím rozrůžňování částí. Filosofický problém jednoho a mnohého má také svůj sociologický význam a svou sociologickou obměnu. Znat národ znamená brát všechny jeho prvky a složky".¹⁴ Produktem strukturovanosti národa je Bláhovi rovněž sociální diferenciacie, z níž mj. regionalismus vychází a na tuto skutečnost reaguje: "menší sociální skupiny konají to, k čemu je celá společnost příliš těžkopádná..., činí celou společnost pohyblivější a produktivnější..., v malém docilují shody a jednoty tam, kde by ve velkém vznikaly různosti stanovisek a nejednotnost prostředků... Pokrok a rozkvět celku jest vlastně jen tak možný, že se abstraktně sociální zájem konkrétně realizuje organizovanou prací jednotlivých orgánů..."¹⁵

Nelze si nepovšimnout úsilí vymezit a pojmenovat vyvážený (ne-li ideální) vztah mezi centrem a regionem. Téměř unisono zazněl názor, že region se nutně o centrum opírá, že je potřebuje, že nemůže spoléhat pouze na vlastní síly, které jsou často limitovány skutečnostmi nejrůznějšího rázu. Centrum má napomoci při vytváření nutných objektivních podmínek pro rozvoj kraje, krajinské otázky by se měly stát "základní otázkou státního významu".¹⁶ Z tohoto hlediska nebyl tak zcela neopodstatněný názor, že regionalistické studie mají být řízeny centrálně; jen tak prý bude možné uplatnění jednotného náhledu, umožněna souhra mezi kraji a centrem a problém regionalizace řešen ve všeobecné rovině; pouze "vztahováním se regionů k celku se dají řešit svérázy jednotlivých krajů".¹⁷

Z prostředí sociologů zazněl i zcela ojedinělý a utopický názor, že regionalismus by měl nahradit dosavadní "politické stranictví", neboť soudobé politické strany, vzniklé před válkou, již nevyhovují. Lidé se prý již raději sblížíjí podle jiných hledisek než politických - pocit příslušnosti k určitému kraji by tak měl být oním jednotícím prvkem.

2. Úkoly technicko-organizační (správní)

Správní systém první republiky byl na území celého státu sjednocen zákonem č. 125/1927. Až do úrovně okresu měla rozhodující slovo státní správa (zemský úřad - okresní úřad), pouze nejnížší článek, ztělesňovaný obecním či městským zastupitelstvem lze označit za čistě samosprávný. Existovala sice také okresní a zemská zastupitelstva, ale celou třetinu jejich členů jmenovaly státní úřady a v čele

¹⁴) *Anketa...*, s. 9.

¹⁵) *Tamtéž*, s. 10-11.

¹⁶) Lomský J., "Jaký regionalismus?" *Jihočeský přehled* I, 1926-27, s. 5.

¹⁷) Malík K., "Několik poznámek k diskusi o regionalismu," *Přítomnost* VI, č. 24, 20. 6. 1929, s. 378.

těchto orgánů stáli státní úředníci (okresní hejtman, zemský prezident). Zastupitelstva se tedy nacházela pod silným vlivem státu a o výraznější samosprávu nemohlo být řeči. Z uvedeného důvodu rostl zcela zákonitě odpor k pražskému centralismu. Velikost tohoto odporu byla pak přímo úměrná vzdálenosti toho kterého místa od Prahy.

Jak již bylo řečeno, mělo být regionální hnutí "prostorovým domýšlením demokracie"; smysl demokracie měl přitom spočívat "v soustavné kontrole a (...) v soustavném spolutvoření společenského zřízení..." V upřílišněném centralismu byl spatřován kořen všeho zla: hospodářských i sociálních problémů, nízké kulturní úrovně některých krajů. Centralismus přinášel škody, které bylo možno dělit do dvou skupin:

1. škody chápané z čistě správního hlediska: málo pružný systém řízení, nedostatek pochopení pro potřeby oblastí mimo centrum;
2. škody sociální: nedostatek úřadů a jiných institucí v krajích znamená menší počet pracovních míst, nezaměstnanost a vede tak k problémům ekonomickým - menší koupěschopnosti obyvatel a hospodářské stagnaci.

Průkopníci správního regionalismu, především pelhřimovský právník E. Chudoba, vykládali termín regionalismus českým, poněkud uměle znějícím slovem "zobvodnění". Chudoba tvrdil, že "komunalismus (zobecnění) a regionalismus (zobvodnění) jsou pravým správněprávním základem veškeré administrativy..." Dožadoval se reorganizace veřejné správy "ve smyslu regionalistickém, tj. ve smyslu obecním, obvodovém, krajevém, pro docílení stálého styku obyvatelstva s příslušnými úřady".¹⁸

Přívrženci správního regionalismu rozhodně odmítli reformu správy z roku 1927 a trpce želeli krachu župní správy. Současně upozorňovali, že požadavky správní reformy nesledují "oslabování celku, či dokonce autority státní moci", ale naopak, "posilování celku silnějšími krajinnými obvody a dobře uspořádanou samosprávnou vlastní prací".¹⁹ Samospráva měla být tedy důsledně zaváděna na všech stupních správy, nikoli jen na tom nejnižším.

Za model decentralizovaného zřízení byly (i ve druhé polovině 20. let) považovány tradičně Německo a Itálie, za varující příklad strohého centralismu pak Francie.

Francouzský model české regionalistické hnutí odmítalo a poukazovalo na skutečnost, že stav, kdy centrum by se zabývalo pouze celostátními a zahraničně politickými záležitostmi a značnou část pravomocí by předalo nižším správním jednotkám, by byl nesporně výhodnější a úspornější než panující centralismus.

Řada badatelů si uvědomovala nebezpečí, které by veřejnost mohla v technicko-organizačním pojetí regionalismu spatřovat: hrozilo, že nesprávně pochopená reorganizace řízení státu bude chápána jako tendence k separatismu. Obavy z nesprávné interpretace nebyly neopodstatněné - správní regionalismus

¹⁸) Chudoba E., *Praktické cíle připravované úpravy veřejné správy v naší republice*. Praha 1932, s. 30, 34.

¹⁹) Tamtéž, s. 33.

nepochopili ani někteří účastníci kdyžské ankety, např. F. Fajfr, A. Pražák, F. S. Procházka, A. Berndorf aj. Poukazovali na skutečnost, že československou ústavu nelze považovat v pravém slova smyslu za centralistickou, neboť obce i okresy mají ve srovnání např. s Francií velkou míru pravomoci a samostatnosti.

Je také třeba si uvědomit, že naděje vkládané v připravované župní zřízení nebyly všeobecné: již v roce 1924 upozornil jihočeský Otavan na některá úskalí chystaného župního zřízení - historický prácheňský kraj by jím byl roztržen do tří žup: pražské, plzeňské a českobudějovické, což by nepochybně vedlo ke zhoršení stávající situace.²⁰

Když v roce 1928 provedl J. L. Fischer shrnutí kdyžské ankety, bylo již v republice ve srovnání s rokem 1926 odlišné státoprávní uspořádání. Župní zřízení nebylo realizováno a regionalistické hnutí tak přišlo o právní a správní základnu, na kterou většinou spoléhalo. J. L. Fischer nazval debakl projektovaného župního zřízení vítězstvím pravomoci "vrchnostenské správy na úkor správy demokratické". Upozornil i na další okolnost, kterou byl regionalismus poznamenán: nedošlo k realizaci dlouho slibovaných učitelských akademií, které měly - podle představ regionalistů - řešit dva důležité problémy:

- zavedením vysokoškolského studia učitelů zkvalitnit jejich přípravu a zvýšit zastoupení inteligence mimo Prahu;
- umístěním těchto akademií ve venkovských městech přispět k oživení regionální kultury.

3. Úkoly kulturní

I když kulturní problematika regionu souvisela úzce s ostatními aspekty života v kraji, někteří z regionalistů ji chápali velmi úzce, vytrženou z všeobecného kontextu. Tato skutečnost měla své historické kořeny, dané způsobem sociální a politické emancipace malého národa, tedy procesem běžně nazývaným národní obrození.

Samotný problém kulturního regionalismu tkvěl mj. v rozporném definování samotné kategorie "kultura": jen ojediněle zazněl názor pojímající kulturu jako všeobecnou životní úroveň v nejširším slova smyslu.²¹ Většina badatelů chápala pojem příliš úzce, jako otázku jednak školství, jednak umění. Tímto postojem dospěli mimopražští badatelé zákonitě k jevu, který bychom mohli nazvat "pragofobií" - k více či méně zřetelně vyjadřované nechuti nad skutečností, že Praha je centrem uměleckého života i centrem vzdělanosti.

Nárky nad zanedbatelným počtem vzdělávacích institucí vyššího stupně, konkrétně vysokých škol a knihoven s bohatým knižním fondem, byly zcela oprávněné. Vláda na ně v podstatě nereagovala: učitelské akademie, stejně jako mimopražské univerzity, s výjimkou brněnské a bratislavské, zůstaly v letech první republiky utopií.

²⁰) Otavan VIII, 1924, s. 68.

²¹) Malík K., *Několik poznámek...*, s. 370-377.

Třebaže protesty proti soustředění výkonných umělců v Praze v sobě skrývaly nebezpečí provincionalismu, nelze nevidět, že regioanalistické hnutí vedlo ke vzniku několika kvalitních periodik, vycházejících vedle novin vydávaných regionálními centry jednotlivých politických stran, periodik s osvětovým, kulturním či dokonce vyhraněně literárním zaměřením.

V literatuře se prosazoval regionalismus snadno, jednak se mohl odvolat na působení českých spisovatelů typu J. Holečka, T. Novákové, J. Š. Baara, bratří Mrštíků aj., jednak na vzor francouzský. Právě proto charakterizoval A. Pražák regionalismus jako všeobecný evropský literární směr.

Usilí o vytvoření specifické regionální literatury snažící se zmapovat "krajové znaky české národní duše a posílit jejich zobrazením (...) celonárodní organismus"²² vedlo v polovině 20. let ke vzniku dvou mimopražských literárních revuí. První z nich byl časopis *Sever a východ*, který s podtitulem Literární revue vydávala za redakce Josefa Knapa tiskárna Müller a spol. v Turnově v letech 1925-1930. Měl výrazně staromilský ráz, daný jednak hlásáním návratu "k půdě", "kořenům", "češtví", jednak zatracováním politického a uměleckého úpadku "románské rasy", "nevléčitelné Prahy", dále pak programovým odmítáním všech moderních literárních směrů. Navíc byl značně problematický i jeho regionalismus; revue se sice hlásila ke krajovým tradicím severovýchodních Čech, drtivá většina jejích přispěvatelů, jak upozornil J. L. Fischer, však bydlila v Praze,²³ čímž byl regionalismus jako hnutí usilující o decentralizaci kulturního života poněkud zpochybňován. Revue hledala na venkově jen obtížně čtenářské zázemí. V roce 1930 z ekonomických důvodů zanikla; ani její obnovení v r. 1935 nemělo dlouhého trvání.

Druhou literární revuí byl *Index*, v letech 1929-1939 vycházející v Brně za redakce B. Václavka. Mezi ním a časopisem *Sever a východ* existovala nezakrývaná rivalita: zatímco *Index* obviňoval *Sever a východ* ze zpátečnictví, turnovská revue napadala údajný separatismus Brňanů. Toto obvinění, třebaže ho redakce několika články J. L. Fischera odmítla, nebylo tak zcela nepravdivé. Časopis propagoval Brno "jako budoucí kulturní středisko státu a opěrný bod Moravy", ozýval se v něm "protipražský hrot". Vcelku však dovedla redakce nalézt skutečný cíl regionalismu, jenž chápala jako pozitivní program, "který je opsán postulátem maximální tvořivosti a iniciativnosti všech částí národního a státního celku".²⁴

Ve srovnání s časopisem *Sever a východ*, který byl zaměřen takřka výhradně literárně, byl *Index* obsažnější; chápal kulturu komplexně, vedle literatury se věnoval též divadlu, výtvarnému umění, hudbě, školství, literatuře, historii, filozofii, muzejnictví, sportu, lidovýchově. Regionalismem se zabýval jen v prvních ročnících, zájem pak postupně opadal v souvislosti s tím, jak se *Index* dostával na stále vyhraněnější levicové pozice.

²²) *Anketa...*, s. 28.

²³) Fischer J. L., *Kultura a regionalismus*, Brno 1930, s. 1.

²⁴) *Anketa...*, s. 11.

Naději na delší život měly revue orientující se na širší čtenářské vrstvy. Hlásaly regionalismus směřující ke kulturnímu povznesení krajů a realizaci vzájemně plodného ovlivňování co nejdříveji pojímané kultury centrální a regionální. Prostředkem k tomu mělo být budování center se školami, knihovnami, muzei, obrazárnami, divadly, koncertními a přednáškovými sály. Tato centra měla jednotlivým krajům zprostředkovat a zpřístupnit kulturu celonárodní a naopak - centru tlumočit kulturu kraje. Významným hlasatelem takto pojetého regionalismu byl např. jihočeský Otavan vycházející již od 60. let 19. století; z novějších Jihočeský přehled, Jihočeský sborník, Královéhradecko, Pod Zvíčinou, Od Kladského pomezí, Od Ještěda k Troskám aj. Ze stranických časopisů prováděla regionalistickou propagaci královéhradecká Osvěta lidu, orgán východočeské národní demokracie.

Oporou kulturního regionalismu se mohly stát místní a okresní osvětové komise, vznikající na základě zákona č. 67 Sb. z r. 1919, jejichž cílem byla koordinace kulturní a osvětové činnosti v místním a okresním měřítku. V činnosti těchto komisí byla rozhodující iniciativa osob, které v komisi působily - na venkově se jednalo takřka výhradně o učitele obecných či měšťanských škol, jejichž organizační schopnosti, kulturní rozhled a časové možnosti nebyly vždy na požadované úrovni. Výrazněji působily okresní osvětové komise - právě OOK ve Kdyni vedená Jaroslavem Štěpánkem byla organizátorkou ankety o regionalismu. Významná byla i ediční činnost tohoto tělesa, umožňující jihočeským a západočeským čtenářům seznámení s prací soudobých českých filozofů.

Přes často pouze formální existenci místních a okresních osvětových komisí je lze oprávněně považovat za první pokus o skloubení kulturních potřeb regionu a centra.

4. Úkoly hospodářské

Také regionalistické hnutí v hospodářství mělo z čeho vycházet. Místní hospodářství se na našem území vytvářelo po dlouhá staletí v rámci jednotlivých patrimonií - panství, jež často dostávala svoji podobu i v souladu se zeměpisnými podmínkami. Hospodářský vývoj panství spolupůsobil na tvorbu regionu tím, že vznikala určitá infrastruktura řemesel a služeb a v souvislosti s tím se budovala i síť dopravních cest, jež spojovaly jednotlivá místa regionu s centrem. Panství se snažila - v mezích možností - o soběstačnost, často prosazovanou ze strany vrchnosti, která na ní měla hmotný zájem. Některá patrimonía se ekonomicky vyvíjela velmi úspěšně už za feudalismu (panství Trčků, panství Pernštejnů ve východních Čechách aj.)

Patent o zrušení nevolnictví 1781 omezil pravomoce vrchnostenských úřadů na panstvích, v následujících desetiletích se díky průmyslovému rozvoji stále zostřovala konkurence a mnoho původních malých podniků zaniklo. Z hlediska hospodářského se tak oblasti označované jako regiony zvětšovaly o území, jež ztratila svoji domácí produkci a s tím i relativní soběstačnost. Částečně tento vývoj ovlivnila správní reforma v polovině 19. století, jež zavedla vedle okresů kraje, aniž

---

²⁵⁾ OA HK, Zemědělský ústav Hradec Králové (dále ZÚ HK), i. č. 13, k. 2.

by dřívější poměry respektovala. Ačkoliv tradice starého členění místy přetrvávaly a takto stanovené "hranice" byly překračovány, nové instituce, které si kladly za cíl organizovat a podporovat regionální hospodářství a řešit tak i sociální poměry, většinou už omezovaly svoji působnost na stávající správní jednotky, tedy okresy a hlavně kraje.

V nově vzniklém Československu se hospodářský regionalismus dostal do popředí zájmu krátce po roce 1918, poté co se podařilo potlačit separatistické snahy v pohraničí. Diskuse se vedly vlastně po celá dvacátá léta, kdy se vytvářel nový hospodářský celek - ČSR, v jehož zájmu bylo využít co nejlépe zvláštních podmínek jednotlivých krajů a současně vhodně uspořádat jejich vzájemné vztahy tak, aby se doplňovaly a odstranila se zbytečná duplicita. To nebylo možné řešit příkazy ze strany státu, ten se mohl nanejvýš starat o vyváženost využíváním "hluchých míst" pro případné vlastní podnikání. Ostatní zařídila konkurence, která buď vyzdvihla silnějšího, nebo donutila rovnocenné soupeře uzavřít kartelové smlouvy, týkající se zejména zaměření výroby.

V podmínkách ČSR se regionální hospodářské hnutí prosazovalo na různých úrovních. Ze zemí projevovaly nespokojenost ty, které pociťovaly vyšší stupeň hospodářského rozvoje v Čechách, hlavně tedy Slovensko, kde z této živné půdy postupně vyrostl separatismus, částečně Podkarpatská Rus, ale i Morava a Slezsko. V jejich rámci docházelo spíše ke štěpení kulturnímu, ale i hospodářské (ba přímo oborové) hledisko se místy prosadilo, např. na Moravě černé Ostravsko, jižní vinařská oblast nebo Zlín a okolí. Přitom výtky adresované vládě a obviňování z centralismu a favorizování Prahy nebyly vždy spravedlivé. Stát neměl pravomoc zasahovat výrazně do převážně soukromého hospodářství a nemohl za to, že mimo Čechy nebylo tolik peněžních ústavů a průmyslových podniků a že podnikatelé nové továrny zakládali raději v oblastech s určitou tradicí a kvalifikovaným obyvatelstvem. Pokud přece jen došlo k založení nové továrny v zaostalém kraji, stát ji nemohl chránit před konkurencí zavedených podniků. Z těchto důvodů se volalo po vypracování decentralizačního programu, který měl přinést hospodářský blahobyt všem krajům republiky a podpořit kulturní vývoj všech složek národa.

Výkonné regionální hospodářské organizace vznikaly spíše na úrovni menších územních celků, zejména krajů. Tyto krajové svépomocné hospodářské sbory a ústavy sdružovalo jako zastřešující orgán Čs. regionalistické ústředí v čele s dr. Janem Stockým. Ústředí usilovalo o vytvoření "velkých pracovních jednotek", tedy přibližně stejně velkých regionů po vzoru jižních Čech, mělo vlastní tiskový výbor Regionalpress, který připravoval publikace pro potřeby regionalistického hnutí.²⁶ Pod záštitou Československého regionalistického ústředí se scházely celostátní konference národohospodářských krajových sborů (první v dubnu 1935 v Praze), aby řešily nejnaléhavější hospodářské úkoly v jednotlivých krajích.

V druhé polovině 30. let se regionální hospodářské instituce vyskytovaly v poměrně husté síti po celém území republiky. Národohospodářské sbory, župy či ústavy měly sídlo v Moravské Ostravě, Pardubicích, Hradci Králové, Mladé

²⁶) Tamtéž.

Boleslavi, Plzni, Trnavě, Zvolenu, Spišské Nové Vsi, Užhorodě aj.²⁷ Nebyly ovšem rozmístěny zcela rovnoměrně, zájmové oblasti se někdy navíc překrývaly (sbor hanácký a sbor moravskoslezský). Snaha Regionalistického ústředí o sjednocení menších regionů do větších celků často nebyla úspěšná, neboť narážela na nepřekonatelnou krajevou rivalitu (kraj pardubický a hradecký).²⁸

Výrazněji zakořenil hospodářský regionalismus zejména ve dvou krajích, jihočeském a východočeském. V jižních Čechách šlo o otázku dlouhodobého vývoje, velká jihočeská panství (např. tzv. "švarcenberské království") vytvořila během staletí infrastrukturu a povědomí sounáležitosti na velkém území a tradice se udržela. Druhou stranou mince byla poměrná hospodářská zaostalost a z ní plynoucí sociální potíže - malá hustota osídlení, sezónní stěhování za prací a vystěhovalectví vůbec. Místní odborníci se snažili tyto otázky v rámci regionu řešit buď na půdě některých institucí (Národohospodářský sbor jihočeský, založený r. 1925 R. Beranem a J. Stockým), nebo alespoň na stránkách regionálně zaměřených tiskovin (Jihočeský přehled, Otavan, Kdyňská stráž).

Naproti tomu ve východních Čechách byla ekonomika živější. K povzbuzení regionální hospodářské spolupráce přispělo v roce 1910 odtržení od převážně německé Obchodní a živnostenské komory v Liberci, jež nevěnovala českým potřebám téměř žádnou pozornost. Ustavila se Obchodní, průmyslová a živnostenská ústředna pro české interesenty komorního obvodu libereckého v Hradci Králové. V roce 1919 dostala Ústředna od ministerstva obchodu oficiálně pravomoc obchodní komory. Pro hospodářství kraje znamenala její činnost vzpruhu, neboť stejně jako ostatní obchodní a živnostenské komory sdružovala hlavně menší a střední výrobce a usnadňovala jim prostřednictvím vývozní kanceláře odbyť výrobků i v zahraničí. Součástí východočeské komory byly Ústav pro povzbuzení živností, Sklářský ústav, jednotlivé okresní sekce Federace československých průmyslníků atd. Komora organizovala výstavy, vydávala vícejazyčné adresáře svých členů a i jinak podporovala místní hospodářství. Mezi významnější hospodářské instituce ve východních Čechách můžeme zařadit i Svaz elektrizace, který umožňoval vyrovnávat dodávky elektrické energie v případě místního výpadku, nedostatku vody pro vodní elektrárnu apod. (V r. 1941 už jako Východočeská elektrárna, a. s. v Hradci Králové, sdružoval elektrárenská a strojní družstva 32 okresů východních Čech.), dále Vodohospodářský svaz (1922), Hedvábnický ústav (1924, měl stejně jako Sklářský ústav celostátní působnost), Zemědělský ústav (1933) aj. Zemědělský ústav v severní polovině kraje do jisté míry konal práci regionálního hospodářského sboru, v souladu se svým názvem se ale zaměřoval hlavně na venkov a zemědělství.²⁹ Vydával vlastní měsíčník Práce kraje a snažil se spolupracovat s ostatními odbornými a zájmovými organizacemi, např. Československým zemědělským muzeem, Československou akademií zemědělskou, Švehlovým ústavem, Obchodní a živnostenskou komorou v Hradci Králové a Národohospodářským sborem jihočeským.

²⁷) OA HK, ZÚ HK, i. č. 13, Regionální činnost, k. 2.

²⁸) Tamtéž.

²⁹) OA HK, ZÚ HK, i. č. 10, Spolupráce s ostatními institucemi, k. 2.

Také východní Čechy měly významné osobnosti, jež pracovaly ve prospěch hospodářského rozkvětu kraje a co nejvhodnějšího využití menších regionů v jeho rámci. Těmto otázkám celý život zasvětil např. dr. F. Radouš, autor mnoha pojednání, rozborů a návrhů.³⁰

Regionálním hospodářstvím se zabývalo i několik celostátních institucí, které zajišťovaly spolupráci příbuzných krajových orgánů, do určité míry sladily jejich činnost s potřebami celé republiky a částečně též usnadňovaly vnější vztahy. K těm významnějším patřil Regionalistický ústav v Praze (1929), Inženýrská komora, Ústředna obchodních a živnostenských komor, Exportní ústav (1934) a již jmenované Československé regionalistické ústředí.

Počátkem čtyřicátých let regionální hnutí mizí. Nepřála mu ani poválečná léta, usilující spíše o obnovení a reorganizaci otřesené ústřední správy a de facto směřující k další centralizaci. Vrcholem centralizace byla tzv. socialistická ústava z roku 1960. Regionalismus se stal pojmem zapomenutým a nic nepomohla skutečnost, že v Evropě bylo možno od konce šedesátých let sledovat renesanci pocitu regionální příslušnosti, ani že Evropské hospodářské společenství vytvořilo speciální regionální politiku. Idea regionální identity se začala rozvíjet jako důležitá součást identity evropské. Nové možnosti pro rozvoj československé regionalistiky přinesl až listopad 1989.

MILENA LENDEROVÁ působila v 80. letech jako vedoucí odborná archivářka Okresního archivu v Hradci Králové. Od roku 1990 je odbornou asistentkou katedry regionálních věd fakulty ekonomicko-správní VŠChT v Pardubicích.

TOMÁŠ JIRÁNEK působí jako asistent na katedře regionálních věd fakulty ekonomicko-správní VŠChT, kde se zabývá specifickými problémy českých dějin, otázkami vztahu k Němcům, českým antisemitismem a ekonomickými aspekty českého regionalismu.

Summary

The Czech regional movement came into being in the 1920s as a response to the relationship between the central authorities and the self-governing institutions of the republic, which was not functioning well.

The movement's first phase was an effort to determine the content of the category "region." The term was defined geographically (V. Dědina), sociologically (E. Chalupný) and economically (F. Radouš). Researchers also sought to find a definition for the word "regionalism" (V. Dědina, J. L. Fischer, E. Chalupný, J. V. Šimák and others). They comprehended regionalism as a movement striving for the economic, social and cultural improvement of particular Czech districts. As its final aim, regionalism would economically reconstruct the state through its decentralization. The significant contribution of the Czech regional movement - looking at regionalism not as an ideology but as a method - was the result of the influence of Masarykian realism, and placed emphasis on the activities of the district's inhabitants.

The regional movement was particularly successful in the southern part of Bohemia, because there it was possible to link it to a tradition going back to the beginning of the twentieth century. This tradition provided the impulse for the founding of modern regional societies, the first of which was the Národohospodářský sbor jihočeský (The Southern Bohemian National-Economic Committee), founded in 1925. The most significant det in the

³⁰) OA HK, Fr. Radouš, Soukromá pozůstalost, neinv.

development of regionalism, however, was the public inquiry organized by J. L. Fischer and J. Štěpánek in the town of Kdyně during the summer and autumn of 1926. The foundation of a Czechoslovak regional society took place in Prague in 1929, with the aim of coordinating the already numerous economic regional staffs and encouraging other regional research.

At the end of the twentieth century Czech regionalism has gained an understanding of its four main tasks:

- 1 - social and sociological tasks,
- 2 - administrative tasks,
- 3 - cultural tasks, and
- 4 - economic tasks.

However, only a short time was allowed for succeeding these tasks, and success was attained only in economic regionalism: several regional economic committees and institutions came into being in the regional center of Prague, which sponsored State-wide conferences for the economic district committees, at which the urgent economic tasks of particular districts were discussed.

The regional movement faded already in the first years of the German occupation, and became inoperative at the beginning of the 1940s. It found itself in a difficult situation after the second world war as well, because of efforts to restore and reorganize the central administration, which were aimed at greater centralization. The idea of regional identity is surfaced again in Bohemia after November 1989, however.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovází Vladimír Jiránek.

2

Po čísle 1 letošního roku, jež bylo věnováno otázce rozdělení Československa, vyjde v listopadu druhé číslo, věnované sociální politice, kde kromě jiného najdete:

Julia Szalai: Recent Trends in Social Policy and the Case of the Poor

Radoslaw Markowski: Perception of Changes in Social Policy in Central East Europe

Jiří Večerník: Escaping from Paternalism: Social Policy Reform in the Czech Republic

Erika Kvapilová: Social Strategy for the Slovak Republic

Ivo Možný: "New Poverty" as a Challenge for Social Work

Pavel Machonin: The "Second Society" and the Transformation of the Czech Republic

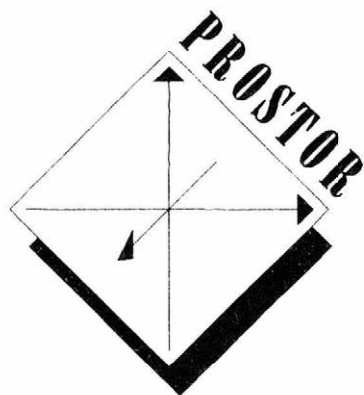
Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Cena předplatného pro instituce 24 USD (36 DM), pro jednotlivce 12 USD (18 DM) a pro studenty 8 USD (12 DM).

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce Sociologického časopisu, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Tel. (02) 2422 08 42.

PROSTOR

společenskokulturní
čtvrtletník
konzervativního ladění

číslo 25

téma: Potřebuje dnešní člověk duchovní péči?

V čísle je mimo jiné pro vás připraveno:

- interview s páterem Tomášem Halíkem
- Z. Kratochvíl o pojetí duchovní péče
- A. Watts a jeho kritika křesťanství
- C. G. Jung: O vztahu psychoterapie k duchovní péči
- H. Heine: Konfese
- M. Buber: Zpráva o dvou rozhovorech
- Montaigne o náboženství
- J. Vackář o Jacquovi Maritainovi
- reportáž L. Martínka z dnešního Petrohradu
- verše J. Šalamouna
- povídka D. Pithartové

číslo 25 vychází 15. září 1993

připravované **číslo 26** bude věnováno tématu **Ekologie**

Vydává Prostor, nakladatelství Aleše Lederera, U Prašné brány 3,
116 29 Praha 1, tel.: 02/ 232 82 05, 232 82 15; fax: 02/ 232 84 15

Objednávky zasílejte na adresu: Prostor – odbyt, Solní 129,
383 01 Prachovice, tel./fax: 0338/ 22 380

**Amartya Sen: Inequality Reexamined
(Znovu o otázce nerovnosti)**

Cambridge, MA. and Oxford: Harvard University Press and Oxford University Press 1992. xiv + 207 p.

Jedná se o značně ambiciózní knihu představující nový přístup ke starému problému: problém nerovnosti je analyzován z hlediska schopností. V knize *On Economic Inequality* (K ekonomické nerovnosti) z roku 1973 Sen vypracoval inovativní pojednání o problému nerovnosti, ale setrval v něm stále v bezpečném rámci konvencí ekonomické analýzy. V knize *Poverty and Famines* (Chudoba a hlad) z roku 1981 předvedl vysoce originální analýzu krajní deprivace - hladu - nezátíženou konvencemi žádné subdisciplíny sociální vědy. Zde demonstroval, že hlad není vždy vysvětlitelný nedostatkem potravin nebo jejich distribuce, ale často trhlinami v lidských právech na potravu, za použití "oprávnění" jako ústředního pojmu. Od té doby vyvinul další pojmový aparát v záplavě statí zabývajících se "hlediskem schopností". Recenzovaná kniha, kde je tento přístup zkoumán, je uspořádána velmi odlišně od oné z roku 1973, která má charakter spíše sociologického než ekonomického díla.

Za základní je v analýze a určení míry kvality označena otázka "rovnosti čeho?" Dnes jsme všichni rovnostáři: "...potenciálně všechny přístupy k etice sociálního uspořádání, které prošly zkouškou času (...) požadují rovnost něčeho..." (s. ix). Dokonce libertariáni, jako např. Nozick, se k tomu hlásí, když žádají "rovnost v rozsáhlých svobodách zaručených pro každého..." (s. 3). Otázka "proč rovnost?" je druhotná a relativně málo zajímavá.

Jádrem autorova pojetí rovnosti je svoboda. Funkcí přístupu z hlediska schopností je pak umožnit relativně přesnou operacionalizaci pojmu rovnost svobody. Tento přístup je vymezen okolo pojmů fungování a schopností. Fungování zahrnuje "bytí" a "konání", která určují jak žijeme, tj. spotřebu, sebeúctu nebo účast na životě komunity. Schopnosti

jedince jsou nejružnějšími kombinacemi fungování, kterých může dosáhnout. Svoboda je pak definována schopností jedince dosáhnout hodnotného fungování.

Síla a originalita tohoto přístupu se projevuje v pojednání konceptů svobody, příležitosti, spravedlnosti a nerovnosti životní úrovně. Svoboda je analyzována přímo jako rozsah svobody samé, spíše než nepřímo jakožto prostředků vedoucích ke svobodě. Příležitost se stává "skutečnou" pozitivní příležitostí, oproti pojmu definovanému negativně jakožto absence určitých specifických omezení volby. Spravedlnost a nerovnost nejsou definovány pomocí prostředků (včetně Rawlovských "primárních statků"), ani získanými statky, ale udáním způsobu, jakým se zdroje pojí s dosahováním prostřednictvím schopností definovaných jako svobody dosáhnout. Předpokládaný konflikt mezi rovností a svobodou je často "veskrze chybný" (s. 22). Analýza nerovnosti je možná bez násilného přístupu k lidské rozmanitosti a bez jakéhokoli předpokladu, že lidé jsou stejní ve svých preferencích a nadáních. Diskurs o svobodě, rovnosti a blahu zaslouženě začíná a dlouho po zásluze zůstane diskursem se Senem.

Avšak jak síla, tak originalita mají svá omezení. Hledisko schopností je uplatňováno na širokou oblast otázek ležících mimo okruh životní úrovně jako je například Atkinsonova nerovnost, chudoba/hojnost, třídní rozdíly a rozdíly mezi pohlavími, sféry nerovnosti podle Walzera, problém přílišné možnosti volby a equality/efficiency trade-offs. Ke všem těmto otázkám má Sen mnoho co říci, a to elegantně, inspirativně i provokativně, avšak tyto analýzy přinášejí spíše více konceptuálních jemností než skutečné inovace. Nadto je možné se ptát, jak originální je Sen vůči sobě samotnému. V knize *Poverty and Famines* analyzoval pocity blahobytu/deprivace jakožto zdrojů spjatých se statky. Podle toho jak Senův text chápou, jedná se stále o jádro přístupu založeného na schopnostech. Jestliže analýza oprávnění znamenala průlom, pak schopnost je vysoce užitečným poj-

mem, nicméně další takový zlom neznamená. Když se Sen pohyboval v rámci sociologie, pravděpodobně své úsilí přehnal a podlehl sociologickému nešvaru přílišné konceptualizace.

V přístupu z hlediska schopností je stále mnoho nejasného, zejména když dojde na měření. Sen chce, aby jeho přístup nebyl chápán ani jako přístup založený na "rozsahu výběru", ani na "rovnosti příležitostí", v prvním případě proto, že informace o skutečném dosažení musí osvětlit, o jaké schopnosti vlastně jde, a v druhém případě protože tento pojem získal v literatuře svůj specifický a

omezený význam. To není přesvědčivé. Odstraňování nejasností bude vyžadovat spíše konceptuální zjednodušení nežli další propracovávání a rozvíjení. Věřím, že se tak ukáže, že Senův přístup je přístupem z hlediska volby/příležitosti, i když v podmínkách opravdu "reálné" volby/příležitosti. Jinak vždy odvážný profesor Sen je zde příliš bázlivý. Rovnost příležitostí je dobrým pojmem, proč ho tedy nevyužít a nepřiznat mu odpovídající význam nyní, kdy pro to máme konceptuální aparát - raději než přenechat tento úkol padouchům?

Stein Ringen, University of Oxford

Alan Scott: Ideology and the New Social Movements

London, Unwin Hyman Ltd. 1990, 174 p.

Nová sociální hnutí. Téma provokující již více než dvacet let rebelskou výzvou studentských bouří roku 1968, hnutí zelených, ale také polské Solidarity nebo našeho Občanského fóra. Pro jedny zvěstovatelé nových časů, pro jiné zavádějící výrazy společenských zájmů, nebo dokonce projevy anomie. To je problematika, na kterou se soustřeďuje Alan Scott ve své knize *Ideology and the New Social Movements*.

Úvahy o NSH (nová sociální hnutí) vykristalizovaly postupem času do dvou principiálně protichůdných perspektiv. Na jedné straně to jsou makroteoreticky orientované přístupy, vycházející z reflexe strukturálních společenských změn a na straně druhé mikroteorie, založené na předpokladu účelově racionálního jednání více či méně atomárně pojímaných aktérů. Přestože oba přístupy vysvětlují značnou část projevů existence NSH, nezachycují všechny podstatné aspekty tohoto fenoménu.

Nejvýznamnější obecné teorie sociálních hnutí posledních desetiletí, jimiž jsou pro A. Scotta neomarxismus a funkcionalismus, odpovídají pouze na dnes již téměř klasickou a Melucciho otázku proč (NSH vznikají)? Jejich argumentace je vystavěna na předpokladu významných pohybů v současné společenské struktuře, v jejichž důsledku pak dochází k formování nových společenských

sil. Obě analyzovaná paradigmat sociologického myšlení vycházejí z kritické analýzy A. Scotta s podobnou výtkou; obě svým způsobem NHS degradují. Funkcionalismus (konkrétně Smelserův value added model) vidí v NHS pouhou anomii, zatímco neomarxismus (reprezentovaný Castellssem a jeho *Theory of Collective Consumption Trade Unionism*) zavádějící formu odrazu společenských protikladů, neschopnou mobilizovat k pokračování v emancipačním projektu. Navíc v obou případech NSH vystupují jako pouhý reaktivní fenomén, zbavený své dynamiky, zvláště přehlížením úlohy procesů mobilizace hnutí.

Sociologická teorie reaguje na existenci NSH také na jiné, sekundární úrovni. Tato poněkud násilně zkonstruovaná sekundární úroveň, jak ji A. Scott nazývá, má zahrnout teorie, které rovněž spojují existenci NSH s kvalitativními změnami ve struktuře západních společností, ale na rozdíl od marxismu a funkcionalismu "...zdůrazňují unikátní a nevšední charakter nových sociálních hnutí...", říká autor na str. 7. Po mém soudu je však identifikace této úrovně spíše výsledkem snahy přiblížit se v textu vhodným manévrem k problému novosti NSH, než se vážně otázkou úrovně obecnosti teorie NSH zabývat. Naznačenému záměru pak prezentované úvahy Habermase a Touraine skvěle vyhovují.

Habermas a zvláště pak Touraine akcentují nesrovnatelně více roli aktéra ve společenských změnách dlouhodobého cha-

rakteru, než je tomu v případě reprezentantů obecné teorie sociálních hnutí. Zužují tak do jisté míry mezeru mezi Melucciho otázkou proč (NSH vznikají) a jak (je rozvíjí jejich aktivita). Jak ovšem A. Scott podotýká, onu mezeru pouze zužují a to bez možnosti překlenout ji. Omezenost Tourainova a Habermasova přístupu spatřuje především v neschopnosti zachytit dynamiku procesů, odehrávajících se v hnutích samotných.

Nedostatek Tourainova a Habermasova přístupu je naopak silnou stránkou mikroteorií typu mobilizace zdrojů. Takto orientované teorie spočívají svými kořeny - jak to autor demonstruje - v teorii sociální směny, konkrétně v Olsonově koncepci racionálního jednání. Problematickostí tohoto východiska se projevuje v neschopnosti uspokojivě vysvětlit existenci solidarity, která je v jedné z členů hnutí jasně patrná. Oceňuje proto Obershallův pokus o rozšíření rozsahu Olsonova konceptu incentív a jeho realističtější vidění cílů hnutí (NSH jako nástroj realizace cílů jejich vůdců). Ani Obershallova inovace však nedokáže odlišit jednání vy kalkulované od čirého altruismu a není proto s to adekvátně vysvětlit solidaritu uvnitř hnutí. První krok k vyřešení z těchto potíží spatřuje A. Scott ve spojení účelové a cílové racionality do komplexu (nazývá ho rozšířenou racionálností), umožňujícího pochopit racionální podstatu solidarity. Neracionální rovina jednání NSH nemá v úvahách A. Scotta, jak se zdá, žádné místo.

Dalším prvkem zajišťujícím racionální charakter jednání členů hnutí spojených vzájemnou solidaritou je jejich resocializace v neformálních přátelských strukturách, představujících významnou rovinu života každého hnutí. Zprvu pociťované ztráty, plynoucí z účasti na aktivitách hnutí, jsou posléze individuálně přeformulovány na zisky, a to pod vlivem společného života v takové struktuře. Tím však ještě není - po mém soudu - dostatečně zodpovězena otázka, jaká síla vtahuje potenciální členy hnutí do jeho aktivit v "předresocializační" fázi. Pouhé přátelské vazby jen stěží vysvětlí jejich účast na mnohdy riskantních akcích hnutí.

Poukázáním na roli resocializace v mobilizaci NSH A. Scott spojuje teorii mobiliza-

ce zdrojů (TMZ) s Melucciho konceptem "social movement area". Toto hnutí mu, podle jeho přesvědčení, umožňuje nejen prorazit omezující krunýř účelové racionality TMZ a najít tak racionální podstatu solidarity, ale navíc zohledněním role kulturních momentů připravit půdu pro doplnění prostoru, zejícího mezi přístupem obecných teorií sociálních hnutí a TMZ. Potřebný doplněk obou přístupů nalézá v kombinaci teorie uzavřenosti s mechanismy zprostředkování zájmů. Aplikace teorie uzavřenosti umožňuje - krátce řečeno - připsat vznik NSH uzavřenosti "institucionalizované" politiky nově se vynořujícím sociálním aktérům a novým tématům. Uzavřeného charakteru nabývá politická scéna díky procesu korporatizace vztahů mezi subjekty, uplatňujícími se již v prostoru politického rozhodování. Zájmy nově vznikajících společenských sil tak mohou být zprostředkovány pouze formami jednání, působícími mimo rámec korporativního uspořádání, tj. např. aktivitami NSH. Určitá témata, původně spíše jen kulturního charakteru, se posunují do centra kritiky ze strany vylučovaných společenských sil a stávají se nástrojem k proniknutí do prostoru politického rozhodování. NSH tak stojí mezi občanskou společností a politickou sférou, čímž je - podle autora - překlenuta trhlinka mezi kulturalistickou interpretací makroteorií sociálních hnutí a jejich politickým výkladovým rámcem, čerpajícím ze zdrojů TMZ. Kulturní a politická orientace hnutí tak nevyjadřují existenci dvou typů sociálních hnutí, nýbrž jen dvě různé funkce, jež dané téma v aktivitách hnutí sehrává. Takovéto vysvětlení jistě objasní většinu projevů existence NSH. Přesto však není zbaveno určité jednostrannosti. Jestliže totiž kulturologický výklad zužuje NSH na jejich fundamentalistické složky, pak právě tyto složky NSH jsou obtížně vměstnatelné do evidentně politicky orientovaného výkladového schématu, které nabízí autor. Jeho vysvětlení selhává např. v případě Fundis (fundamentalistická složka hnutí zelených v Německu). Ti odmítli jakoukoli možnost inkorporace do sféry institucionalizované politiky, a to přes nabídku koalice učiněnou hnutím ze strany SPD, která by vstup těchto sil na politickou scénu umožnila.

Vysvětlení jednání takových proudů stojí mimo akční radius nabízeného výkladu. Zdá se, že také A. Scott se zcela nevyvaroval chybě, kterou sám vyčítá funkcionalismu i neomarxismu, a to vidět NSH jako homogenního aktéra (všechny složky hnutí usilují o průnik do politického prostoru). Realita NSH je, zdá se, přece jen složitější.

Ideology and the New Social Movements není dílem typu intelektuálního výpadu A. Touraina v *The Voice and the Eye*, nebo nekonformní výzvy Melucciho v *Nomads of the Present*. Jeho síla spočívá v něčem jiném. Nalezneme ji především v systematizaci politické interpretace NSH, vycházející z tradice Eisengera, McAdama a Tillyho. Obzvláště pokus o překlenutí mezery mezi makroteoriemi NSH a TMZ prostřednictvím mechanismů zprostředkovávání zájmů a teorie uzavřenosti je obohacením této tradice. Svým výkladem v žádném případě neuzavírá možnost tematizovat převažující kulturní orientace některých proudů NSH. Jen tento prostor nevyužívá a nadměrně zdůrazňuje právě politické souvislosti existence NSH.

Jeho "revizionistický" přístup, jak jej sám nazývá, účinně nahlodává mýty úzce spojené s fenoménem NSH, a to přes již zmíněnou

tendenci k jejich jednostranné politické interpretaci. To se týká především předpokladu novosti NSH. Podle autora jde spíš než o nový typ sociálních hnutí jen o jiného aktéra (novou střední třídu) a jiná témata, kterým je v současnosti uzavřen prostor politického rozhodování tak, jak byl v minulosti uzavřen jiným aktérům a jiným tématům.

Také představu o možnosti zformování hnutí, které by spojovalo poměrně široké spektrum NSH v nového sociálního aktéra, považuje více za výsledek přání než realistického posouzení současného sociálního a politického vývoje v západní Evropě.

Zpracování výše uvedených aspektů problematiky NSH představuje nezanedbatelný příspěvek k jejímu hlubšímu poznání. Dokud však nebudou se stejnou přesvědčivostí, s jakou vysvětlil autor recenzované knihy vznik a smysl aktivit "realistických" proudů NSH osvětleny tyto momenty také v případě proudů "fundamentalistických", nebude možno hovořit o uceleném obrazu tohoto společenského jevu. Krok, který k němu A. Scott učinil, však není nevýznamný.

František Znebežánek

Evelyn Sullerot: Quels peres? Quels fils?

Paris, Fayard 1992, 381 p.

Francouzská socioložka Evelyn Sullerotová není českému čtenáři odborné literatury zcela neznáma. V roce 1992 se s ní mohl setkat v referátech o kulatém stole věnovaném dějinám evropské rodiny na pražském mezinárodním kmenologickém kongresu. Její příspěvek o rodině v Evropě po druhé světové válce vzbudil pozornost a dříve, než jej kongresový sborník uveřejní ve francouzštině, byl vydán již jeho český překlad ve sborníku *Historická demografie* č. 16. (HD 16, Praha, Sociologický ústav ČSAV 1992) Ve francouzské sociologické literatuře je ovšem Evelyn Sullerotová známa nejen jako autorka desítek knih o ženě a rodině v Evropě po druhé světové válce, nýbrž i jako členka mnoha poradních komisí francouzské vlády v oblasti

populace a rodiny ve Francii. Sullerotová patřila v uplynulých třiceti letech k renomovaným sociologům, kteří byli při tom, když se ve Francii pořádaly ankety o postavení ženy v rodině po druhé světové válce, o zaměstnání vdané ženy a matky mimo rodinu, o ženské antikoncepci a mnoho dalších podobných. Nyní, téměř na konci své vědecké kariéry, vydává Sullerotová knihu, jejímž ústředním tématem není vztah ženy a rodiny, nýbrž vztah rodiny a muže.

Knih s volně přeloženým titulem "Jaký otec, takový syn" vyšla v květnu 1992 a na náročném pařížském knihkupeckém trhu zaznamenala pozoruhodný úspěch. V úvodu se autorka hlásí k svému dlouholetému zaujetí pro rovnoprávné postavení ženy v rodině, pro její právo na vlastní povolání, pro svobodu rozhodování o počtu dítěte, které porodí. Domnívá se však, že nyní vystalo nové nebezpečí pro integritu rodiny, a to

v mizející roli otce. Podle jejího názoru, ženy mnohaletým prosazováním rovnoprávnosti s muži ve veřejném životě a v zaměstnání dosáhly v současné době něčeho, o čem vlastně neusilovaly, totiž moci v rodině, z níž zmizel nadobro patriarchát. Jsou-li ženy v západní společnosti hlavními aktéry plánovaného rodičovství, považují za přirozené rozhodovat i o osudu dětí. Otcové oddělením místa zaměstnání od místa života rodiny opustili tradiční roli předavatelů vědomostí a zkušeností dalším generacím a matky ji hůře či lépe převzaly, aniž je ovšem kdo mohl zbavit jejich role mateřské.

První tři kapitoly knihy věnuje autorka zaznamenávání svých dojmů ze studia historie rodičovských vztahů. Otcovské vazby k potomkům sleduje od primátů po člověka, od řecké mytologie a Bible po ambivalentní postoj Velké francouzské revoluce k moci otcovské. Upozorňuje na staletí panující názor právě tak mezi učenici, jako mezi prostými venkovany, kteří nikdy nečetli Aristotela, ale stejně jako on věřili, že veškerým zdrojem života je mužské sperma a ženské tělo že je jen dočasnou kolébkou, v níž dítě dorůstá do své novorozenecké podoby. Přesto, že na konci 17. století byly v ženském těle objeveny ovaria a ovocyty, názor na podíl matky na vzniku embrya se ještě dlouho nezměnil, protože téměř současně v 70. letech 17. století byla zpozorována pod mikroskopem vitalita a množství spermatozoidů v spermatu. I přes velký pokrok lékařské a biologické vědy až do zcela nedávné doby nebylo možno s jistotou určit či vyloučit otcovství. Teprve Jeffrey-sův test může určit otce dítěte se stoprocentní jistotou, avšak na současný vztah otců k vlastním dětem působí spíše okolnosti společenské než vědecké důkazy.

Sullerotová se domnívá, že ve Francii došlo v letech 1965-1985 k jakémusi potlačení otců. Této okolnosti věnuje další tři kapitoly své knihy. Evropské demografické charakteristiky ukazují, že v 2. polovině 60. let přichází ze skandinávských zemí krize manželství. Roste počet porodů nemanželských dětí, klesá počet sňatků a stoupá počet rozvodů. Předpokládalo se, že odklon od manželství úředně sezeného ve prospěch nesezeného volného svazku vytvoří nový,

možná trvalejší typ rodiny. Nesezdaná soužití však neprokazují očekávanou stabilitu. Rozpadají se snad častěji než legální manželství. Po rozpadu takového svazku otec ztrácí děti v něm narozené. Avšak situace otců není příznivější ani při rozvodech legálních manželství. O rozvod ve většině případů žádají ženy, do jejichž péče jsou děti převážně svěřovány. Sullerotová tvrdí, že dnes žijí ve Francii 2 milióny dětí odloučené od svých otců a 600 000 z nich se s otcem vůbec nestýká. V polovině 70. let si stav rodinných vztahů ve Francii vynutil změnu zákona o rozvodu, když předtím již došlo ke změnám v rodinném právu, týkajícím se pravomoci otce a rovnoprávnosti manželů. Sullerotová se při této příležitosti zamýšlí nad tím, kde je třeba hledat zdroj změn v legislativě. V případě Francie se zdá být jasná souvislost se stavem společnosti na konci 60. let.

Jen několik měsíců před studentskými bouřemi v květnu 1968 byly uveřejněny výsledky ankety u francouzské mládeže 15 až 18 letě, kde mezi jiným měli mladí označit své vztahy k rodičům stupnicí známek. Ani jeden chlapec, ani jedno děvče nedali svému vztahu k otci maximální ohodnocení, zatímco vztah k matce byl hodnocen většinou dost příznivě. Sullerotová se domnívá, že vlastně francouzští sociologové vůbec neměli být překvapeni, když se v květnu 1968 objevily na zdech nápisy "Pryč s autoritářstvím! Pryč s otci!" Sama si patrně již tehdy situaci uvědomovala, jak uvádí ve vzpomínce na vlastní slova k manželovi, když spolu v květnových dnech 1968 přihlíželi z oken svého bytu na bulváru sv. Michala demonstraci mládeže, v níž pochodovaly i jejich dvě nejstarší děti. Řekla prý mu tehdy: "Vidíš, to je první generace vychovaná bez vás otců. Vychovaná jen ženami: matkami doma, kde nikdy nejste a učitelkami a profesorkami na školách a gymnáziích, protože muži opustili výchovatelská povolání..."

Ve třech posledních kapitolách knihy se Sullerotová věnuje shromažďování důkazů o tom, co znamená v současné době absence otce v rodině pro dítě, pro matku i pro něho samého. Za hlavní důvod ztráty kontaktu mezi otcem a dítětem považuje rozvod a svěření dítěte do péče matky. Domnívá se, že

žijící pokrevní otec není u dítěte nikým zastupitelný. Považuje roli biologického otcovství v životě muže za velmi důležitou a je přesvědčena, že ve většině případů muž velmi silně touží po své reprodukci v potomstvu. Dokládá to i výsledkem nedávné francouzské ankety v závěru své knihy. Tématem ankety byl pohled dnešních synů na jejich otcovství v 21. století. Tito synové naprosto nevidí v svých otcích vzor pro své budoucí chování v rodině, jak tomu bývalo v tradičních společnostech, nýbrž chtějí svým dětem být jinými otci, než byli ti jejich. Avšak se svým otcovským posláním v každém případě počítají.

Záměr Evelyny Sullerotové vysvětlit aktuální problémy mužské existence v západoevropské společnosti změnami tradičních rolí muže a ženy v rodině není v současné literatuře o těchto otázkách ojedinělý. Například za několik málo měsíců po její knize o otcích vyšla v Paříži kniha Elisabeth Badinterové o mužské identitě nazvaná písmeny XY, která označují seskupení chromozomů pro vytvoření jedince mužského pohlaví. (Elisabeth Badinter, *XY de l'identité masculine*, Paris, Odile Jacob 1992, 315 s.) Autorka této knihy, zkušená popularizátorka výsledků různých věd o člověku a společnosti, neváha-

la s odkazem na názory americké sociologické a psychoanalytické literatury prohlásit, že patriarchální systém v západní společnosti zrodil muže, který nedokáže uvést v soulad X a Y, své dědictví otcovské a mateřské. Kritika feministek namířená proti patriarchátu zpochybnila prý postavení muže v současné společnosti. Badinterová se velmi úzce stýká s tématem "otcovství" Evelyny Sullerotové v pojednání o vlivu industriální společnosti na propad ve vztahu otce a syna. Podobně jako Sullerotová hlásá, že západní svět potřebuje jakousi revoluci otcovství. Ovšem zatím co kniha Evelyny Sullerotové striktně vychází z výsledků sociologických výzkumů, na nichž se její autorka často podílela vlastní vědeckou prací, kniha Elisabeth Badinterové jako by si vybírala nejsenzačnější výsledky prací různých škol sociologických, etnologických, antropologických apod. Na pařížském trhu měla sice po několik měsíců ještě větší úspěch než kniha Sullerotové, avšak dnes již je mimo hlavní čtenářskou pozornost, zatímco kniha "Jaký otec, takový syn" zůstává trvalým svědectvím seriózního přístupu sociologa k problému rodičovských rolí v současné západní rodině.

Pavla Horská

Le nouveau comportement démographique. Le 4eme colloque démographique

Acta demographica X, vydala přírodovědecká fakulta UK a Československá demografická společnost při ČSAV, Praha 1990 (vyšlo 1992).

Poté, co v roce 1987 formuloval holandský demograf Dirk van de Kaa téze druhého demografického přechodu, lze se s jejich ohlaselem setkat v řadě studií týkajících se soudobého stavu populace v Evropě. V tomto směru nejsou výjimkou ani práce věnované některým rysům populačního vývoje Francie a Československa, které byly předneseny na semináři "Nové demografické chování" a které pod stejnojmenným názvem vydala Karlova univerzita ve spolupráci s Československou demografickou společno-

stí při ČSAV, bohužel až po třech letech, neboť seminář se konal v Praze 23. a 24. listopadu 1989. Přesto neztratily příspěvky na aktuálnosti. Dotýkají se totiž těch oblastí demografického chování, jež současná evropská společnost zpravidla vědomě ovlivňuje a jež jsou zároveň námětem nejširších diskusí - uzavírání a rozpadu manželství a prokreace a jejího ovlivňování. Diskusí, které v uplynulých letech sice rozvířily hladinu i u nás, ale ne ve vědeckých kruzích, i když česká demografie na řadu dvousečných aspektů poválečného populačního vývoje již po léta upozorňuje a demografická statistika pro jejich hodnocení data poskytuje. O to zajímavější je porovnání se situací ve Francii, která může do určité míry reprezentovat vyspělé evropské země (ale jen do určité míry, protože populační vývoj Francie se od zbytku Evropy i světa mírně odlišuje již více než dvě stě let).

Seminář byl koncipován tak, že ke stejnému tématu vystoupil jeden přednášející z Francie a jeden z Československa - sborník však obsahuje sedm článků, neboť příspěvek věnovaný rozboru podmínek života mladých manželství v Československu na počátku 80. let svůj francouzský protějšek nemá.

V demografii je úvod zpravidla vyhrazen analýze sňatečnosti. Nejinak je tomu i tentokrát, sborník je uvozen dvojicí příspěvků právě k tomuto tématu. Francouzskou stranu reprezentuje studie Elisabeth Brown-Demonetové "Třicet pět let formování manželství ve Francii. Vývoj legální sňatečnosti a nových manželství", českou referát Pavla Vereše "Vývoj sňatečnosti svobodných v letech 1961-1988". Oba příspěvky informují o hlavních tendencích poválečného vývoje, avšak s akcentem na ty rysy, které jsou pro tu kterou zemi charakteristické. Ve Francii po vzestupu sňatečnosti po skončení druhé světové války trval sňatkový boom spojený s poklesem průměrného sňatkového věku až do roku 1962, po té se projeví první náznaky zvratu a od počátku 70. let se intenzita sňatečnosti snižuje rychle, pravidelně a identicky pro obě pohlaví, pokles je provázen vzestupem věku při prvním sňatku a vzestupem počtu nesezdaných soužití. V 80. letech již dosahuje úhrnná míra sňatečnosti svobodných pouze úrovně 0,52, což svědčí o tom, že za této situace by téměř polovina populace zůstala trvale svobodná. Změna sňatkového chování obyvatelstva se nejvýrazněji projevila nárůstem nesezdaných soužití, která lze rozdělit na dva druhy - na ta, která časově pouze manželství předcházejí, a na ta, která je suplují. Dostupná data o nesezdaných soužitích, i když jsou s největší pravděpodobností neúplná, však naznačují, že tento druh soužití pokles sňatečnosti plně nekompensuje, že v populaci vzrůstá podíl osob žijících osamocně v mladším a středním věku. Autorka využívá šetření, na základě něhož mohla doložit, že nesezdaná soužití jsou častější ve městech než na venkově, u nezaměstnaných než u zaměstnaných a dobře situovaných osob, že stoupá s heterogenitou páru a že se v těchto neformálních svazcích rodí podstatně méně dětí než v legálních manželstvích.

Naproti tomu vývoj sňatečnosti v Československu před rokem 1989 skýtal zcela jiný obraz. Sňatečnost svobodných zůstala v českých zemích i na Slovensku relativně vysoká až do konce 80. let, třebaže i zde byla v poslední dekádě patrná tendence k poklesu. Vzhledem k nízkému sňatkovému věku je však pokles lépe patrnější při longitudinálním přístupu: z generace narozených v roce 1945 bylo do třiceti let věku ženatých 86 % mužů, z generace narozených v roce 1958 již jen 80 %. Během celého sledovaného období se podstatněji neměnil nízký věk při sňatku mužů i žen, z dat je zřejmý růst heterogenity sňatečnosti, neboť rozvedení stále častěji uzavírají sňatky se svobodnými. Úroveň sňatečnosti byla na Slovensku zpravidla vyšší než v České republice a věk při prvním sňatku se na Slovensku oproti českým zemím mírně zvyšoval. Kromě analýzy měř sňatečnosti věnoval autor značnou pozornost sociálním podmínkám, které úroveň sňatečnosti ovlivňovaly - upozornil zejména na vliv bytové výstavby a na pronatalitní opatření z počátku 70. let, s nimiž byly spojeny jednorázové výkyvy ve vývoji. Závěrem předpokládá u nastupujících generací odklon od uzavírání legálních svazků a s tím spojený podstatně hlubší pokles sňatečnosti, než jaký byl zaznamenán před rokem 1989.

Druhá dvojice příspěvků byla tematicky zaměřena na analýzu prokreativního chování, pokud tak lze nazvat takové jevy, jako je potratovost a realizovaná plodnost. Tentokrát je však koncepce odlišná, studie obsahují jak analýzu vývoje v obou zemích zvlášť, tak jejich komparaci. Rozsáhlý je především příspěvek Maryse Jaspardové "Ovládání prokreace: antikoncepce a potraty ve Francii a v Československu". Autorka v něm podává výstižnou charakteristiku prokreativního chování v zemích, jež svou odlišností představují dva protikladné typy: Francie, země s několikaletou tradicí široce uplatňované kontracepce jako hlavního prostředku pro omezení realizované plodnosti, kde přestože je od roku 1975 uměle vyvolaný potrat povolen, úroveň potratovosti po celá 80. léta klesala a na jejich konci nedosahovala 12 umělých přerušení těhotenství na 1000 žen v plodném

věku, a Československo, kde se od legalizace umělé vyvolaného potratu v roce 1958 jejich počet trvale zvyšuje a po liberalizaci potratového zákona v roce 1988 již přesahuje počet potratů 40 případů na tisíc žen v plodném věku. Jaspardová dokládá, že úroveň antikoncepce a potratovost jsou spojitě nádoby: zatím co ve Francii, kde prosazování liberalizace zákonodárství týkajícího se jak uvolnění propagace antikoncepce na přelomu 60. a 70. let tak vlastního potratu v polovině 80. let byly provázány širokou diskusí v masmédiích, jež ve svých důsledcích vedla i k seznámení veřejnosti s celou problematikou a hlavně k široce pojaté osvětě, pokud jde o sexuální chování a ochranu před nechtěným těhotenstvím, v Československu, kde k této diskusi nedošlo, zákonodárství bylo sice liberalizováno, ale obyvatelstvu nebyly další informace ani antikoncepce poskytnuty, nahrazuje umělé přerušení těhotenství nedostatečnou (lépe řečeno chybějící) antikoncepcí. Kromě toho bylo ve Francii jedním z hlavních výsledků celé diskuse převedení potratů a kontracepce plně pod dohled lékařských institucí. Autorka nezapomíná ani na politické aspekty: upozorňuje na fakt, že ve Francii prosadila právní liberalizaci potratů pravicová vláda, i když se její realizace uskutečnila až za socialistů. (Můžeme jen konstatovat, že se po roce 1989 o potratech v Československu sice hodně hovořilo, že byla přijata i určitá restriktivní opatření k jejich omezení, ale osvěta na poli sexuálního chování a antikoncepce včetně její dostupnosti chybí i nadále.) Závěrem se autorka zmiňuje i o jedné velmi důležité věci - již nyní existují terapeutické postupy, které stírají rozdíl mezi potratem a kontracepcí (metody "regulace" menstruační apod.), - etické otázky tak dostávají náhle jiný rozměr. A co teprve, bude-li možná volba pohlaví narozeného dítěte?

Příspěvek Jitky Rychtaříkové "Nové prokreční chování, případ Francie a České republiky" podává analýzu realizované plodnosti v obou zemích v poválečném období. Úvodem upozorňuje na to, že Francie i Česká republika nejsou sice typickými představiteli evropských zemí, ale přesto se i u nich vyskytují ve větší či menší míře rysy, kterými van de Kaa charakterizoval druhý demogra-

fický přechod: kromě nízké sňatečnosti i dlouhodobý pokles úrovně plodnosti pod úroveň výměny generací. Autorka se zaměřila na důkladný rozbor plodnosti podle věku matky při porodu a podle pořadí narozeného dítěte, které názorně dokládají jak změny ve stanovisku populací Francie a České republiky k reprodukci v nedávné době, tak rozdíly mezi oběma zeměmi. Pro obě země je společný celkový pokles úrovně plodnosti a pokles četnosti dětí narozených ve třetím a vyšším pořadí. V obou zemích se prosazuje jednotný model dvoudětné rodiny. Odlišují se tím, že ve Francii se stávají matkami ženy v průměru o tři roky starší než u nás, že se tam v 80. letech ve větší míře rodily děti mimo legální manželství. V České republice byla kromě toho velmi nízná úroveň bezdětnosti a průběh plodnosti jednotlivých generací byl značně ovlivněn pronatalitními opatřeními z přelomu 60. a 70. let, která však konečnou plodnost ovlivnila jen mírně.

Bez vlivu na demografické chování nejsou po svém masovém rošíření ani rozvody. V anotovaném sborníku jsou jim věnovány také dva příspěvky. Českou stranu reprezentuje studie Květy Kalibové a Jitky Tutterové "Rozpad manželství v ČSFR a některé jeho důsledky". I tentokrát se jedná v první části o standardní demografickou analýzu, která informuje o vývoji rozvodovosti v Československu obecně a v České republice a na Slovensku zvlášť, neboť některé rozdíly i přes shodnou legislativu existenci Československa přetrvávaly. Druhá část je věnována důsledkům rozvodů a je založena na sociologických výzkumech zabývajících se stabilitou rodiny, které podnikl Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v roce 1987. Dokládá negativní vliv rozvodovosti na psychický i zdravotní stav obou partnerů, což za podmínek, kdy na 100 sňatků připadá 36 rozvodů, významně ovlivňuje celkové klima ve společnosti.

Francouzským protějškem ke studiu rozvodovosti je příspěvek Alfreda Dittgena "Současný vývoj rozvodovosti ve Francii. Některá srovnání s Československou republikou", který je koncipován mnohem obsáhleji a obsahuje pro českého čtenáře řadu zajímavých postřehů. Je tu mj. stručný pře-

hled vývoje francouzské legislativy počínaje rokem 1792, kdy byl ve Francii rozvod poprvé povolen, až do roku 1975, kdy vstoupila v platnost zatím poslední novela, podstatně zjednodušující především soudní projednávání rozvodových pří a umožňující např. i rozvod manželství po šestiletém přerušení společného života, pokud o to jedna strana požádá. Následná statistická analýza detailně informuje o rozvodovosti ve Francii v poválečném období z hlediska délky trvání manželství a věku manželů, jejich sociálního původu a místa bydliště, důvodů rozvodu a zabývá se i opětovnými sňatky rozvedených, vlivu rozvodů na plodnost, na sociální situaci rozvedených a pod. Autor konstatuje, že přes silnou tendenci k homogenizaci francouzské společnosti určité rozdíly v přístupu k rozvodům dosud přetrvávají: jejich četnost v zásadě závisí na existenci či neexistenci kulturního dědictví určité společenské skupiny a na stupni její "modernosti" (rozvádí se méně držitelů selských usedlostí než majitelů drobných průmyslových a obchodních podniků a živností, ale zemědělců i průmysloví dělníci se rozvádějí méně než příslušníci svobodných povolání, lidé s vyšší kvalifikací vůbec, lidé na venkově méně často než ve velkých městech). Vliv rozvodů na sociální úroveň rozvádějících je značný; i ve Francii je to v 85 % případů žena, které jsou po rozvodu svěřeny do péče nezletilé děti, ale jen 60 % těchto žen byly po rozvodu skutečně alimenty vypláceny, 10 % částečně a 30 % vůbec ne. Obecně je výrazný vzestup rozvodovosti provázen poklesem sňatků rozvedených, což vede k růstu počtu domácností jednotlivců a neúplných rodin. Tytéž trendy provázejí sociální vývoj i poválečného Československa, ale zatím v menším rozsahu.

Závěrečná studie Jiřího Večerníka "Životní podmínky mladých rodin. Příjmy, rozpočet a bydlení v Československu" vhodně doplňuje výše uvedné demografické příspěvky, neboť v podstatě objasňuje, za jakých podmínek vlastně v Československu fungoval model vysoké téměř obecné sňatečnosti, kdy věk při sňatku mužů i žen klesl v Českých zemích na nejnižší známou úroveň od roku 1828. Práce vychází z dat

Mikrocensu 1986, který byl zaměřen na rodiny, kde oba manželé byly mladší 30 let a od jejichž sňatku neuplynulo více než 5 let. Podrobně si všímá období startu mladých manželství a zejména jejich ekonomického zajištění, neboť v 80. letech mladí lidé uzavírající manželství stáli zpravidla teprve na počátku své ekonomické aktivity. Přitom náklady na založení nové domácnosti byly nemalé a nesnadné bylo i získání samostatného bytu jako předpokladu osamostatnění se nového páru. Mladé rodiny však byly zároveň poměrně náročné, pokud jde o vybavení své domácnosti. Jejich výdajový režim dokládá snahu o co nejrychlejší dosažení určitého standardu životní úrovně, v zájmu čehož byly mladé rodiny ochotny maximálně šetřit na jídle, ošacení i kulturním vyžití ve prospěch vytváření nezbytných podmínek pro zajištění dlouhodobých potřeb (koupě bytu a jeho vybavení průmyslovým zbožím dlouhodobé spotřeby). Celkové náklady na získání, vybavení a provoz domácnosti zpravidla daleko přesahovaly novomanželé dosud vydělané peníze a pouze čtvrtina mladých domácností začínala hospodařit bez darů rodičů, třetina však dostala do vínku nejméně 20 tisíc Kčs. Ve výši podpory se a odrážel status dosažený jejich rodiči, který často svědčil o nemalých příjmech z druhé ekonomiky, jež byla výrazným diferenciativním faktorem ekonomického postavení jednotlivců i rodin vůbec a zakotvovala prohlubující se sociální nerovnost i v podmínkách rovnostářského systému odměňování.

Sborník specifickým způsobem dokládá dva základní rysy demografického výzkumu. I přesto, že v obdobích zrychleného společenského vývoje mohou demografická data rychle zastarat, zůstávají cenným dokumentem o každé historické etapě a jejich přínos je o to větší, o co hlouběji se podaří zachytit zároveň soudobé poměry sociální. Z tohoto hlediska je zřejmé, že ve srovnání s francouzskými příspěvky postrádají jejich české protějšky hlubší sociologické zázemí, ačkoliv jsou na stejné úrovni, pokud jde o analytické zpracování demografických dat. Komparace populačního vývoje dvou zemí pak umožňuje rozlišit, v čem se v populačním vývoji Českoslo-

venska prosazovaly obecné tendence známé i u ostatních evropských populací a které rysy byly naopak odlišné. To umožňuje nejen lepší pochopení vývoje minulého ale dovoluje to i zařazení současných tendencí do jejich širšího rámce včetně určitého stupně

predikce - od počátku 90. let se také v Českých zemích rysy typické pro druhý demografický přechod zvyrazňují. Sborník je tak do určité míry i cenným dokladem o vývoji obyvatelstva jedné epochy.

Ludmila Fialová

Územní přestavby na prahu rychlých proměn

Jeruzalém 13.-18. září 1992

41. světový kongres Mezinárodní federace pro plánování a bydlení (International Federation for Housing and Planning), konaný v polovině září 1992 byl věnován problémům restrukturalizace na úrovni země, regionů a měst v době nové etapy vývoje současné společnosti pod souhrnným názvem "National, regional and urban restructuring in the wake of rapid changes". Hlavní závěry a některé příspěvky byly publikovány jednak v revui *Prospect* (1992, č. 3), jednak v samostatném sborníku (41st IFHP World Congress, Jerusalem, Israel, 1992. IFHP, The Hague).

Závěry kongresového jednání zdůvodnily jeho téma potřebou posoudit v době nové dynamiky vývoje společnosti problematiku a potřeby současného územního plánování z hlediska celostátních, regionálních a urbanistických potřeb, jak vyplývají z rychlých změn v urbanizaci národních (státních) společností. Prostorová, územní politika musí reflektovat to, čemu se říká "správa území" a pomáhat v řešení její problematiky veřejným i soukromým orgánům svými službami, servisem. Územní plánování se zabývalo územními problémy sice v jejich šíři z hlediska ekonomického, sociálního i kulturního, avšak zrychlený tep dějin vyžaduje otevírání nových perspektiv ve všech uvedených směrech. Úkolem IFHP je sledovat a objasňovat tyto nové trendy, rozvíjet teorii i praxi nového územního plánování a "humanizovat" je, to znamená více respektovat lidský prvek v globálním světě. Jeruzalémský kongres je považován za první krok na této cestě.

Kongresové příspěvky obsáhly široký okruh problémů, což je přirozené vzhledem k rozměru, jemuž bylo jednání věnováno. Přesto lze předložené doklady a na ně navazující diskuse soustředit do několika bodů.

- Vyhodnocování strukturálních změn na úrovni zemí a regionů;
- Změny v bytové výstavbě a bytové politice;

- Regionální a městské ekonomiky;
- Nové technologie a politika životního prostředí.

Z projednávaných otázek pak vyplynulo, že v oblasti územního plánování se krystalizují tři základní problémy: územní polarizace, pokračující koncentrace a prohlubující se flexibilita. Ty jsou charakteristické pro současný vývoj megalopolí evropského typu. To se promítá do požadavků na redistributivní národní politiku a promítá se i do prohlubování nerovnosti na široké územní základně.

Po etapě snižování tempa urbanizace a megalizace sídel v 60. letech jsme dnes svědky opětné akcelerace urbanizačních tendencí, zrychlování tempa růstu obyvatelstva hlavně velikých měst, a to v celosvětovém měřítku. Tím dochází k růstu prostorových disparit. Předchozí dekoncentrace obyvatelstva zaznamenávaná před třiceti lety formou suburbanizace a dezurbanizace je od počátku 80. let vystřídávána novými vlnami poměšťování populací, vedoucími k prohlubování zmíněné polarizace osídlení. Soustředování obyvatelstva kolem hlavních center osídlení v zemích se stalo novou skutečností. Podle francouzské DATAR (Délégation à l'Aménagement du Territoire et à l'Action Régionale) sídlí dnes 80 % obyvatelstva Francie na 20 % její plochy. Podobně je tomu i v řadě jiných vyspělých zemí. Tím je narušována sídelní rovnováha. Ekonomická dynamika je vždy spojována s dynamikou prostorovou a vede k disparitám. "Triumf" metropolí však dokládá selhání prostorového, územního plánování. Je charakteristické, že pokračování koncentračních procesů nebudou bránit ani tak bariéry ekonomické nebo sociální, ale pravděpodobně překážky "environmentální".

Zvyšování urbanizace zemí způsobuje opět zrychlený pohyb venkovského obyvatelstva do měst cestou migrací. Hledají se zde výhodnější pracovní příležitosti, ev. příležitosti vůbec, hledá se nový "životní styl" venkovského obyvatelstva, které se ochotně poměšťuje. V nejbližších letech musíme očekávat zvýšený objem "stěhování na větší vzdáleno-

sti", a to právě především do metropolí. Způsob života ve městech vede k stárnutí jejich obyvatel, zvýšená rozvodovost ke vzniku dalších domácností jednotlivců, což pak vede ke zvyšování nároků na bytový fond jak z hlediska kvantitativního, tak kvalitativního.

Růst počtu obyvatelstva velkých měst je provázen zvyšováním podílu pracovníků veřejné správy, koncentrace ekonomických aktivit posiluje administrativní charakter těchto měst, a to na úkor jejich zázemí. To vede i ke zvyšování dojízdky do měst za prací, ale také za službami ap. Koncentrace obyvatelstva vede také ke snížení objemu a kvality informací vycházejících z měst do jejich zázemí a to se sociálními a sociologickými důsledky. Uvedeným nepříznivým důsledkům zvyšování koncentrace a urbanizace by se mělo v 90. letech bránit budováním flexibilní ekonomiky, která by zahrнула program dekoncentrace a ekonomických aktivit, vznik ekonomických jednotek dostatečně zmenšených, nicméně propojených, a dynamický pohyb pracovních sil. Flexibilní by měly být především služby, usnadňující život lidí v plošném konceptu. Z toho vyplývá, že nové plánování prostoru by mělo bránit pokračování další koncentrace obyvatelstva v tempu uplynulých dvou desetiletí, zejména v posledním deceniu. Dosavadní monolitické metropole by se měly proměnit v metropole polynukleární, a to dekoncentrací ekonomických aktivit v rámci metropole nebo do sub-urbánních sídel.

Ze všech uvedených skutečností vyplývá jednak to, že dosavadní procesy se nepodařilo regulovat, jednak to, že tím před územním a prostorovým plánováním stojí závažné úkoly. Takové plánování je závislé na prostředí, v němž by se mělo uskutečňovat, a to z hlediska nejen ekonomického a kulturního, ale také např. etnického, sociálního ap.; takové prostředí vlastně hledá svou identitu a plánování v tom má pomáhat, spoluvytvářet rovnováhu, sociální kohezi, chránit životní prostředí, bránit člověka před nepříznivými faktory zevního prostředí. Důležitou úlohu zde hraje bytová situace. V tomto směru je nutno počítat především s dlouhodobými opatřeními. Hlavní roli zde mají místní orgány státní moci a samosprávy. Je vhodné při-

pravovat scénária. Užitečným se ukazuje využívat nebo budovat místní banky dat, které by usnadnily proces územního vyrovnávání mezi jednotlivými oblastmi s velkými rozdíly úrovně života a jeho podmínek. V tomto směru mají významnou úlohu procesy propojování metropolitních informací s informacemi na nižší územní úrovni, umožňující vyrovnávací procesy ve všech směrech vývoje městských komunit. Zdá se, že v řadě řešených otázek jsou Spojené státy americké před evropskými zeměmi, což se týká hlavně místní politiky a místního plánování.

Národní, regionální a městské plánování by mělo zabránit pokračování migrací z venkova do měst, restrukturalizace jejich ekonomiky na různých stupních řízení by neměla "not end (...) in the death of a whole urban framework", ale naopak by mělo nastolit "humánnější formy plánování" respektující "hranice růstu", jak byly vyhlášeny při vzniku Římského klubu.

Kongresu byly předloženy čtyři případové studie: za Československo, Německo, Spojené království a Izrael. Ve všech uvedených zemích existuje nedostatek bytů, v každé z nich z jiných důvodů. V Německu a v Izraeli se na tom podílejí především silné migrace, v Československu a ve Spojeném království omezení bytové výstavby v posledním desetiletí. Migrace měly vliv na bytovou politiku, ale hlavní byly změny na trhu pracovních sil, v oblasti výchovy a v kultuře. Referáty demonstrovaly dlouhodobý vývoj bytové výstavby v jednotlivých zemích a okolnosti, za nichž se uskutečňovala. U Československa se uvádí, že rychlá bytová výstavba v 70. letech se promítla negativně do vzhledu měst a životního prostředí, u Spojeného království a Německa se podtrhuje snaha vlád o to, aby většina obyvatelstva mohla bydlet ve vlastních bytech. V Izraeli žije 90 % obyvatelstva na 40 % půdy, ačkoli zde bylo plánováno větší rozptýlení populace. U Československa se hovoří o touze obyvatelstva žít ve vlastním domě, mít více soukromí ap. (výzkumy VÚVA), o nutnosti regenerace historických měst a historických městských čtvrtí, u Spojeného království o snaze privatizovat soukromý sektor bydlení a posílit vlastní bydlení formou individuální bytové

výstavby, u Izraele o snaze nových přístupů k územnímu plánování v souvislosti se sociálními a ekonomickými aspekty. Většina vlád uvedených zemí má snahu dále uvolnit trh pracovních sil; privatizace ekonomiky však může vést i k negativním důsledkům např. ve Spojeném království v oblasti plánování a sociálním bydlení. Uznává se, že zde pokračování "laissez-faire" např. v neřízené migraci povede k další koncentraci obyvatelstva ve městech, a není proto vhodná. Stěhování je ve všech čtyřech zemích důležitou složkou ekonomického vývoje. Izrael má dlouhodobý plán vývoje země formulován v dokumentu "Izrael 2000", kde jsou respektovány i územní potřeby státu. Podobné plány však mají i jiné země např. Nizozemsko, Francie, Japonsko, Dánsko, Austrálie; všechny tyto země se snaží zpomalit urbanizační procesy zejména ve vztahu k hlavním městům, bránit environmentální degradaci, zabránit rozšíření okruhu "lidí bez přístřeší" a reagovat na tendence masové migrace.

Řada příspěvků byla věnována specializovaným otázkám. Tak např. na téma bytové politiky ve vztahu k životnímu prostředí ve městech a v celostátním ohledu hovořil G. Fialkoff a Y. Gur z Izraele, A. Rose z Kanady, N. L. Bajecová ze Srbska, C. Algje

z Austrálie, a to se zaměřením na hlavní problémy v jednotlivých zemích, na ingerenci státu v bytové výstavbě a bytové politice, na míru vlivu ústředního plánování na formování území ap.

Kritizován byl malý počet příspěvků věnovaných otázkám regionálních městských ekonomik (D. Czamaňski). Přitom restrukturalizace ekonomiky se váže právě na metropolitní území. Má svá úskalí v ev. konfliktech státních resp. veřejných a soukromých zájmů ap. Otázku technologií, životního prostředí a městského plánování probíral H. Salomon na pozadí koncepce, že technologie jsou obvykle chápány jako "soubor hardwarů", které by měly posílit lidskou existenci a životní komfort.

Jeruzalémský kongres lze hodnotit jako vhodnou rekapitulaci nedávného vývoje prostorového plánování, jeho zaostání při řešení některých významných procesů (nadměrná koncentrace obyvatelstva do metropolí), ale jako klad lze vyzdvihnout snahu anticipovat očekávané procesy pohybu obyvatelstva v souvislosti s přeměnou vyspělých ekonomik postindustriálních společností do nových, dosud nedefinovaných formací.

Alois Andrie

Konference o transformaci politických kultur středovýchodní Evropy

Z podnětu Institutu pro politickou vědu při Eberhard-Karlově univerzitě v Tübingenu se konala na přelomu srpna a září v Oberjochu velmi zajímavá a podnětná týdenní mezinárodní konference na téma "Transformace politických kultur středovýchodní Evropy. Koncepce a výsledky bádání". Její obsah byl nejen vysoce aktuální, ale také dlouhodobě perspektivní.

Zúčastnilo se jí kolem třiceti politologů, sociologů a historiků, hlavně z univerzit z Budapešti, Prahy, Varšavy a Tübingenu, kteří přednesli řadu cenných referátů a mnoho pozoruhodných názorů během častých diskusí. Konference byla rozvržena do pěti komparativně zaměřených okruhů, jež se však leckde překrývaly.

I. Strukturální podmínky a normativní orientace demokratických politických kultur

Prof. Fr. Ryszka (Varšava) ve svém referátu *Nová střední Evropa ve znamení postkomunistické politické kultury* poukázal na historické kořeny geopolitického chápání pojmu střední Evropa, sahající až k politické kultuře rakousko-uherské monarchie. Zejména na administrativní a autoritářské pojetí stylu panství a vnitřní struktury státu. Mezi rozpadem monarchie a rozpadem sovětského bloku se tyto základy politické kultury střední Evropy příliš nezměnily. Také se zachovala, či spíše prohloubila jejich odlišnost oproti Evropě západní.

Prof. G. Meyer (Tübingen) referoval na téma *Politické kultury střední Evropy na přelomu*.

Prof. B. Pokol (Budapešť) v referátu *Politická kultura a organizace politiky v Maďarsku* rozvedl názor o specifické roli jednotné intelektuální kultury a sociální vrstvy inteligence v Maďarsku. Její nedostatečná profesní diferenciací oproti vývoji západních společností znemožnila v Maďarsku náležité uplatnění autonomní logiky politiky. Proto se dnes Maďarsko ocitá na křižovatce mezi obviňováním inteligence z jednotného usilování o moc a její výhledovou demokratickou diferenciací.

Doc. J. Fibich (Praha) přednesl referát na téma *Některé základní rysy vývoje politické kultury v postkomunistickém Československu*, v němž se zabýval převážně poměry v českých zemích a vyslovil některé hypotézy ohledně periodizace současného vývoje.

El. Krause, M. A. (Tübingen) uvedla v referátu nazvaném *Nacionalismus jako následek nedostatku identity v psychické, sociální a kulturní oblasti*, že specifická rostoucího nacionalismu je podmíněna hlavně předchozí patriarchální a autoritářskou výchovou, hierarchickým uspořádáním společnosti, destrukcí a znehodnocením sociálních rolí obyvatelstva, odporem vůči politické patronizaci, návyky na jednotu a pozůstatky lidové kultury.

Dr. V. Martinez (Varšava) v referátu *Hledání sociální identity v Polsku* konstatoval, že ze sociologických výzkumů z roku 1988 vyplynulo, že se nejvíce Poláků identifikovalo s Francouzi a Američany. Později se sympatie s Američany dostaly na první místo, neboť Evropa se dostatečně neotevřela polskému zboží ani lidem.

II. Dědictví socialistické minulosti

Dr. I. Krasnická (Praha) v referátu *Polská kultura a boj za demokracii v socialistickém Československu* vyšla z užšího chápání kultury jako tvorby umělecké a vědecké a poukázala na dvě etapy intenzivního vlivu polské kultury na kulturu českou.

Dr. W. Thaa (Tübingen) hovořil na téma *Úloha veřejnosti v demokratické transformaci socialistické společnosti*. Usoudil, že události z roku 1989 a jejich příčinu nelze vysvětlit důvody ekonomickými ani teorií modernizace. Daleko více odpovídají určité politické logice fungování sféry veřejnosti

v socialismu sovětského typu. Krize socialismu se spíše než na úrovni systémové projevovala prostřednictvím nezávislých skupin a formováním s nimi spjatých prostorů veřejnosti, a to zejména v bývalé NDR a ČSSR.

III. Veřejnost a transformace politických kultur

Dr. P. Stefaniuk (Varšava) v referátu *Sociální absurdita* poukázal na neschopnost běžných teorií politické racionalizace a ekonomického determinismu objasnit takové závažné projevy absurdity v historii úpadku komunismu, jako byla genocida, Osvětim či "kolektivizace zemědělství". Odtud vyvodil potřebu a význam antropologie politiky, která zkoumá hlubší esenciální vztahy mezi racionalitou a iracionalitou, smysluplností a kauzalitou a může přispět k objasnění problémů politického zla.

Dr. S. Marody (Varšava) referoval na téma *Čtvrtá moc? K úloze masmédií v období transformace*. Na příkladech z Polska zvažoval nedávnou i současnou roli masových komunikací, nakolik mohou odpovědně přispívat jako "čtvrtá moc" (vedle tří mocí Montesquievých) k rozvoji nové demokracie.

IV. Politická participace: volební chování, občanské iniciativy a nové systémy stranictví

Prof. J. Havránek (Praha) se zaměřil na chování voličů v České republice v roce 1992 s historickou retrospektivou. Poukázal na velmi podobné trendy chování voličů mezi Čechy a Němci za první republiky a rozdílné chování mezi Čechy a Slováky nyní.

Dr. R. Markowski (Varšava) referoval na téma *Nevoliči v případě Polska*. Polské volby 1991 prokázaly podle něj významnou roli "mlčící většiny" anebo strany podřízených, neboť se jich zúčastnilo pouze 43 % oprávněných voličů. Zároveň se projevil pokles účasti oproti volbám v roce 1990 o 20 %. Tento růst politické apatie lze přičítat jak neblahým následkům makroekonomické reformy, tak negativním postojům vůči náboženským hodnotám a aktivitám katolické církve. U pasivní části polské společnosti zjistil sociologický výzkum relativně degradovaný dogmatismus, egalitářství, izolacionismus, psychologickou ustrnulost a nacionální tradicionalismus.

D. G. Toka (Budapešť) osvětlil *Změny parametrů kompetence strany* na příkladech Maďarska z let 1990-91. Při sekundární analýze dat získaných v primárních sociologických výzkumech zjistil některé značně relevantní přesuny politických postojů členstva stran a voličů od polarizace tržní kontra sociálně protekcionistické k polarizaci vesnické kontra městské, svobodomyšlné kontra autoritářské a nacionální kontra kosmopolitní. Antikomunistická revoluce se v těchto výzkumech ukázala spíše jako "sjednaná" než masově mobilizační.

Dr. A. Bozoki (Budapešť) referoval na téma *Demokraté proti demokracii v Maďarsku*. Poukázal zejména na to, že v Maďarsku během etapy demokratizace masy prováděly převážně symbolické akce a jen výjimečně táhly do ulic. Proto zde demokratizace probíhala spíše shora pomocí odborníků a uvnitř komunistické strany. To vedlo k vážným slabinám v mechanismech zprostředkování mezi politikými elitami a masami, které vyvolaly určitou radikalizaci a polarizaci uvnitř politických stran a formování technokratické opozice. Přeceňováním úlohy převážně parlamentní politiky pak vyvolalo tendence k formování lidové fronty a kritice politokracie a meritokracie.

Dr. F. Svátek (Praha) se věnoval tématu *Nové politické elity v demokratickém hnutí a politických stranách po listopadu 1989*.

Prof. S. Geberthner (Varšava) hovořil o *stranické politice v Polsku v letech 1989-91*. V předložené studii o vývoji a úloze instituce "kulatého stolu" v politice demokratizace poukázal zejména na univerzální význam politických dohod dosahovaných u "kulatých stolů" pro demokratické zlomy ve všech východo- a středoevropských zemích.

Dr. Z. Klíma (Praha) v referátu *Některé geografické problémy posledních voleb v ČSFR* upozornil na určitá teritoriální specifika v preferování některých stran a politických orientací voličstva, plynoucí ze srovnání s volbami v letech 1918-1938.

V. Systémová transformace, způsoby života a politická kultura

Prof. I. Hanka (Mnichov) se v referátu *Politické kultury středovýchovní Evropy v přechodu* zabývala hlavně podmínkami a souvislostmi překonávání zakořeněné předrevoluční mentality. Uvedla, že atomizovaná společnost bez zprostředkujících potencií nemůže vytvářet stabilní politické chování.

Prof. M. Marody (Varšava) referovala na téma *Společnost na křižovatkách* na základě vývoje politické a ekonomické transformace v Polsku za poslední tři roky. Vycházela přitom z hledisek reprezentace politické a reprezentace symbolické.

Dr. V. Čermák (Praha) přednesl referát *Mezioborové vztahy na univerzitách a středních školách*.

Jindřich Fibich

Demokracie v politickém systému Spolkové republiky Německo

Několik poznámek k vývoji politické kultury

Výzkum politické kultury jako součásti německé politické vědy je teoreticky a metodologicky zakotven v sociálních vědách Spojených států amerických. Objekt, na kterém se tam rozvinul, byl však německým fenoménem jak se mohla demokracie Výmarské republiky zhroutit a bez odporu uvolnit místo nacionálně-socialistické diktatuře, zatímco v téže době na jiných místech prokázaly demokratické režimy svou odolnost? V západním Německu se výzkum politické

kultury ve svých počátcích věnoval především souvislostem mezi politickou kulturou a politickým stylem - zcela specifické problematice, čemuž je možno porozumět na pozadí vývoje duchovních dějin v Německu. Dnes je etablován v politické vědě jako samostatná oblast, která reflektuje subjektivní prvky, politickou dimenzi osobnosti jako společenskou základnu politického systému vcelku, rozhodovacích procesů v jeho rámci a věcné politiky.

Demokratický systém, tak jak vznikl v roce 1949 v západní části Německa - a jen o něm bude zpočátku řeč - založením Spolkové republiky, odpovídal především politic-

kým představám západních vítězných mocností. V německém obyvatelstvu nebyla v této době demokracie zakořeněna. V průběhu pouhých 78 let prožila země čtvrtou změnu politického režimu. Po vítězství nad Francií byla v roce 1871 konstituována "shora" autoritativní císařská říše, po prohrané první světové válce následovalo s Výmarskou republikou demokratické zřízení, které bylo v roce 1933 vystřídáno nacionálně-socialistickou diktaturou. Nyní měl být zaveden nový parlamentní systém vlády, a to tam, kde první pokus s demokratickou ústavou tak žalostně ztroskotal; to byly značně nepříznivé výchozí podmínky pro rozvoj masové demokratické kultury. V důsledku nacistického panství byla politika u značné části obyvatelstva zdiskreditována jako taková. Kromě toho muselo obyvatelstvo svou pozornost téměř plně koncentrovat na překonání všudypřítomné existenční nouze, kterou po sobě zanechaly trosky tzv. Třetí říše.

U obyvatel dominovaly staré postoje, které pro demokratický společenský model nemohly být právě přínosem. Němci byli v bezprostřední poválečné době poznamenáni přetrvávající etatickou orientací, která nahlíží na stát jako na vrchnost, stojící nad společenskými institucemi, a na občana jako na poddaného. Politika je pak nikoli věcí lidu, nýbrž záležitostí několika k tomu povolaných osobností. Plnění povinností a poslušnost jsou prvními ctnostmi občana státu, klid a pořádek jeho prvořadým zájmem: aktivní politická účast na státním dění má podřadný význam. K tomu patří rovněž výrazná potřeba harmonie, a to též v politických otázkách. Interní konflikty ve straně jsou kritizovány jako slabost, jednota a sevěřenost určité strany jsou znakem její důvěryhodnosti a politické kompetence.

Za těchto okolností nemohl mít úspěch krátkodobý převýchovný program, zaměřený na strukturní změny tradované politické kultury, který byl uskutečněn západními mocnostmi v prvních letech po válce. Výzkumy veřejného mínění německého obyvatelstva, provedené americkou vojenskou vládou, to potvrzují: asi dvě třetiny Němců dávaly přednost hospodářské jistotě před politickými svobodami. Nová demokratická ústava s roz-

sáhlými zárukami základních občanských práv nenašla žádný široký konsensus: jen necelá třetina obyvatelstva by s ní souhlasila, pokud by se k ní mohla vyjádřit (žádný plebiscit se k ústavě nekonal), téměř dvě třetiny neměly k tomu žádný názor.

Také tvůrci základního zákona z roku 1949, ústavy západoněmeckého státu, museli mít značné pochybnosti co se týče demokratického povědomí obyvatelstva. Odráží se to v leckterém z jejích základních ustanovení. Chtěli rázným způsobem využít nového začátku a vyvodit správné důsledky z negativních zkušeností s politickým systémem Výmarské republiky. K tomu patřilo též to, že ve srovnání s předchozím obdobím byly značně okleštěny možnosti politické participace občanů. Známy americký učitel ústavního práva Karl Loewenstein se právem vyjadřuje ve spojitosti s německým základním zákonem o "zjevném nepřátelství k lidu".

Obyvatelé zpravidla každé čtyři roky přistupují k volbě členů parlamentu (a komunálních zastupitelských sborů); bezprostřední spolupůsobení obyvatelstva v politickém rozhodovacím procesu na celostátní úrovni ve formě plebiscitu se předpokládá pouze v otázkách politicko-územního členění spolkového státu. Ve většině "zemí", federálních dílčích států Spolkové republiky, je plebiscitární demokracie strukturně hlouběji zakotvena; její význam však každopádně zůstává regionálně omezený a pro praktickou politiku mizivý.

Mechanismy federální ústavy, na jejichž základě dochází ke změně vlády, staví přednostně na samoregulační schopnosti politických institucí. Parlament může vyslovit nedůvěru vládě pouze tak, že parlamentní většina zvolí novou vládu. Předčasně vypsané nové volby jsou myslitelné pouze tehdy, jestliže žádost kancléře o vyslovení důvěry není parlamentem schválena. To se přihodilo (s důsledkem nových voleb) ve čtyřicetileté historii spolkové republiky pouze dvakrát. Jinak není spolurozhodování voliče potřebné, volební systém nepředpokládá dokonce ani institut doplňkových voleb (k dispozici je listina náhradníků pro vakantní parlamentní křesla, která se uvolnila v průběhu volební periody). Celá ústavní konstrukce dokumentuje víru ve

stabilizující sílu institucionálních struktur v dobách politické krize, pokud ovšem jsou tyto struktury vytvořeny odpovídajícím způsobem. Tato víra má kořeny v tradicích právního pozitivismu v zemi.

Tyto názory se znovu zřetelně projevíly v současné diskusi, která je vedena okolo problematiky revize ústavy po sjednocení Německa. Osvědčil se základní zákon? zní otázka, na kterou se většinou odpovídá s pohledem upřeným na stabilní struktury politického systému, a odpověď zní zpravidla kladně. Příliš lehce se přitom zapomíná na to, že stabilita určitého demokratického zřízení závisí v první řadě na sociálních a kulturních podmínkách ve společnosti a že institucionální struktury jsou naproti tomu druhořadé.

V dosavadních dějinách spolkové republiky nedošlo k žádné větší krizi akceptace demokratického systému. Jedním ze zcela zásadních předpokladů k tomu bylo to, že země zůstala po fázi poválečné obnovy ušetřena hlubokých ekonomických krizí. Problémy světového hospodářství na začátku 80. let byly ve srovnání s jinými západními průmyslovými státy úspěšně překonány. Sociálně-politická síť státních dávek zabránila vzniku větších přerozdělovacích konfliktů ve společnosti. Přesto měly již relativně malé propady v ekonomické oblasti negativní vliv na spokojenost západoněmeckých občanů se systémem. To ovšem není rysem pouze Němců, odpovídající vývoj byl prokázán též v jiných západoevropských zemích.

Počáteční distance od demokratického systému se zdála být již v polovině 50. let překonána. Každopádně dalo již tenkrát 70 % obyvatelstva přednost demokracii před jakýmkoli jiným režimem. Lidé se v novém západoněmeckém státu etablovali; politickému systému se závčas podařilo získat podporu občanů tím, že jim zabezpečil rostoucí masový blahobyt. Avšak tento vysoký potenciál souhlasu, který v průběhu doby ještě narostl, vykazuje při diferencovaném pozorování značné nedostatky. Zcela zřetelně existoval a existuje nadále protiklad mezi abstraktním schvalováním demokracie na straně jedné a nedostatečnou akceptancí demokra-

tických funkčních principů a vzorců chování na straně druhé.

Podle jedné obsáhlé americké studie, která staví na empirických datech z roku 1959, projevovali občané západního Německa malý zájem o aktivní politickou spoluúčast. Jejich chování bylo pasivní a formální; plnili své občanské povinnosti a účastnili se demokratických voleb. Naproti tomu byly málo rozšířeny neformální projevy politického jednání, politické diskuse a vytváření skupin. Lidé se v první řadě orientovali na výstupy (outputs) politického a ekonomického systému, jejich postoje k němu byly závislé na schopnosti vládnoucích uspokojovat zcela praktické potřeby obyvatelstva.

Celá řada novějších průzkumů dokládá, že se tyto deficity vztahují i na základní substanci demokratického systému. Tak např. považují sice téměř všichni Němci demokracii bez politické opozice za života neschopnou (v roce 1968: 89 % dotázaných; 1979: 93 %; 1982: 92 %), na druhé straně ale kolem jedné třetiny dotázaných připisuje opozici jen úlohu podporovat vládu při její práci, namísto aby ji kritizovala (1968: 28 %; 1979: 31 %; 1982: 34 %). Velká většina souhlasí s obecným občanským právem, jít za své přesvědčení demonstrovat na ulici (1968: 74 %; 1979: 86 %; 1982: 87 %), ale jen menšina chce stávky a demonstrace připustit i tehdy, jestliže bude ohrožen veřejný zájem, např. pouliční doprava (1968: 30 %; 1979: 26 %; 1982: 21 %).

Jisté změny přinesl hodnotový posun, ke kterému došlo ve Spolkové republice asi od poloviny 60. let - i v jiných západních průmyslových státech najdeme srovnatelné fenomény - a nemohl zůstat bez vlivu na politickou kulturu. Základní výpověď k diagnostikovanému posunu hodnot, která je prezentována s rozdílnými odůvodněními, zní: celospolečensky ztratily na významu tradiční hodnoty jako pořádek, plnění povinnosti a přizpůsobení se, a to ve prospěch uplatňování nároků na více individuální seberealizace, kterými se vyznačuje především mladší generace. V této souvislosti se ukazuje, že občané v současné době vyžadují, aby jim byly otevřeny nové možnosti k politické participaci. Jednotlivé teze k této komplexní

problematické jsou sporné. Aniž bychom problematiku blíže osvětlovali, můžeme ovšem konstatovat, že zároveň se změnou hodnotové struktury se vyvinulo změněné chápání demokracie. Pozitivní hodnocení nekonvenčních forem politické činnosti jako např. demonstrace nebo mítinky stoupl až na 60 %. Tento potenciál se zřejmě mezitím zmenšil, zůstal ale podstatným faktorem politického chování v moderní průmyslové společnosti.

Zároveň rostla kritika existujících stran, jejichž monopolní postavení instituce k uplatňování zájmů občanů se čím dál tím víc vytrácelo. Důvodů ztráty důvěry je mnoho: patří k nim výtky nedostatečné kompetence k řešení problémů či to, že stranám chybí jasný profil, k tomu patří též odmítavé postoje zejména mladší generace vůči průmyslové kultuře a její byrokracii, které jsou činěny odpovědnými za celý politický systém.

Jako nová forma politické artikulace a participace vznikly občanské iniciativy. Jsou to neformální, dočasné spolky, které jsou vytvořeny občany k uplatňování jejich zájmů - především v kontextu požadavků na ochranu životního prostředí. Počet těchto spolků se vzhledem k jejich neformálnímu charakteru nedá přesně zjistit; každopádně jich bylo či je mnoho tisíc. Též vznikly nové strany, které se z takovýchto občanských iniciativ ustavily. K nejúspěšnějším z nich patří ekologicky orientovaná strana "Zelených", která se pojímá jako strana přímé demokracie a ve své činnosti z tohoto pojetí vychází; v 80. letech se stala pevnou součástí stranického systému ve Spolkové republice.

Do tohoto kontextu patří též silící hlasy požadující více plebiscitární demokracie na centrální státní úrovni; tyto požadavky nabyly na síle v aktuální debatě o změně ústavy pro sjednocené Německo. Již notnou dobu dokazují reprezentativní průzkumy veřejného mínění, že stabilní většina obyvatelstva chce sama rozhodovat o důležitých politických otázkách formou lidového hlasování. Větší podíl komponentu přímé demokracie by též plně odpovídal německé ústavní tradici, kde - historicky viděno - myšlenka reprezentativní demokracie nezapustila v politické teorii

nikterak hluboké kořeny (a žádný z jejích politických a teoretických předchůdců zde nezdomalčel). Jiná otázka ovšem je, zda by to bylo skutečným přínosem k dalšímu vývoji demokratické kultury ve vysoce komplexní společnosti.

Uvedené vývojové tendence nelze ovšem interpretovat tak, že se dalo do pohybu široké hnutí za strukturálně odlišnou demokracii. Spokojenost se systémem dosahuje nadále vysokých hodnot. Podle různých šetření posledních let jsou v průměru dvě třetiny obyvatelstva spokojeny s politickým systémem a s demokracií, tak jak reálně fungují. Jak je patrné, rozšíření spektra politických institucí a forem jednání je méně příznakem krize základní konstelace stranického systému, a je spíše projevem rozšířeného chápání demokracie občany. Zatímco demokratické ústavní struktury zprvu předešly reálnou politickou kulturu země, zdá se tomu nyní být spíše naopak.

Nuže k jaké budoucnosti se ubírá politická kultura ve sjednoceném Německu? Státní společenství se rozšířilo o 16 miliónů lidí (na asi 80 miliónů), kteří žili 40 let ve zcela odlišném politickém a sociálním systému. Z prvních průzkumů je zřejmé, že autoritativní myšlení a jednání je v dnešním východním Německu mnohem silněji zastoupeno než v Německu západním. Zde zřejmě působí staré německé tradice, ještě však silněji podmínky socializace v autoritativním režimu dřívější NDR. Je třeba poznamenat, že ochota bývalých občanů NDR k politické participaci v konvenčních stejně jako v (legálních) nekonvenčních formách se vcelku pohybuje na stejné úrovni jako u jejich západních spoluobčanů. Pocit rozšířený mezi východními Němci, že se sami podílejí na transformačních procesech ve svém státu, ovlivnil zjevně pozitivně jejich ochotu k aktivní politické spolupráci.

Pokud se vydaří současné politické záměry, totiž přizpůsobit sociální a ekonomické podmínky ve východním Německu rychle a v rozsáhlé míře západní úrovni, dostaví se brzy - tak se lze domnívat - odpovídající efekty v politické kultuře.

Rüdiger Kipke

Sofstat '93

Stav a vývoj software pro statistickou práci lze sledovat na dvou velkých mezinárodních konferencích, které se pořádají pravidelně ob dva roky: Compstat v sudých a Sofstat v lichých letech. Známější Compstat cestuje po různých městech, Sofstat má stálé sídlo v Heidelbergu. Sofstat pořádá ZUMA Mannheim (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen), pod jejíž koordinací vyrostl z národní německé konference Sofstat rychle na prestižní mezinárodní akci, na níž lze potkat všechny větší producenty statistického software a autory nejprogresivnějších metodologických směrů. Vývoj v této oblasti, tak důležitý pro sociologii a sociology (ne náhodou se tu tak intenzivně angažuje právě ZUMA), je značný. Shrnout plně tak velkou konferenci, jako je Sofstat, nelze, neboť prakticky po celou dobu jejího trvání docházelo ke konfliktu preferenčního rozhodování mezi dvěma nebo třemi tématy (přičemž vždy další dvě byla také zajímavá). Proto je tato zpráva jen výsekem z pohledu sociologických potřeb a požadavků. Před dvěma lety byly na Sofstatu '91 dominantní tři směry: grafika, kartografický software a statistické modelování. Letos byla grafika samozřejmostí, statistické mapové systémy pro prostorové zobrazování analytických výsledků v kartogramech a dalších typech map a plánů jsou běžnou součástí výzkumné a rozborové praxe a jsou prezentovány jako běžná věc a modelování se dále značně diferencuje. Na Sofstatu '93 se dominantně prosadily Windows jako prostředí, v němž se distribuují (často: chystá distribuovat) větší na známých, velkých i malých statistických systémech. Úroveň užívání Windows je však značně rozmanitá. Některé systémy je využívají plně, a tak poskytují všechny nebo velkou většinu jejich grafických a přenosových možností, některé naopak sice používají oken typu Windows, avšak ve využívání jejich možností jsou velmi omezené. Proto je při nákupu systému zapotřebí se dobře o těchto vlastnostech informovat. Zdá se, že velké komerční softwarové firmy vidí ve Windows budoucnost, nebo alespoň blízkou budoucnost, do níž se vyplatilo investovat na

rozvoj (a přeprogramování) programových balíčků. Pod Windows je práce se systémy velmi jednoduchá, je nutno si však na nový styl zvyknout. Zdánlivá pomalost při zadávání je jen subjektivním dojmem a plyne z nezvyku, uživatelé tento dojem rychle překonávají. Podstatně vyšší rychlost výpočtů a operativnost při řízení programu a zadávání jednotlivých úloh jsou neoddiskutovatelnou výhodou a rychlým ziskem za vložené investice učení se novému stylu práce. Efektivní využití předností, které Windows poskytuje však vyžaduje dobře vybavené PC.

Druhým výrazným jevem konference byla přehlídka statistického softwaru všeho druhu. Programy se předváděly na přednáškách, v demonstracích, u stánků, propagačními a popisnými materiály, plakáty a setkáními u nich. Velké firmy jsou věrný svému obrazu a tradiční spolehlivosti: BMDP, SAS a SPSS prezentovaly své novinky, aniž by výrazně změnily směr svého solidního vývoje a aniž by nějak výrazně překvapily své příznivce. P-Stat nebyl letos přítomen. Systat slíbil několik zajímavostí se zjevnou snahou dohánět největší distributory. Systémy pro matematické statistiky, GENSTAT a úžeji zaměřený GLIM, přicházejí též s novými verzemi, v nich však opět chybí uživatelsky příjemnější zadávání, jsou stále založeny na psaní jazyka do řádku nebo do editoru. Zajímavý se jeví program Statistica (s univerzálními možnostmi a bohatou praktickou grafikou; má verze pro DOS i pro Windows) a nadějně menší a začínající systémy Statlab (zaměřený na explorační mnohorozměrnou analýzu) a Unistat (vhodný pro tradiční klasické statistické zpracování dat a testování hypotéz). Prezentovány byly také u nás známější programové celky S+ a Statgraphics, ale i další méně známé. Menší systémy budou pravděpodobně oživením nabídky a najdou si také své uživatele. Jsou jednodušší a jsou koncipovány pro PC, nenesou sebou proto někdy značně nepříjemný odkaz prvních mainframových verzí velkých systémů převáděných později na PC. Ne zcela dostatečně byla u malých systémů prokazována statistická a numerická korektnost, která se zřejmě považuje za

samozřejmost (ale tím bohužel i za riziko kupujícího). Přes svoji pružnost nemohou však velké systémy nahradit vzhledem k širší možnostem a k pokrytí komplexních úloh manipulace a analýzy. Jejich životnost a kvalitu prověří uživatelé sami. Ze statistické kartografie je možné uvést GoMap, PCMap a Mercator, které splňují požadavky běžné statistické práce. Některé z uvedených programů zasluhují podrobnější recenzi, kterou podáme po získání a prověření testovacích kopií. Metodologickou dominantou konference byly pro mne kauzální modelování lineárních struktur a software pro něj. Programy LISREL, EQS, TETRAD, EZPath jsou dostatečně sociologům známy. LISREL 7 je distribuovaný meziuniverzitním centrem Progamma, Groningen a jako modul SPSS/PC+ verze 5 a SPSS pro Windows. Očekává se verze 8 a Prelis 2. EQS je nabízen firmou BMDP a má již také verzi WinEQS. Oba tyto nejznámější programy obsahují řadu novinek. (U nás známý Lisrel byl doplněn o nový zadávací jazyk SIMPLIS a o možnost pracovat s kauzálními grafy ve speciálním editoru.) Oba byly také prezentovány svými autory ve dvoudenních seminářích. Jöreskogův seminář o Lisrelu konferenci předcházela, Bentlerův o EQS na ní navázal. Tato metodologie se stále rozvíjí a s tím i software pro ni. Je příznačné, že autoři (a vysoké autority v jejich osobách) nabádají k velké opatrnosti při používání těchto postupů, k nutnosti dobré předběžné přípravy a distribuční analýzy dat a opakovaně upozorňují na nebezpečí chybných interpretací. Téma kauzálního modelování nebylo však zastoupeno jen pragmaticky předváděnými prostředky, velmi zajímavé byly příspěvky vyvíjející pojmový aparát, axiomatické základy a metodologii této důležité oblasti.

Nemohl jsem, bohužel, pro preferenční tematické konflikty navštěvovat další metodologické sekce (především bylo těžké vypustit sekce o simulacích, jejichž metodologie je v Německu na vysoké úrovni). Velmi navště-

vovaná byla také témata výuky statistiky pomocí software. (Velkým problémem se jeví cenová nedostupnost standardních systémů pro studenty, proto se objevuje snaha o přívahu dobrých a laciných programů, které by si mohli studenti instalovat doma.)

Konference potvrdila, že dnes existuje pro vědeckou i rutinní práci bohatá nabídka programových produktů a že většina z nich má velmi seriózní základy a snahu přinášet nové. O to obtížnější je rozhodování o nákupu nebo pronájmu. Jednotlivé systémy mají své přednosti a své speciální adresáty. Je nutné velmi opatrně rozlišovat programy podle obsahu a komplexnosti úloh, které mohou pokrývat. A podle adresáta, pro nějž mohou vhodně sloužit. Pro výzkumnou a vědeckou sociologickou práci je možné znovu doporučit systém SPSS/PC+ nebo SPSS pro Windows (případně verzi pro jiný operační systém nebo typ počítače). Rozhodnutí pro tento systém v rámci Akademické licence ČR provedené na minulém Sofstatu se na letošním jen utvrdilo. Systém nepřináší žádné převratné novinky ani neukazuje na odív žádné efektní rysy. Je to systém uživatelsky příjemný, statisticky univerzální a jeho původní zaměření na společenské vědy zajišťuje všechny pro sociologa důležité pragmatické funkce v manipulaci s daty i v jejich analýze. Je pevně zakotven ve vedoucí skupině distributorů, je masově rozšířen a je dynamicky rozvíjen a obohacován.

Sociologický software se, podobně jako metodologie, pragmatizuje a přibližuje k uživateli. Ovládání programu již není žádným problémem. Stačí znát své analytické cíle a metody, které řeší úlohy. Domnívám se, že strach z používání počítače a programu je definitivně za námi. Jednoduchost v ovládání programových prostředků vede k větší pozornosti na vlastní předmět analýzy a na řešení úloh. A v tom je i budoucnost vývoje softwaru a přínos nových technologií.

Jan Řehák

Aféra "výzkum stratifikace"

Úloha masových sdělovacích prostředků je v demokratických společnostech nezapustitelná, novináři jako "ohaři" vyhledávají informace, které by je mohli přivést k odhalení jakékoli nepravosti v kruzích politických a hospodářských, justici nebo policii. Jsou nejmohutnější silou ovlivňující veřejné mínění. Nebude tedy asi přeháněním tvrdit, že v období přechodu české společnosti k demokracii může úroveň novinářské práce sloužit i jako lakmusový papírek přítomnosti nebo naopak nedostatku demokratických principů v politice i ve veřejném životě.

Na příkladu "aféry stratifikace" se ukazuje, že část české žurnalistiky má ještě hodně daleko k normám, které vládou v demokratických systémech. Svoboda tisku je již tři roky zaručena zákonem, pět novinářských hříčků však tuto svobodu karikuje: 1. neodborná práce s informacemi; 2. ideologizace a politizace; 3. kampaňovitost a nedůslednost; 4. chybějící sebereflexe; 5. neschopnost využít odbornou analýzu a vědecky získaná data.

První problém souvisí s nízkou profesionalitou. Pro mnoho novinářů (výjimky potvrzují pravidlo) se ještě nestalo samozřejmostí získávat informace u pramene. Často se pracuje s neověřenými tvrzeními druhých osob, s domněnkami a subjektivními názory, případně i s fámami. Ideologizace témat přežila jako atavismus z období komunistické moci. Prolistujeme-li české noviny nazpátek, uvědomíme si, jak se vynořují a závrtně rychle mizí různé kampaně, aféry, skandály, aniž by sdělovací prostředky šly vždy za problémem delší dobu a odkryly jej ve své nahotě až do konečné fáze. Komentáře jednotlivých deníků aféry s chutí otevírají, menší ochotu však jeví, pokud jde o jejich uzavírání. Snaha nepřiznat vlastní omyl či chybu je jistě společná nám všem. Mnozí novináři a politikové, v jejichž moci (a v "popisu práce") je ovlivňovat veřejné mínění, si ale málokdy uvědomují, že u nich je přiznání omylu či chyby otázkou profesionální cti. Zarážející je i neochota (nebo neschopnost) využívat poznatků vědy a dat z výzkumů pro konfrontaci politických programů se skutečností, k odhalování laciné demagogie a apologetických ideových konstrukcí, ať přicházejí z kteréhokoli politického tábora. Stejně šokující je obranářský a někdy dokonce sektářský postoj některých politických funkcionářů a veřejných činitelů, kteří rozdílné informace a fakta vůbec, zejména pak fakta "falzifikační", nedemokraticky denuncují jako výsledek nepřátelské činnosti. Objektivizovaná znalost společenské situace je přitom pro demokracii nesmírně důležitá, měla by se stát základem pro pozitivní politická řešení, ale takto požímaná úloha společenských věd k nám, jak se zdá, zatím nepronikla. Možná na tom mají svůj díl i společenské vědy samotné tím, že nedovedou dostatečně srozumitelně oslovit veřejnost, svoji roli jistě hraje i pověst, kterou si vysloužily za minulého režimu.

Neprofesionalita některých novinářů stejně jako diletantismus mezi politiky jistě nepůsobí dobře na veřejné mínění, které si lidé postupně tvoří o politice, kultuře a

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY
PŘEDSEDA

36

Vážený pan

JUDr. Jiří Š e t i n a
generální prokurátor
České republiky

Generální prokuratura ČR

nám. Hrdinů 1300

P r a h a 4

V Praze dne 22. dubna 1993

Čj.: 2115/III.S/93

Vážený pane generální prokurátore,

v únoru t.r. zjišťovala Generální prokuratura ČR v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR skutečnosti týkající se sociologického výzkumu "Sociální stratifikace ve východní Evropě", na němž se ústav podílí. Výsledky šetření shrnul referent Vašeho úřadu do zprávy, s kterou ústně seznámil ředitele ústavu a odpovědné pracovníky. Zpráva konstatovala, že při uvedeném výzkumu nedošlo k žádnému porušení předpisů.

V poslední době se objevily v denním tisku různé domněnky týkající se tohoto výzkumu, včetně názoru, že byly porušeny zákonné normy. Protože kvalifikované posouzení provedené Vaším úřadem jistě umožní získat v této záležitosti jasno a na názory v tisku přiměřeně reagovat, obracím se na Vás, vážený pane generální prokurátore, s žádostí, abyste mi závěry z šetření provedeného v Sociologickém ústavu dal k dispozici. Jistě chápete, že vedení Akademie je na výsledcích Vašeho šetření na akademickém pracovišti eminentně zainteresováno.

Děkuji Vám předem

Prof. dr. Rudolf Zahradník

1. telefon 211 80 63 (8)
2. telefon 211 80 64

fax 211 80 61

společnosti vůbec. O sociologii nemá náš občan dobré mínění. Dlouhá léta politické servility této disciplíny udělala své. To ji poprávu někteří dlouho nezapomenou. Službu, kterou této vědě na počátku její obrody poskytli někteří reprezentanti politické moci a pár zvlášť "ostrých hochů" z řad novinářů, bude ale také těžké zapomenout.

Předkládáme stručnou historii průběhu "aféry stratifikace".

* * *

O výzkumu Transformace sociální struktury československé společnosti přinesl Sociologický časopis obsáhlou informaci v čísle 1/1992, v době kdy se národní výzkumné týmy šesti zemí chystaly k rozsáhlým výzkumům. Snad nikoho v té době nenapadlo, že to bude právě Česká republika, kde se kolem tohoto výzkumu roztočí divoká aféra, v níž velmi významnou roli sehraji nejvyšší ústavní činitelé následovaní řadou diletantů z řad novinářů, aféra, která ukáže, jak nezralá je ještě politická kultura v této zemi.

Uvědomíme-li se ale, že byla ohrožena i samotná podstata profesionální role sociologa, překvapí i vlažná reakce sociologické obce. Jako by stále ještě kdesi v hloubi dřímala falešná sebezáchovná tendence "nedráždit vrchnost", i když víme, že to, co tato vrchnost koná, je nemravné (jak za nás museli říci naši kolegové z ciziny). Některým sociologům tato kampaň dokonce posloužila jako vhodná záminka, jak se zbavit náročných pracovních závazků vůči uvedenému projektu.

A přitom vše nasvědčuje, že sociologie se opět měla stát obětí mocenského zápasu. Nejvyšší vládní kruhy zřejmě hodlaly vyměnit několikrát kritizovaného předsedu statistického úřadu. S největší pravděpodobností "zevnitř" tohoto úřadu vyšel výborný tip a skvělá záminka: Výzkum sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (SSVE), který měl na základě roční přípravy a vzájemných jednání provést formou zakázky pro Sociologický ústav AV ČR Český statistický úřad. Kdosi tento tip (včetně všech instrumentů a kompletní dokumentace k výzkumu) předává předsedovi vlády, který po pečlivém prostudování této dokumentace označuje v dotazníku "nebezpečné otázky" a žádá generálního prokurátora, aby tento výzkum "prošetřil". V této souvislosti mu klade tři otázky: 1. není provádění výzkumu SSVE prostřednictvím ČSÚ v rozporu se zákonem o statistice? 2. neporušuje výzkum SSVE zákon o ochraně individuálních dat? 3. není to, že výzkum probíhá v koordinaci s Univerzitou v Kalifornii v Los Angeles (UCLA) ohrožením našich zájmů v zahraničí a porušením mezinárodního práva?

Šetření o výzkumu SSVE zahajuje Generální prokuratura 18. února 1993, tj. týden před plánovaným zahájením výzkumu. Toto šetření probíhá v Sociologickém ústavu i v Českém statistickém úřadu, jehož vedení "pro jistotu" ještě téhož dne výzkum zastavuje. Během tří dnů vyšetřovatel Generální prokuratury dochází k závěru, že prováděný výzkum je z legislativního hlediska v pořádku, tj. že neporušuje žádný z uvedených zákonů. Pokud jde o jeho možné "zneužití" proti zájmům republiky, vyšetřovatel připouští, že není kompetentní na tuto otázku odpovědět a žádá o vyjádření Ministerstvo zahraničních věcí. Písemné závěry nebyly předány ani Sociologickému ústavu, ani vedení Akademie věd, nicméně určený vyšetřovatel (JUDr. V. Huml) korektním způsobem vedení ústavu i ČSÚ své závěry sdělil a vedení ČSÚ

A. Praha 4
24 928

GENERÁLNÍ PROKURÁTOR ČESKÉ REPUBLIKY
JUDr. Jiří Šetina

27. V. 1993 / 595/P/III S 6
27. V. 1993

prof. dr. Rudolf Zahradník
předseda Akademie věd České republiky
16. 5. 1993

V Praze dne 3. května 1993

I/1 Leg 705/93

Vážený pane předsedo,

k Vašemu dopisu ze dne 22. dubna 1993 č.j. 2115/III.S/93 sděluji, že výsledky šetření, které na základě prověrky provedené prokurátorem mého sekretariátu ve dnech 11. a 12. února 1993 v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky a v Českém statistickém úřadu v záležitosti připravovaného výzkumu "Sociální stratifikace ve východní Evropě", s nimiž byli pracovníci Sociologického ústavu ústně seznámeni, nejsou konečné, neboť záležitost nebyla dosud uzavřena a ve věci se provádí další řízení.

S pozdravem

J. Šetina

Vážený pan

prof. dr. Rudolf Zahradník
předseda Akademie věd České republiky

P r a h a

taktně upozornil, že zastavení výzkumu nebylo součástí jeho mise, a požádal, aby takto nebyla interpretována. Výzkum tedy byl opět "povolen". Komu by to nepřipomnělo aféry okolo sociologických výzkumů z doby "vlády jedné strany"?

K boji však byla přibrána "sedmá velmoc". Začíná manipulace veřejného mínění. Kampaň v tisku spouští celostránkový článek Necenzurovaných novin, který uvádí: "Okruh bývalých komunistů a nomenklatur pořádajících tuto akci (výzkum SSVE - pozn. red.) má styky se současným vedením KSČM a je proto nebezpečí, že získané údaje budou zneužity ve prospěch její tzv. stínové vlády." Pokračuje Práce: 27. 3. uveřejňuje Minirozhovor s poslancem za ODS Ladislavem Blažkem, členem hospodářského výboru Poslanecké sněmovny. Tento deník přináší později ohlasový materiál na tento rozhovor, poslanec Blažek opět zpochybňuje výzkum: "Na zmíněném výzkumu je podezřelá i ta okolnost, že probíhal současně s výzkumem veřejného mínění Mikrocensus 1992, což je oficiální státní zakázka, tak jak stanoví zákon. Zdá se, že respondenti této zákonné oficiální akce byli tedy zaváděni úplně jinam a důvěřivě poskytli podrobné osobní údaje, s nimiž teď může někdo manipulovat." Vyslovené nesmysly publikuje v Českém deníku 21. 4. Miroslav Petráček: "Statistický úřad a ústav sociologický totiž připojily bez ohlášení k Mikrocensu 1993 speciální dotazník s hlavičkou kalifornské univerzity v Los Angeles, kde působil mimo jiné Ivan Sviták z Levého bloku...(!) Pozoruhodné na celé záležitosti ovšem je, že na zmíněné univerzitě o takovémto průzkumu nikdo neví." V Necenzurovaných novinách číslo 8 přidává k celé aféře JUDr. Vladimír Kolář požadovaný rozměr: "Proslýchá se, že se bratrská spolupráce úřadu statistického a ústavu sociologického uskutečnila i proti vůli pana premiéra Klause." Listina základních práv a svobod v Hlavě první čl. 2 uvádí, že státní moc lze uplatňovat jen v případech a v mezích stanovených zákonem, a to způsobem, který zákon stanoví, dále Listina zaručuje svobodu vědeckého bádání. Jak se ukáže později, co je psáno v Listině práv a svobod, která se stala součástí naší Ústavy, příliš netrápí ani pana generálního prokurátora JUDr. Šetinu, jehož výroky uveřejněné na stránkách Českého deníku o týden později, budou nápadně shodné s výše uvedenými. Není ostatně divu, tento ústavní činitel také s oblibou zveřejňuje své názory v Necenzurovaných novinách, (dříve Rudé krávo).

Vědci se nepravdivým nařčením začnou bránit a poskytují tisku obsáhlé informace o výzkumu. Vědecká rada Sociologického ústavu vydává prohlášení, ve kterém mimo jiné upozorňuje na to, že prohlášení generálního prokurátora publikované v Českém deníku zakládá nebezpečný precedens umožňující administrativní zasahování do vědeckého výzkumu a omezování svobody vědeckého bádání. Současně se v tomto prohlášení praví, že v případě dalších recidiv totalitní politiky vůči vědě bude konzultována možnost obrátit se k nadnárodním právním institucím Evropského společenství. Ve stejnou dobu je podán podnět k trestnímu stíhání za šíření poplašné zprávy. Zatím pouze na pana poslance Blažka a na novináře pana Petráčka z Českého deníku. Oba měli možnost si "neuvěřitelné" informace devastující celý projekt i "image" sociologického výzkumu ověřit, než je pustili do světa jako "důkazy" ke svým závěrům, že sociologie se tímto výzkumem podílí na přípravě levicového puče. Kromě toho Český deník po několikadenním vyjednávání nakonec odmítl publikovat stanovisko národního koordinátora napadeného výzkumu, upozorňující na politické

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY
PŘEDSEDA

122

(+36)

Vážený pan

JUDr. JIM ŠETINA
generální prokurátor ČR

P r a h a

V Praze dne 13. května 1993
Čj.: 335/P/93

Vážený pane generální prokurátore,

potvrzuji příjem Vaší odpovědi ze 3. května t.r. S politováním sděluji, že mne neuspokojila. Neuspokojila mne proto, že neuzavření případu brání poskytnout řádnou informaci; současně však vycházejí z generální prokuratury podklady pro tisk obsahující sdělení, která by se mi v době neukončeného vyšetřování jevila nepřijatelná, i kdyby vycházela z mnohem méně kvalifikované instituce.

Při této příležitosti jsem jako předseda Akademie věd ČR uložil řediteli Sociologického ústavu, aby bez mého souhlasu nepouštěl na pracoviště policisty uniformované či v civilu, pokud by ode mne nedostal písemný pokyn, aby tak učinil. Zaměstnanec MV totiž naznačil možnost prohlídky pracoviště. Dále jsem řediteli ústavu uložil, aby se obrátil o pomoc na policii, pokud by se kdokoli pokusil vykonat prohlídku násilím.

Pokud náš právní řád umožňuje udělat takovou prohlídku aniž by představitel Akademie byl informován, byl bych Vám vděčný, abych alespoň dostal informace současně s novináři.

S pozdravem

Prof. Dr. Rudolf Zahradník

Telefon : 26 67 71, 26 82 97
Adresa : Národní 3, 111 12 Praha 1

Fax: 235 89 23
26 36 71

pozadí vyvolané aféry a na nebezpečnost výkladu poslanecké imunity jako beztrestnosti šíření lží a pomluv.

Namísto omluvy novinářů, kteří "naletěli" divokým konstrukcím člena parlamentu (a jeho "informačního" zdroje) a namísto toho, aby sám pan poslanec poskytl nějaké vysvětlení, se ozve další ústavní činitel - generální prokurátor JUDr. Jiří Šetina. Dne 4. 5. v Českém deníku uděluje sociologům lekci z demokracie, ze které mrazí v zádech. Sděluje, že výzkumem získané údaje "mohou být zneužity i mimo statistické a sociologické účely, a to pro kteroukoli zpravodajskou službu" a dále, že "případné tvrzení o tom, že se Generální prokuratura k výzkumu vyjádřila kladně, vůbec neodpovídá pravdě. Jmenovaní pracovníci jednali pouze s mým referentem, který postupoval zcela neobvyklým způsobem, a nedá se to nazvat jen jako horlivost. V. Huml nebyl oprávněn mluvit za Generální prokuraturu." A korunu všemu nasazuje, když listu umožňuje publikovat: "Pokud se zjistí, že prováděný průzkum není v rozporu s naším legislativním pořádkem, tak to podle generálního prokurátora ještě neznamená, že je úplně v pořádku." (!?)

Jedním z mála mužů reagujících odpovídajícím způsobem byl předseda Akademie věd, prof. dr. Rudolf Zahradník. Nejprve žádá generálního prokurátora o sdělení výsledků vyšetřování. Nespokojen s odpovědí ze dne 3. 5. a znepokojen jeho výroky v tisku, dává svým druhým dopisem z 13. 5. jasně najevo, že hodlá akademickou půdu hájit jak proti nekompetentním zásahům do svobody vědeckého bádání, tak proti jejich případnému násilnému prosazování (chystaná policejní prohlídka ústavu).

Podnětem pro další veřejnou prezentaci problému stratifikačního výzkumu v masových sdělovacích prostředcích je tisková konference Sociologického ústavu organizovaná tiskovým odborem Úřadu AV ČR. Konference se zúčastnil i prof. Zahradník, který zde mimo jiné konstatoval, že - pokud jde o něho - existují pouze dvě uspokojivá řešení: buď se prokáže vina sociologů, a ti se pak musí za své činy odpovídat před soudem, nebo se tato vina neprokáže, a pak se musí za svá nařčení na stejném místě zodpovídat ti, kteří je vznesli a šířili. Jinak se v instituci, která mu byla svěřena, nebude cítit bezpečný.

Český deník z této konference uveřejňuje čtrnáctiřádkovou zprávu s názvem "Výzkum není závadný". Prestižní Respekt věnuje celé kauze zasvěcený pohled v článku "Data pro levicový puč". J. Patočka (první náměstek generálního prokurátora - pozn. red.) vysvětluje, proč ještě nepředali předsednictvu Akademie věd ČR výsledky svého šetření: "Čekáme na stanovisko ministerstva vnitra. Snad příští týden." "Zámek" začíná fungovat. Ministr posílá na žádost Generální prokuratury do Sociologického ústavu další vyšetřovatele. Těm není moc jasné, co vlastně mají vyšetřovat, a možná proto odpověď od pana ministra přichází až po měsíci. Aféra je v tichosti odklizená dopisem generálního prokurátora z 21. června 1993, který nakonec konstatuje, že se vlastně nic nestalo. Ani náznak omluvy, žádné vystoupení v tisku. Podnět k zahájení stíhání za šíření poplašné zprávy si mezi sebou podávají městská a obvodní prokuratura. Obvodní prokuratura opět žádá o spolupráci policii. Věřme v sílu demokracie a předpokládáme, že policie teď hledá původní zdroj pomluv a vymyslí a že příslušná prokuratura se bude nakonec zabývat nejen vystoupeními pana poslance

10:06 93 09:15

12 2 2358823

VYBOR CSAV

INS. of SOCIOLOGY

0001

08903

7. 442/P
10. VI. 1993

007

Administrace

MINISTR VNITRA ČR

Jan R U M L

V Praze dne 8.6.1993

Č.j: OOU-255/02-P3

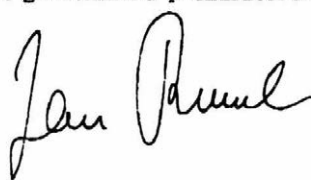
Vážený pane předsedo,

generální prokurátor České republiky mne dne 3. 5. 1993 požádal o provedení kontroly dodržování předpisů vydaných k ochraně státního, hospodářského a služebního tajemství v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR, a to ve vztahu k realizaci výzkumného projektu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989".

Na základě jednání pracovníků odborného pracoviště ministerstva s pracovníky Generální prokuratury ČR, Vámi osobně, vedením Sociologického ústavu a seznámení se s podkladovými materiály, jsem došel k závěru, že skutečnosti, týkající se uvedeného výzkumného projektu, netvoří předmět státního, hospodářského ani služebního tajemství.

Z těchto důvodů Vám sděluji, že nepovažuji za nutné provádět, ze strany ministerstva vnitra, v Sociologickém ústavu kontrolu ochrany utajovaných skutečností. Tento závěr jsem rovněž sdělil osobním dopisem generálnímu prokurátorovi.

S pozdravem

Vážený pan
prof. ing. Zahradník, DrSc.
předseda
Akademie věd ČR
P R A H A

Blažka, jehož slovo brali mnozí novináři za "svaté", ale i postupem a některými výroky samotného generálního prokurátora, zvláště pak těmi, kterými se pokusil veřejnosti sdělit, že v této zemi existuje něco nad právním řádem, něco, co umožňuje klasifikovat věci na ty, co jsou a co nejsou "v pořádku".

První část výzkumu je dokončena, druhá část (výzkum politických elit) je u nás zřejmě definitivně pohřbena. Kampaní nebyl ale poškozen pouze uvedený komparativní výzkumný projekt. Její důsledky dodnes pociťují všichni, kdo pro svoje výzkumy potřebují šetření mezi obyvatelstvem.

V půli července se konala schůzka mezinárodního výzkumného týmu, na kterém měl český tým podat informaci o stavu výzkumu. Když došlo na "aféru", přítomní se nejprve hlasitě smáli, ale posléze jim tuhly rysy. Možná si uvědomili, jak krátká je na politické scéně vzdálenost ze střední Evropy na Balkán ...

V Praze 14.7.1993

Jitka Stehlíková a Petr Matějů

Rekapitulace sledu událostí okolo sociologického výzkumu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989"

11. 1. 1992 předává SoÚ řediteli odboru sociální statistiky Federálního statistického úřadu návrh na spolupráci obou institucí při realizaci výzkumu a na uzavření smlouvy v této věci.
14. 2. 1992 je do kolegia předsedy Federálního statistického úřadu předkládán Návrh na spolupráci mezi FSÚ a Sociologickým ústavem při realizaci šetření sociální stratifikace navazujícího na "Mikrocensus 1992".
16. 6. 1992 je získán písemný souhlas ředitele odboru sociální statistiky FSÚ s návrhem smlouvy se SoÚ o spolupráci mezi oběma institucemi při realizaci výzkumu.
21. 6. 1992 je uzavřena písemná smlouva mezi SoÚ a Institute for Social Sciences Research, UCLA o československé účasti na výzkumu sociální stratifikace.
1. 7. 1992 SoÚ předal FSÚ zpřesněný návrh na provedení výzkumu.
15. 2. 1993 je na základě dohod uskutečněných s bývalým Federálním statistickým úřadem uzavřena písemná smlouva mezi SoÚ a Českým statistickým úřadem o spolupráci při realizaci šetření sociální stratifikace.
18. 2. 1993 začíná v SoÚ vyšetřování týkající se výzkumu sociální stratifikace, ústav navštěvuje pověřených pracovníků Generální prokuratury ČR JUDr. V. Huml.
20. 2. 1993 je zahájen terénní sběr dat v České republice.
- březen 1993 vychází v Necenzurovaných novinách rozsáhlý článek "Buduje si KSČM novou databanku?"
8. 3. 1993 zaplatil SoÚ Českému statistickému úřadu 465 tis. Kč jako zálohu na výlohy spojené s výzkumem.
19. 4. 1993 vyšel v Práci článek "Rudý statistický skanzen".

R^{Ma 4}
KXLP

GENERÁLNÍ PROKURÁTOR ČESKÉ REPUBLIKY
JUDr. Jiří Šatina

-7- 1670/93
VII 1993

V Praze dne 21. června 1993
I/1 Leg 705/93

Vážený pane předsedo,

k Vašemu dopisu ze dne 22. dubna 1993 č.j. 2115/III-5/93 Vám sděluji, že šetřením provedeným Generální prokuraturou České republiky ve dnech 11. - 12. února 1993 v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky, nebyl v souvislosti s prováděním výzkumu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989" zjištěn nesoulad s platnými právními předpisy.

Z dopisu ministra vnitra České republiky ze dne 8.6.1993 č.j. 00U-255/02-93, o jehož spoluúčast jsem v rámci prováděného šetření požádal, vyplývá, že skutečnosti, které jsou předmětem výzkumu, nemají charakter státního, hospodářského ani služebního tajemství.

S pozdravem

Šatina

Vážený pan
prof.dr. Růdolff Zahradník
předseda Akademie věd
České republiky
Národní tř. 3
111 42 P r a h a _1

21. 4. 1993 vyšly v Českém deníku články "Podivné praktiky české statistiky" a "Ubohý Souček".
- v 8. čísle 1993 (duben) Necenzurovaných novin vyšel článek "Nezávislost statistiky".
22. 4. 1993 žádá předseda Akademie věd ČR prof. Rudolf Zahradník generálního prokurátora o sdělení výsledku šetření.
23. 4. 1993 žádá ředitel SoÚ šéfredaktora Práce a ředitele Českého deníku o dementi.
26. 4. 1993 bylo publikováno sdělení ředitele Městské správy Českého statistického úřadu v hl. m. Praze k článku v Českém deníku dne 21. 4. 1993.
26. 4. 1993 se ředitel SoÚ obrací dopisem na poslance Lad. Blažka, poskytuje mu informace a nabízí mu schůzku.
26. 4. 1993 předává ředitel SoÚ České tiskové kanceláři sdělení pro tisk.
3. 5. 1993 vychází v Práci článek "Ke kampani proti statistice".
3. 5. 1993 vychází v Českém deníku článek "Petr Matějů (ČSÚ) odpovídá ČD".
3. 5. 1993 dává ředitel SoÚ Městské prokuratuře v Praze podnět k prošetření, zda články v Českém deníku nejsou šířením poplašné zprávy.
4. 5. 1993 vychází v Českém deníku článek "Podezřelá statistika".
5. 5. 1993 je vydáno stanovisko vědecké rady SoÚ ke kampani okolo výzkumu sociální stratifikace.
5. 5. 1993 obdržel SoÚ elektronickou poštou stanovisko profesorů D. J. Treimana a I. Szelenyiho z oddělení sociologie UCLA ke kampani okolo výzkumu.
6. 5. 1993 je svolána tisková konference SoÚ.
6. 5. 1993 obdržel ředitel SoÚ neformální telefonický dotaz, zda by byl ochoten se setkat s pracovníkem policie a poskytnout informace o výzkumu.
6. 5. 1993 vyšel ve Večerníku Praha článek "Ohrožená bezpečnost".
7. 5. 1993 návštěva pana poslance Ladislava Blažka v SoÚ a rozhovor s ředitelem ústavu.
7. 5. 1993 vyšel v Haló novinách článek "Kdo se bojí sociologických výzkumů".
7. 5. 1993 vyšel v Lidových novinách článek "Sociology mrazí v zádech".
7. 5. 1993 vyšel v Českém deníku článek "Výzkum není závadný".
7. 5. 1993 vyšel v nedělní příloze Lidových novin článek "Česká sociologie v ohrožení".
7. 5. 1993 vyšel ve Svobodném slově článek "Nebezpeční sociologové".
7. 5. 1993 vyšel v Lidové demokracii článek "Prokurátor vidí špionáž".
7. 5. 1993 vyšel v Telegrafu článek "Ohrožení svobody informací".
10. 5. 1993 vychází v Respektu článek "Data pro levicový puč. Generální prokurátor zpochybňuje sociologické bádání".
10. 5. 1993 vychází v Lidové demokracii článek "Výzkum je zkoumán".
10. 5. 1993 vychází v Rudém právu článek "Sociologický ústav se brání nařčením".

Dr. I. GAĐOUREK,
Westerse Drift 88,
9752 LK HAREN,
Nederland.

Haren, 9-7-1993.

115 VII 1993

Dr. Illner
informace
16.7.93

Vážený pán
p. Ing. R. ZAHRADNÍK, DrSc.,
předseda České Akademie věd,
Národní 3, PRAHA.

Vážený pane předsedo,

během krátkého pobytu v Praze v polovině června mně Dr. Michal ILLNER, ředitel Sociologického ústavu AV ČR, předal pamětní medaili Josefa Hlávky, udělenou mi jménem prezidia ČSAV. I když na listině tkví ještě jméno Vašeho předchůdce, který ji podepsal ještě před odstěpením Slovenska, dovoluji se na Vás obrátit s projevem vděčnosti a díky. Jako brněnský rodák z roku 1923 vyrůstal jsem i zůstal vlastně po celý život pocitem Čechoslovák.

Rád bych Vás ujistil, asi jako jediný člen Královské nizozemské akademie věd českého původu, že si udělené pocty velmi vážím, a i po zbytek svého (již pokročilého) života se vynasnažím zásluh, o nichž se Prezidium v listině zmiňuje, býti hoden.

Snad mi prominete při této příležitosti Vám osobně vyjádřit i díky za podporu pražským sociologům za nedávných útoků na jejich stratifikační výzkum.

Snad je zbytečné zdůrazňovat, že práce Dr. Petra Matějů a jeho spolupracovníků se těší veliké úctě a obdivu sociologů v této zemi. Můj *collega proximus* zde na univerzitě v Groningen, profesor Dr. J. L. Peschar, navázal s Dr. Matějů plodné styky již několik let před 'sametovou revolucí'. K velkému údivu všech dobrých demokratů v Holandsku, český výzkum byl nezaopatřen objektivní, držel se striktně norem empirického výzkumu. Je ironií osudu, že sociologický tým byl nezodpovědně pranýřován několik roků po obnovení demokracie v mé rodné zemi. Lituji zejména osudu Dr. Machonina, který byl po 1968 persekvován, a na letošní invektivy doplácí svým zdravím. Pomýšlel jsem původně informovat o věci zdejší akademické a i veřejné kruhy; nechci však škodit dobrému českému jménu - pokud jsou u Vás lidé, kteří proti bezpráví a falešným nařčením neváhají vystoupit. Vím o dopisu ministra Rumla Vám, pane předsedo, v němž prohlašuje celý případ za uzavřený; odtud můj dík.

S pocitem úcty a vděčnosti,

I. Gaďourek
Dr. I. GAĐOUREK,
Emeritus profesor
univerzity v Groningen.

13. 5. 1993 píše prof. Zahradník generálnímu prokurátorovi.
28. 5. 1993 vydávají České a moravskoslezské Zemědělské noviny článek "Tanec kolem sociologů".
29. 5. 1993 vydávají České a moravskoslezské Zemědělské noviny článek "Sociologie potřebuje důvěru lidí".
29. 5. 1993 vydávají Nedělní Lidové noviny článek "Zděšení sociologů".
8. 6. 1993 píše ministr vnitra Jan Ruml prof. Zahradníkovi.
21. 6. 1993 píše generální prokurátor JUDr. Jiří Šetina prof. Zahradníkovi.

* * *

Koordinátoři mezinárodního výzkumného projektu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989" prof. Donald J. Treiman (prezident Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci při Mezinárodní sociologické asociaci) a prof. Ivan Szelenyi (vedoucí oddělení sociologie na Kalifornské univerzitě v Los Angeles) zaslali elektronickou poštou následující vyjádření ke kampani proti tomuto výzkumu vedené v českém tisku. Žádali o zveřejnění. Text byl v nezkrácené podobě publikován v Lidových novinách. Uvádíme jeho překlad:

Z pozice organizátorů projektu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989" vyjadřujeme zděšení nad neopodstatněným a nemravným útokem na náš projekt, který se objevil v pražském tisku. Byli jsme informováni, že Český deník, Práce a Necenzurované noviny publikovaly obvinění vznesená poslancem parlamentu Ladislavem Blažkem, podle kterých skrytým cílem výzkumu, který probíhá v České republice (a v dalších pěti zemích postkomunistického bloku), je, pod zákulisním vedením Ivana Svitáka, vytvořit databanku pro KSČM jako součást příprav na levicový puč.

Na první pohled se jedná o útok plný hrubých dezinterpretací velmi snadno ověřitelných fakt týkajících se tohoto výzkumu. Tvrdí se například, že na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (UCLA) o tomto výzkumu nikdo nic neví. Ve skutečnosti oba vedoucí projektu jsou profesory na UCLA a tento projekt je oficiálním projektem této univerzity. Tvrdí se dále, že Ivan Sviták, který někdy učil na UCLA, se nějak na tomto výzkumu podílí. Ivan Sviták nemá s naším výzkumem vůbec nic společného, a pokud je nám známo, neměl ani tušení, že tento výzkum probíhá. Navíc, nikdy na UCLA neučil. Učil na Kalifornské státní univerzitě v Chico, což je úplně jiná instituce vzdálená 750 kilometrů od UCLA. Tvrdí se, že výzkum bude uskutečněn na 50 tisících dotazovaných. Skutečný počet je 5 tisíc dotazovaných. Tvrdí se, že UCLA přispívá na výzkum 50 milióny dolarů. Neuvěřitelná cifra, která - kdyby byla pravdivá - by z tohoto výzkumu učinila zdaleka nejnákladnější společenskovědní projekt, který byl kdy americkou univerzitou realizován. Ve skutečnosti UCLA přispívá 80 tisíci dolarů, ke kterým ještě přidá 22 tisíc dolarů navíc, které mají umožnit samostatný výzkum na Slovensku.

Cíle připisované výzkumu v uvedených útocích jsou stejně zkreslené. Náš výzkum je vědeckým studiem založeným tak, aby odpověděl na teoretické otázky

sociologie. Pochopitelně věříme, že bude mít i praktickou hodnotu, a to tím, že poskytne informace o povaze postkomunistické transformace, které by mohly přispět do diskusí o sociální politice. Výzkum probíhá v šesti zemích: v Bulharsku, v České republice, Maďarsku, Polsku, Rusku a na Slovensku. V každé zemi je šetřeno 5 000 náhodně vybraných osob a menší počet jedinců zaujímajících významné pozice v ekonomice, kultuře a politice. Ve všech zemích je aplikován stejný dotazník, což umožní přesné srovnání zemí. Dotazník byl připravován týmem sociologů z osmi zemí, ze šesti zemí, ve kterých výzkum probíhá, a dále z Holandska a USA. Finance na pokrytí nákladů spojených s výzkumem byly poskytnuty národními vědeckými nadacemi USA a Holandska a z dalších zdrojů. Tyto prostředky byly získány v otevřené soutěži o výzkumné granty poskytované na základní výzkum v oboru sociologie. Veškeré informace, které výzkumem získáváme, jsou anonymní, striktně důvěrné a budou využity výhradně pro vědecké účely. Ve výzkumech tohoto druhu nikdy nefigurují identifikovatelní jedinci; analyzují se pouze statistické typy závislostí jako například rozsah a směr působení faktorů sociálního vzestupu v důsledku postkomunistické transformace.

Útok na náš výzkum je útokem na legitimitu společenskovědního výzkumu jako takového. Tvzení, že vědci pracující ve společenských vědách by se podíleli na vytváření databází, které by sloužily výzvědným službám, je urážející a prozrazuje absolutní nepochopení vědeckého výzkumu. Navíc, tento útok nám připomíná nešťastné období americké historie, tzv. McCarthyho éru konce čtyřicátých a začátku padesátých let, kdy bylo možné diskreditovat vše, co se někomu nelíbilo prostě tím, že lidé byli jednoduše obviněni z "komunismu" nebo z "přisluhovačství". Máme dojem, že občanům České republiky to může připomínat stejně nešťastné období nedávné minulosti, kdy se komunistický režim pokoušel diskreditovat opozici pomocí kampaní založených na falešných obviněních, očerňování a pomluvách. Upřímně řečeno, jako pozorovatelé sympatizující se změnami ve Vaší zemi jsme doufali v něco lepšího spíše než v pokračování způsobů charakteristických pro bývalý režim, v opravdovou oddanost občanským svobodám a právům na svobodnou intelektuální diskusi; jinými slovy, nikoli pouze ve výměnu hráčů, ale ve změnu hry samotné.

5. května 1993

Ivan Szelenyi
profesor sociologie a vedoucí oddělení
sociologie
Kalifornská univerzita v Los Angeles
USA

Donald J. Treiman
profesor sociologie
Kalifornská univerzita v Los Angeles
USA

Sociological Review

3

CONTENTS

Introduction to issue of the social stratification	291
ARTICLES	
Mink, G., Szurek, J.-C.: Adaptation and Conversion Strategies of Former Communist Elites	295
Matějů, P., Řeháková, B.: Revolution for Whom? An Analysis of Selected Patterns of Intragenerational Mobility in the Czech Republic, 1989-1992	309
Hraba, J., McCutcheon, A. L., Dobratz, B., Večerník, J.: Class Resources and Participation in the Czechoslovak Reform	326
Matějů, P.: Determinants of Economic Success in the First Stage of the Post-Communist Transformation. The Czech Republic 1989-1992	341
Tuček, M., Machonin, P.: Occupational Prestige in the Czech Republic in 1992	367
OVERVIEW ESSAY	
Lenderová, M., Jiránek, T.: The Development of Czech Regionalism in the Interwar Period	383
REVIEWS	
A. Sen: Inequality Reexamined (S. Ringen)	399
A. Scott: Ideology and the New Social Movements (F. Znebežánek)	400
E. Sullerot: Quels peres? Quels fils? (P. Horská)	402
Le nouveau comportement démographique. Le 4 ^{ème} colloque démographique (L. Fialová)	404
NEWS AND INFORMATION	409
DOCUMENT	419

Sociologický časopis

PE 4583

galerie

OBSAH

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci	291
STATI	
Mink, G., Szurek, J.-C.: Strategie adaptace a konverze bývalých komunistických elit	295
Matějů, P., Řeháková, B.: Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992	309
Hraba, J., McCutcheon, A. L., Dobratz, B., Večerník, J.: Třídní zdroje a participace na československé reformě	326
Matějů, P.: Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992	341
Tuček, M., Machonin, P.: Prestiž povolání v České republice v roce 1992	367
PŘEHLEDOVÁ STATĚ	
Lenderová, M., Jiránek, T.: Vývoj českého regionalismu v období mezi světovými válkami	383
RECENZE	
A. Sen: Inequality Reexamined (S. Ringen)	399
A. Scott: Ideology and the New Social Movements (F. Znebežánek)	400
E. Sullerot: Quels peres? Quels fils? (P. Horská)	402
Le nouveau comportement démographique. Le 4 eme colloque démographique (L. Fialová)	404
ZPRÁVY A INFORMACE	409
DOKUMENT	
Aféra "výzkum stratifikace"	419

ISSN 0038-0288

Cena 29 Kč

9 770038 028000

09